

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 4, 2020

Баки – 2020

DİLÇİLİK

UOT 811.512.1

XIII-XVI ƏSRLƏRDƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ
CÜMLƏ QURULUŞUNUN İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Ş.HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA
AMEA, Dilçilik İnstitutu
shabnam.hasanli@yahoo.com

Türk dillərinin sintaktik xüsusiyyətlərinin inkişafı həmişə diaxronik tədqiqatların əsas obyektinə olmuşdur. Ümumiyyətlə, türk dillərində cümlə quruluşunun tərtib edilməsi prosesi həmişə müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu tarixən, mürəkkəb cümlənin cilalama prosesində dilin daxili inkişaf meyilləri ilə xarici ünsürlərin qarşı-qarşıya gəlməsi və eyni zamanda prosesə yanaşmanın dəyişməsi nəticəsində müəyyən zaman kəsimində inkişaf meyillərinin də dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin sonrakı inkişaf tendensiyası nəticəsində tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsi türk dillərində paralel olaraq baş vermişdir. Sadə cümlənin öz daxilində iki istiqamətdə inkişafı nəticəsində əmələ gələn tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin növləri eyni quruluşun fərqli təkamül təzahürələridir. Sadə cümlənin həmcins üzvlərlə genişlənməsi nəticəsində əmələ gələn tabelsiz mürəkkəb cümlə ilə feili tərkiblər əsasında genişlənən sadə cümlədən yaranan tabeli mürəkkəb cümlələr mürəkkəb fikri nitqdə fərqli ifadə tərzləridir. Hər iki mürəkkəb cümlə növləri, sadə cümlənin gerçəkliyi ifadə etmək imkanlarının genişləndirilməsi və hərtərəfli ifadə etməsi nəticəsində meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: cümlə, türk dilləri, elmi üslub, cümlə quruluşu, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə

Türk dillərində cümlənin formalaşması və mürəkkəbləşməyə doğru inkişafı dilin formalaşdığı ilkin mərhələyə təsadüf edir. Bitmiş bir fikri ifadə edən cümlənin türk mətnlərində istifadə genişliyi, çoxçalarlılığı türk cümlə strukturunun formalaşma tarixinin qədimliyini sübut edir. Çoxəsrlik yazı nümunələrində cümlə strukturunun əsas cəhətlərinin dəyişməzliyi, səpmalara nisbətən bütün mərhələlərdə əsas qaydaların sabilliyi türk dillərində sintaktik normanın tam şəkildə sabitləşdiyini göstərir. “Teñri teg teñride bolmış türk bilge kağan bödke olurtum” (BK_{şml} 1) cümləsi ilk yazılı mətnlərimizdən Bilgə Kağan abidəsinin ilk cümləsidir. Cümlənin strukturunda predikatın mövqeyi, təyin- təyin olunan ardıcılığı artıq o dövr üçün sabit cümlə strukturunun mövcudluğundan xəbər verir. Feili sifət tərkibinin sadə geniş cümlə quruluşunun tərkibində işlənərək mürəkkəb fikri ifadə etmə şəkli türk dilində istifadə olunan

əsas cümlə tipidir. “İlgerü Şantuñ yazıka tügi süledim, taluyka kiçik tegmedim” – “İrəlidə Şantun ovalığına qədər qoşun çəkdim, dənizə az qalmış durdum”. (BK_{şml} 2) [12, 44]; “Birigerü tokuz ersinke tegi süledim, tüpütke kiçig tegmedim”- “Geridə doqquz Ersine qədər qoşun çəkdim, Tibetə az qalmış durdum” (BK_{şml} 2-3) [12, 44] nümunələri- qarşılaşdırılmalı fikrin ifadəsinin əks olunduğu cümlə tipləri VIII əsr türkcəsində cümlə strukturunun mürəkkəb fikri ifadə etmə qabiliyyətini göstərir. Bu yerdə olurup tabğaç bodun birle tüzüldüm (BK_{şml}3), “Teñri yarlıkaduk üçün özüm olurtukuma tört ulundakı bodunug itdim, yaratdım”-“Tanrı lütf etdiyi üçün taxta oturanda dörd tərəfdəki xalqları tabe etdim, nizam yaratdım” (BK_{şml} 9) [12, 46]; “Üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğli kılınmış”-“Üstdə göy səma, altda qara yer yaradıldığında, ikisinin arasında insan oğlu yaradılmışdı”. cümlələrində feili bağlama tərkibləri dilin iltisafiliyi çərçivəsində mürəkkəb ifadə tərzini əks etdirmişdi.

Həmcins üzvlər vasitəsilə cümlədə bir neçə fikrin ifadəsi də Orxon - Yenisey abidələrində müşahidə olunur. Məsələn: “Begleri, boduni tüzüsüz üçün tabğaç bodun tebligın kurlugın üçün armakçısın üçün inili eçili kixşürtükün üçün begli bodunluğ yañaşurtukın üçün türük bodun iledük ilin içgını ıdmiş, kaganladuk kaganın yitürü ıdmiş”- “Bəyləri və xalqı itaətkar olmadığı üçün, Çin xalqı hiyləgər və saxtakar olduğu üçün, qardaşların arasını vurduğu üçün, bəylə xalqın arasını vurduğu üçün türk xalqını qurduğu dövlət yox olmuş, xaqanı itirmiş” (BK § 6) [12, 52]; “Yaguk el erser, ança takı erig yerte irser ança erig yerte beñgü taş tokıtdım, bititdim.”- “Burası yakın bir mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedi taş hakettirdim, yazdırtım”. (KT c13) [12, 22].

Ümumiyyətlə, ən qədim yazılı abidələrimizə nəzər saldıqda cümlələrarası mənə əlaqələri əsasında mürəkkəb cümlə strukturlarının formalaşmış olduğunu görə bilərik. Tabesizlik və tabelilik prinsipləri ilə yaranan belə cümlə tiplərinin daxili quruluşu müasir türk cümlə strukturundan az fərqlənir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində tabesizlik əlaqəli cümlələr arasında əlaqə yalnız intonasiya ilə mümkündür. Ə.Rəcəbov bunu həmin dövr türkcəsində bağlayıcıların, o cümlədən tabesizlik bağlayıcılarının inkişaf etməməsi ilə əsaslandırır [3, 187]. Əslində bu həm də türkcədə mürəkkəb cümlənin formalaşma xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Tarixi türk dillərində mürəkkəb cümlənin təşəkkülü. Türkcədə mürəkkəb cümlənin ilk təşəkkülü bir- birinə mənə cəhətdən yaxın cümlələrin yanaşı işlənməsi ilə formalaşmışdır və bu cümlələrdə intonasiya ilkin olaraq cümlələr arasındakı əlaqənin ifadəçisi idi. Uzun ardıcıl cümlələrin birləşməsi qrammatik əlaqədən daha çox mənə yaxınlığı ilə bağlı idi. Bu mənə yaxınlığı qrammatik əlaqənin də yaranmasına səbəb olmuş, şəxs, zaman şəkilçiləri vasitəsilə bu əlaqə tamamlanmışdı. Məsələn, “İllig ilsi retdimiz, kaganlıgıg kagan sıratdımız, tizlig sökürtümüz başlıgıg yüküntürtümüz. -“Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık, dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş

eğdirdik”.(KT.ş 18) [12, 28] cümləsinə nəzər salsaq bu tərkib hissələrini yalnız sonluqdakı şəxs şəkilçilərinin birləşdirdiyini görə bilərik. “Az yağızın binip tegdi eki erig sançdı balıka basıkdı ol su anta ölti”-“Az yağız atına minib hücum etdi, iki əri mizraqla vurdu, palçığa qər q etdi, o ordu orda öldü”. (KT.şml.8) [12, 38] cümləsində də zəncirvari cümlə birləşmələri arasında mürəkkəb cümlənin ilkin rüşeymləri izlənilir. N.Hacıyeva belə cümlə birləşmələri ilə bağlı olaraq yazır: “Hadisələrin birbaşa gedişatını ən sadələşdirilmiş qrammatik formada əks etdirən uzun zəncirvari cümlə silsilələri qədim türk yazılı abidələrinin dilində xarakterik idi” [13, 207]. Qeyd etmək lazımdır ki, cümlələrin bir-biri ilə yanaşı şəkildə işlənərək tabesizlik şəraitində birləşib mürəkkəb fikir ifadəsi dövrün cümlə strukturunda bağlayıcıların və birləşdirici vasitələrin ifadəsini məhdudlaşdırırdı. Ona görə ilkin mürəkkəb cümlə nümunələri bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdir. Türk dillərində mürəkkəb cümlənin inkişafını tədqiq edən Ə.Abdullayev şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin və nisbi əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrin daha qədim tarixə malik olduğunu, bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin onlardan törədiyi qənaətidir” [2, 69].

X.Nazarova özbək ədəbi dilinin tarixini araşdırarkən bu qənaətə gəlir ki, XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində özbək ədəbi dilində bağlayıcısız və bağlayıcı funksiyalı digər qrammatik vasitələrsiz birləşən sintaktik komponentlərdən ibarət bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr əhəmiyyətli yer tutur [14, 101]. Bu hal XI əsr abidələrində də müşahidə olunur: “Eviñ kapğı bekle, yırak tutğıl er [7, 4520b.]; “Ayu birdim emdi, eşitti özün [7, 4566 b.]; Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin tərtibi zamanı leksik elementlər, intonasiya, pauza, söz sırası, söz təkrarı kimi vasitələr əsas rol oynayır. Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr və onların sonrakı inkişaf tempi, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşması türk dillərində paralel şəkildə həyata keçmişdir. Sadə cümlələrin geniş cümlələrə və sonradan feil tərkibləri əsasında mürəkkəbləşməyə doğru inkişafı ilə bir neçə sadə cümlənin yanaşı işlənərək mürəkkəb fikri ifadə etməsi eyni dövrə təsadüf edir. A.M.Şerbak qədim özbək dilində sadə cümlənin növlərini sadalarkən 3 cümlə tipini qeyd edir: “elementar (elementar sintaktik vahidlərin birləşməsi), genişləndirilmiş (birləşmələr hesabına) və mürəkkəbləşmiş (tərkiblər hesabına)” [15, 219]. Məsələn, XIV əsrə aid Həkim Bərəkətin “Xülasə” adlı tibbi əsərindən bir cümləyə nəzər salaq: “Şahmı- xanzal bir ovuç, asfur toxmı döğilmiş bir avuç, ısırgan diken toxmı üç dirhəm kəbərə kökinün qabı üç dirhəm bişürələr [6,15a79]. Cümlə sadalanan həmcins birləşmələrdən ibarətdir. Verilən söz birləşmələrində təyin və təyin olunanların yerləri dəyişmişdir ki, bu da dövrün sintaktik quruluşuna xas olan xarici təsirlərin təzahürüdür. Cümlə sadə cümlə olsa da, həmcinslik vasitəsilə cümlədən məzmun mürəkkəbliyi yaranmışdır. Yaxud da, “Gül suyu və gül yağın biraz sirkəyilə (qarıdırıb) bir bez ilə başına ura”. Buraxılmış söz bərpa edildikdə feili bağlama tərkibi əmələ gəlir ki, belə tərkibli cümlələr türk dillərində mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsində ilk mərhələdir. Bu şəkildə isə cümlə struktur

baxımından, daxili əlaqələr baxımından sadə cümlədir.

Türk dilli elmi üslub nümunələrində cümlənin strukturu. Mürəkkəb cümlənin predikativ kompleksli tabelilik və ya tabesizlik əlaqəsi vasitəsi ilə birləşir. Türk dillərində mürəkkəb cümlənin bu əlaqə tipləri fərqli zamanlarda cümlə yaradıcı funksiya daşımışdır Belə ki, tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşan cümlə çeşidləri ilkin mərhələdə zəif inkişaf etmişdir. Lakin xarici dillərin təsiri ilə müəyyən müddətdən sonra dilin sintaktik quruluşunda dəyişikliklərə səbəb olacaq qədər geniş yayılmışdır. Tarixən türk dillərində təyin - təyin olunan, idarə edən və idarə olunan yanaşması cümlədə aparıcı funksiya daşdığından mürəkkəb fikrin geniş sadə cümlə ilə ifadəsi üstün olmuşdur. Cümlənin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı, daha sonra bu mürəkkəbliyin yığcamlığa doğru meyili məntiqi tabeliliyin cümlə daxili transformasiya və dəyişikliklərlə müstəqil tərəfləri birləşməyə məcbur etməsi ilə nəticələndi.

Türk dillərində mürəkkəb cümlənin təşəkkülü ilk başda *ol, bol, var, yox, deyin, teyin, diyip, alt-əli* kimi köməkçi vasitələrlə formalaşan transformların sadə cümlə daxilində struktur dəyişikliyi edərək, genişlənməyə- mürəkkəbləşməyə səbəb olması ilə bağlıdır. Məsələn,

“Dəxi acı badamı göyindürüp katup yaqu eyləmək ol rəncə yavlaq fayidəlü nəsnədür” [6,7a/11-13];

“Bənüm şuarayıla nə qeydüm var?-dedi” [11, 140, 223 a10];

“Andan Ömer kapıda şuaradan kim vardur diyü sordı” [11, 140, 223 a113];

“İskenderi- Zulkarneyn şəhri mezkuru harap bulup imaret eyledi derlər” [10, 1485];

“Ve yakınına varıcaq üç bölük küçük dağcuazlar vardur görünür” [10, 15712];

“Dördüncü qayidə bilün kaç cinsdür anı bildürür” [5, 55b1];

“Otları hava safı gün açuk olıcaq dermek gerek” [5, 56a9];

“Bu dayire yaluñuz otları niçe qatmaq gerek anı bildürür” [5, 58a5].

Verilən nümunələrdə istər tərkib şəklində, istərsə də, vasitəli nitqin ifadə edildiyi cümlələrdə ümumilikdə mürəkkəb təfəkkürdən mürəkkəb nitqə keçid prosesi əks olunub. İfadə olunan fikirlər mürəkkəb quruluşa malik olduğundan cümlələri də bu quruluşda olmağa məcbur edir. Sonuncu cümləyə nəzər salsaq, buradakı mürəkkəb fikrin genişləndirilmiş sadə cümlə ilə, Şerbakın təbirincə desək, mürəkkəbləşmiş sadə cümlə ilə ifadə olunduğunu görə bilərik. Həmin tipli cümlələr sonrakı mərhələdə ərəb və fars dillərinin təsiri ilə təxminən bu şəkildə olacaq: “Bu dayirə yaluñuz anı bildürür ki, otları niçe qatmaq gerektir”.

XVI əsr çağatay və osmanlı əlyazmalarında da mürəkkəb cümlənin quruluş şəklinin tabeli mürəkkəb cümlə yönündə inkişafını izləmək mümkündür. Məsələn, “Yana koşukdur kim, uğruştek usulıda şayıdur ve bazı edvar kutubidə ol usul zikr boluptur” [8, 58]. “Amma malum bolsun kim, Aruz fennide nazm evzanı usuliniñ binasın 3 rükñe koyuqturlar kim alarnı sebab ve veted ve fasıla dipdürlər” [8, 13].

Sadə cümlənin öz daxilində iki istiqamətdə inkişafı nəticəsində əmələ gələn tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə növləri eyni quruluşun fərqli təkamül təzahürləridir. Sadə cümlənin həmcins üzvlərlə genişlənməsi nəticəsində əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlə ilə feili tərkiblər əsasında genişlənen sadə cümlədən yaranan tabeli mürəkkəb cümlələr mürəkkəb fikrin nitqdə fərqli ifadə tərzləridir. Lakin hər iki növ cümlələr sadə cümlənin real gerçəkliyi ifadə etmə imkanlarını məqamına görə genişləndirməsi, hərtərəfli ifadə etməsinə görə seçilir. “Mürəkkəb cümlə real gerçəkliyin müəyyən bir fraqmentinin – kommunikativ fokusa yerləşdirilməsi tələb edilən fraqmentinin daha geniş və hərtərəfli ifadəsidir” [1, 156]. Bu geniş və hərtərəfli ifadə zamanı izlənən yolun qrammtik cəhətdən adlandırılması isə konkret qəliblər çərçivəsində baş verir. Məsələn, “*Məgər* harfdür ki, mahall- i zannda, yani muhtemeli- qaribde istimal olunur, bir kişi bir əmr fikr eylər, eylər də məgər şöylə ola, yəni, bənüm qatımda maznun və muhtəməl-i qarib budur deməkdir” [4, 55]. Nümunənin ilk baxışdan “ki”-li budaq cümlə olduğu və beləliklə, tabeli mürəkkəb cümlə olduğu anlaşılır. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, tabeli mürəkkəb cümlə nümunəsi ərəb dilinin təsirini özündə çox gözəl şəkildə əks etdirməklə yanaşı, bu məqamda ifadə etdiyi fikir fraqmentinin genişliyi və əhatəliyi baxımından diqqəti cəlb edir.

Yaxud da:

“Bilgil kim, çox uyqu dimağı ağır eyler içeruki ve taşrakı anlamağı künd eyler amma mütedil uyqu nefsanı quvveti süst eyler ve tabiat quvvetine yardım eder” [5, 39 a/1-3]. XIV əsrə aid bu nümunədə həm qarşılaşdırma yolu ilə iki bir-birindən fərqli fikir irəli sürülmüş, həm də mübtəda budaq cümləsi quruluşu istifadə edilmişdir.

XVI əsrə aid Abuşka lüğətindəki “Çəngə Cağatay adətində dügin olduğu məhəldə ərələr və avratlar əllərin qarsup makamı- nəvaya məxsus bir savtıla ırdıqlarına derlər” [9] cümləsində ardıcıl şəkildə bir neçə fikir ifadə edilsə də, cümlənin ifadə planı sadə cümlə strukturuna uyğundur. Sadə ifadə planı mürəkkəb məzmun planını əks etdirmişdir. Cümlə “dügin olduğu məhəldə”, “ərələr və avratların əllərini qarsup” “nəva muğamına məxsus musiqi ilə oxuduqlarını” əks etdirsə də cümlədaxili formal sintaktik əlaqə bir predikat ətrafında tamamlanır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, türk dillərində cümlə strukturunun mürəkkəbləşməsi prosesi hər zaman müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu isə tarixən mürəkkəb cümlənin cilalanması prosesində dilin daxili inkişaf meyilləri ilə yad ünsürlərin qarşı- qarşıya durması, müəyyən zaman çərçivəsində prosesə yanaşma tərzinin dəyişməsi ilə inkişaf meyillərinin də dəyişməsi ilə bağlı bir məsələdir. Türk dillərinin sintaksisinin tarixi inkişafı bugünkü budaq- baş cümlə münasibəti əsasında formalaşmamışdır. Mürəkkəb cümlənin bu meyil əsasında inkişafı cilalanma prosesi sırasında daha çox flektiv dillərə məxsus strukturun türk dillərinə yol tapması nəticəsində meydana çıxmışdır. Əlbəttə, burada şərt budaq cümləsi müstəsnaadır. Çünki, şərt budaq cümləsi ilkin dövrlərdən özünü

göstərir və ilk başlarda, digər feil tərkibləri ilə eyni struktur çərçivədə çıxış etmişdir.

Beləliklə, XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi əsərlərin cümlə strukturunda mürəkkəb cümlənin inkişafında iki tendensiya müşahidə olunur:

1. Türk dillərinin cümlə strukturunun spesifik cəhəti olan tərkiblər əsasında formalaşan cümlələr.

2. Flektiv dillərin təsiri ilə formalaşan “ki” bağlayıcı mürəkkəb cümlələr.

XIII-XVI əsr elmi üslubuna aid əsərlərdə hər iki tip mürəkkəb cümlə strukturu konkret dərəcədə işləkliyə malik idi. Bu işləklik XIII-XIV əsrlərdə tərkib əsaslı cümlələrə meyilli idisə, XV-XVI əsrlərdə, xüsusilə Osmanlı və Cağatay dil mühitinə aid elmi əsərlərdəki budaq cümləli mürəkkəb cümlələr açıq üstünlük qazanmışdı. Dillərin sonrakı inkişafında bu və ya digər türk dillərində də bu tendensiyalardan biri aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM- İnnovation, 2016, 360 s.
2. Abdullayev E. Türk dillərinin tarixsel gelişme sorunları. Ankara: TDK yayınları, 1996, 176 s.
3. Rəcəbov Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan, 2006, 480 s.
4. Bergamalı K. Müesseretul- ulum. Hazırlayan: E.Karabacak. Ankara: TDK yayınları, 2002, 290 s.
5. Berekət H. Tuhfei-Mübarizi. Hazırlayan: B. Erdağı Doğuer. Ankara: TDK yayınları, 2013, 486 s.
6. Berekət H. Hulasa. Hazırlayan: B. Erdağı Doğuer. Ankara: TDK yayınları, 2016.
7. Hacib Y.H., Qutadğu bilig. İstanbul: Kabalcı yayınevi, 2008, 1285 s.
8. Nevai A. Mizanül-evzan. Hazırlayan: K.Eraslan. Ankara: TDK yayınları, 2015, 198 s.
9. Niyazi.El- luğatu- Nevaiyye vel- istişhadatu-l- cağatiyye. Ankara:TDK yayınları, 2011 s. 1110 s.
10. Piri Reis. Kitabı-Bahriyye. Editor: Ertuğrul Zekai Ökte., Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1988, 1830 s.
11. Şirvanlı M. Tarihi ibni- Kesir tercümesi. Ankara: TDK yayınları, 1996, 754 s.
12. Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara: TDK yayınları, 2008, 200 s.
13. Гаджиева Н. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М.: Наука, 1973, 408 с.
14. Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка. (конца XV- начала XVI в.) Ташкент, ФАН, 1979, 160 с.
15. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Академия Наук СССР, 1962, 274 с.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ XIII-XVI ВЕКОВ

Ш.ГАСАНЛЫ-ГАРИБОВА

РЕЗЮМЕ

Развитие синтаксических особенностей турецких языков всегда было главным объектом диахронических исследований. Вообще, процесс составления структуры предложения в тюркских языках всегда был предметом дискуссий и споров. Это связано с тем, что в процессе формирования сложного предложения внутренние тенденции развития языка сталкиваются с внешними элементами, и в то же время тенденции развития меняются со временем в результате изменения подходов к процессу.

В результате последующей тенденции развития составных предложений без союзов, в тюркских языках параллельно происходило формирование подчиненных и неподчиненных сложных предложений. Типы подчиненных и непостоянных сложных предложений, образовавшиеся в результате развития простого предложения в двух направлениях, являются разными эволюционными проявлениями одной и той же структуры. Придаточные составные предложения, которые образуются в результате расширения простого предложения подобными частями, и подчиненные составные предложения, которые расширяются на основе глагольных компонентов, представляют собой разные способы выражения сложной мысли в речи. Оба типа сложных предложений возникли в результате расширенного и всеобъемлющего выражения способности простого предложения выразить реальность.

Ключевые слова: предложение, тюркские языки, научный стиль, структура предложения, простое предложение, сложное предложение.

DEVELOPMENTAL TENDENCIES OF SENTENCE STRUCTURE IN XIII-XVI CENTURIES TURKIC LANGUAGES

Sh.HASANLI-GARIBOVA

SUMMARY

The development of the Turkic languages' syntactic features have always been the research objective of diachronic studies. Generally, the process of compositing the sentence structure in Turkic languages has always been the subject of discussion and argumentation. And this is a matter due to the confrontation the internal development tendencies of the language with the foreign elements, historically, in the process of polishing a composite sentence, as well as the change of the development tendencies by changing the approach to the process within a certain period of time. Composite sentences without conjunctions and their subsequent development rate, the formation of composite and compound sentences took place parallelly in Turkic languages. The types of compound and complex sentences formed as a result of the development of a simple sentence in two directions within itself are different evolutionary manifestations of the same structure. Expanding on the basis of verbal constructions with a compound sentence which formed as a result of the expansion of a simple sentence with homogenous parts, forming from the simple sentence, the complex sentences are different ways of expressing a complex idea in speech. However, both types of sentences are distinguished by the fact that the possibilities of expressing reality of simple sentence expanding according to the point, and expressing comprehensively.

Keywords: sentence, Turkic languages, scientific style, structure of sentence, simple sentence, compound sentence

UOT 811.161.1

ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПОВТОР В СОВРЕМЕННОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КАК ВАЖНОЕ СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОТИВНОСТИ ТЕКСТА

У.АББАСОВА

Бакинский славянский университет

abbasova_u@mail.ru

Статья посвящена изучению лексических повторов как основное средство выражения эмотивности текста в современной художественной литературе. Лексический повтор является одним из главных средств расчлененности синтаксической конструкции. Некоторые современные учёные в первую очередь указывают на его экспрессивную и усилительно-выделительную функцию. Так, подмечено, что в различных художественных текстах повтор темы или же её части, как правило, редко служит средством её резкого акцентирования (такое акцентирование темы в целом и общем противоречило бы, скорее, самому принципу актуального членения); чаще передвижения основного логического ударения с ремы на повторяемый тематический элемент здесь не происходит.

Ключевые слова: лексический повтор, эмотивность, художественная литература, тема, рема

Лексический повтор является одним из главных средств расчлененности синтаксической конструкции. Некоторые современные учёные в первую очередь указывают на его экспрессивную и усилительно-выделительную функцию. Так, лингвист В.Летучева пишет, что «лексический повтор особо выделяет необходимые для высказывания слова или выражения, в основном акцентируя внимание на их внутренней эмоциональной стороне содержания» [11, 34]. Однако прежде чем говорить об этом признаке, целесообразно, на наш взгляд, сказать несколько слов о функциях повтора в отношении определения темы и ремы. Так, подмечено, что в различных художественных текстах повтор темы или же её части, как правило, редко служит средством её резкого акцентирования (такое акцентирование темы в целом и общем противоречило бы, скорее, самому принципу актуального членения); чаще передвижения основного логического ударения с ремы на повторяемый тематический элемент здесь не происходит. По этому поводу видный азербайджанский языковед

Н.Ш.Мамедов пишет: «Повтор темы может встречаться в художественных текстах разных типов в речи литературных героев, с одной стороны, и собственно (или же не собственно) прямой и авторской речи – с другой. В первом случае повтор темы бывает вызван обычно в связи с демонстрацией эмоционального фактора, а во втором – может быть обусловлен иными заданиями экспрессивного характера» [12, 59].

Однако в настоящей статье нас интересует не собственно повтор темы или ремы, но именно его способность выражать всевозможные оттенки эмоций. Поэтому данным фактом в самом начале нашей работы мы и ограничимся. Констатируем: лексический повтор в художественных текстах разных типов – это сложное и полифункциональное явление. Совершенно права В.Летучева, указывающая на выделительную и усилительную функции повтора как основную. Точен и отечественный лингвист, который этот вопрос плавно переводит на «рельсы» актуального членения высказывания. Функции лексического повтора при этом наслаиваются на второстепенные, факультативные, и эти два пласта есть яркие показатели синтагматики художественного текста, в котором очень важную роль играют различные лексико-экспрессивные характеристики. Рассмотрим типизированные речевые функции этого вида повтора как важного средства выражения эмотивности текста.

Итак, экспрессивно-грамматическая функция лексического повтора нередко выступает в качестве средства распространения целого высказывания, фразы «при одновременном сохранении усилительно-выделительной функции» [5, 126]. В художественной литературе подобное распространение часто носит характер присоединительной конструкции, уточнения. «Прохлада стояла в лесу, тёплая прохлада, уютная». (С.Залыгин. «Комиссия»).

Лексический повтор как средство интенсификации вопросов. Лексический повтор иногда может выступать средством интенсификации вопросов, и в таких случаях вопросительное предложение становится частью эмотивного пространства художественного текста, предельно насыщенного эмоциональностью, экспрессией, настойчивостью. Например: Послушай-ка меня! Ну, послушай же. В некоторых случаях «лексический повтор, как считает Е.А.Иванникова, может служить выражению длительности и интенсивности действия» [8, 86]. Как правило, это парный контактный глагольный повтор. В зависимости от лексического значения глагола, его окружения, то есть значения глагольных определителей и смыслового содержания всего высказывания в семантике повтора на первое место может выступать то значение длительности, то значение интенсивности. Они варьируются, заменяются друг другом, однако, в массовом случае эти значения не расчленимы и выступают как единое синкретичное целое. Например: «Дыхание мое спёрло, а сердце струнулось с места и заколотилось, заколотилось». Или: «Этот холмик - вот моя война,

мой фронт. Мы ползли к нему, мы день и ночь штурмовали его. И гибли, гибли, гибли» (Н.Евдокимов. Повесть «Страстная площадь»).

Многие современные азербайджанские, русские и европейские лингвисты справедливо утверждают, что эмотивное поле текста (а художественного – тем более) тесно связано с оценкой того или иного факта, явления, события в глазах персонажа, то есть субъекта речи (говорящего, слушателя, реципиента и т.д.). А оценка действий со стороны определённого лица, в свою очередь, конечно же, зависит от категории модальности. Вот почему известный лингвист, писатель и литератор Камал Абдулла, устанавливая специфические функции лексического повтора, подчеркивает, что он «весьма органично усиливает субъективно-модальное, эмоционально-экспрессивное значение всего высказывания и, следовательно, характеризует субъект речи с эмотивных позиций» [1,76]. В самом деле, набор субъектно-модальных значений, акцентируемых с помощью лексического повтора в русском языке, чрезвычайно широк. Например: гнев, возмущение; неуверенность, растерянность, огорчение, досада и т.д. Более того, диапазон этих эмотивных значений при повторе от минимума выражения значений до потенциально допустимого максимума колеблется. Русский язык на подобные тропы, как известно, очень богат, и, полагаем, переводчику художественных текстов на другие языки (в частности, английский) придётся проанализировать большую лексикографическую литературу, чтобы отыскать нужный аналог.

Вышеупомянутый нами азербайджанский языковед Н.Ш.Мамедов в качестве одной из важнейших функций лексического повтора указывает на изобразительную, или живописующую. Может сложиться впечатление, что такая функция служит прерогативой исследования только искусствоведов. Однако это не так. Она фиксируется также в литературоведении, и, разумеется, в лингвистике. Причём, в двух последних дисциплинах (неточной и точной науке соответственно) она связана с конкретизацией художественного образа. В реализации темы, вынесенной в заголовок настоящей статьи, можно, по нашему мнению, наметить нижеследующие признаки в реализации этой функции. Выделение существенной, центральной для данной картины детали внешнего, предметного описания с помощью неконтактного повтора словоформ и, реже, предикативных единиц. Под такое эмотивное поле попадает в основном портрет, пейзаж и интерьер.

Например: «Ирина Викторовна открыто посмотрела в глаза своему сыну – в черносмородиновые, добрые и бесшабашные глаза» (Залыгин С. Повесть «Южноамериканский вариант»). Итак, что мы имеем в данном случае? Выделение значимой детали внешнего описания с помощью контактного повтора словоформ имени существительного. Второй признак: лексический повтор указывает на множественность предметов, явлений, а также на их пространственную протяженность. Например: Там, за окном, километров двадцать подряд одно и то же: ветер, ветер, ветер в лесу, ветер

в поле, ветер в деревне (В.Распутин. Роман «Деньги для Марии»).

Далее, так называемый контактный повтор глагольных определителей (наречий, прилагательных, причастий, деепричастий) не только обогащает общий эмотивный фон на уровне одной фразы или даже ССЦ, но при этом также позволяет изображать действие в его динамике. Например: «Но огонек отдалялся, становился меньше, меньше и затонул в тёмной, безликой, безвестной дали» (Астафьев В. Повесть «Последний поклон»).

Эмотивное пространство художественного пространства. Когда мы говорим об эмотивном пространстве художественного текста, то непременно делим его на две большие части. В первой речь должна идти об образе персонажа, во втором – автора. Если бы целью нашей статьи был литературоведческий анализ, то следовало выделить повествование от первого лица, автора либо рассказчика. Но при лингвистическом анализе – а это наша цель – в центр внимания попадает совмещение плана повествователя и плана персонажа. Тут выясняется, насколько важна композиционно-изобразительная функция лексического повтора. Она проявляется в композиционно-языковом окружении (повтор в данном случае является сигналом психологического и речевого «присутствия» персонажа) - явление сравнительно малочастотное и характерное для стиля отдельных авторов. Как отмечает Я.Т.Рытникова, «Повторы, выполняющие особую композиционно-изобразительную функцию, являются одним из средств организации подтекста: в контекстах употребления таких повторов для читателя всегда возникает так называемый «второй план» мысли» [15,102]. Конечно, это существенно расширяет эмотивное пространство художественного текста.

Небезынтересно, с нашей точки зрения, проследить за совмещением композиционно-изобразительной функции с интонационно-ритмической. На этом направлении исследования, как полагает А.В. Плотникова, «иногда происходят случаи парного контактного и неконтактного-распространяющего повтора, не необходимого с точки зрения потребностей распространения и связи компонентов высказывания. Специфика конструкций с таким повтором отчетливо прослеживается, к примеру, в противопоставлении аналогичным парцеллированным конструкциям без повтора» [14, 84-85]. И подтверждает свои слова учёный следующими примерами: «Она как будто бы ушла после этого далеко-далеко от себя реальной, ушла к Рыцарю, с Рыцарем они уходили на остров Жуан-Фернандес и мало ли еще куда». Для сравнения: «Она как будто бы ушла после этого далеко-далеко от себя реальной. К Рыцарю, с Рыцарем они уходили на остров Жуан-Фернандес и мало ли еще куда...» [4, 111-112].

В таких случаях, - завершает свою мысль А.В.Плотникова, достигается актуальное членение высказывания с выделением его части в самостоятельную рему (как и с помощью парцелляции), но без интонационного и структурного разрыва высказывания, свойственного парцел-

ляции. Такие повторы позволяют избежать интонационно-ритмической «рубленности» прозаического текста, возникающего при парцелляции.

Приведённое А.В.Плотниковой теоретическое положение с примерами позволяет однозначно утверждать, что лексический повтор всегда несёт в себе определённую (нередко и ценностную) информацию, но нетрудно видеть, что она не столько смысловая, семантическая или синтагматическая, сколько экспрессивная, насыщенная всевозможными оттенками эмоций. Конечно, в современной лингвистической литературе имеются труды разного объёма, в которых учёными выделяются и другие функции повтора, но настоящая всё же является одной из главенствующих.

Многие современные учёные утверждают, что мир художественного вымысла не является сплошным: он прерывист, потому что в него вносятся определённые изменения, прерывающие плавный ход речи. В частности, об этом в своих трудах сообщают В.Хализев, М.Дымарский и некоторые другие. И критический анализ функциональной специфики повторов приводит к мысли, что отдельные признаки эмотивного пространства художественного текста обладают способностью как бы прервать синтаксические связи, но одновременно с тем сформировать и смысловые.

Оказывается, это явление можно наблюдать на примере целого ряда художественных произведений. Помимо уже отмеченного в нашей статье, нам удалось обнаружить несколько ярких примеров из романа Ч.Абдуллаева «Суд неправых», иллюстрирующих применение лексико-семантического радиуса эмотивного поля, в котором сигнализатором служат лексемы ненависть, злоба, возбуждение, беспокойство, внутреннее напряжение. Репрезентируются они, главным образом, при помощи концепта «страх».

Краткое, но необходимое, с нашей точки зрения, пояснение. Центральное действующее лицо этого романа – сыщик-эксперт Дронго получает задание вычислить предателя. Однако, идя по следам убийцы, он сам превращается в жертву, так как за ним охотятся члены другой бандитской группировки. На этом краткий комментарий сугубо литературоведческого характера считаем исчерпанным. Наше внимание целиком и полностью будет сосредоточено на перепадах настроения двух героев – преследуемого и преследователя (Дронго и Мартина Уиллера). Ситуация складывается таким образом, что два героя переживают целую гамму самых разных эмоций. В романе это сопровождается попеременным чередованием эмотивных смыслов, равно как и регулярной сменой повествовательной и вопросительной форм, характеризующих диалог или внутренний монолог.

По нашим наблюдениям, наиболее эмоционально выраженной оказывается связь параллельная, то есть наличие в тексте параллельных конструкций, что является характерной чертой исследуемого нами произведения. Итак, на протяжении одной главы под номером «9» несколько

раз меняются декорации. Опытный киллер, на счету которого несколько смертей и выслеживающий Дронго, сам неожиданно попадает в ловушку. Чрезмерное волнение от собственной беспомощности и уязвимости заставляет его дважды произносить своё имя.

- А теперь представьтесь, - строго потребовал Дронго. На что последовало: - Уиллер, - выдохнул с трудом незнакомец. Уиллер Мартин. Повтор имени, во-первых, симптоматично усиливает эмотивную ситуацию, созданную глаголом «выдохнул» [2,152]. (Заметим, что в подлиннике автор намеренно не употребляет нейтральные лексемы – «произнёс», «сказал», «отметил» и т.п., но именно «выдохнул»). Безусловно, этот глагол указывает на тяжесть произносимого Уиллером. Во-вторых, он подготавливает читателя к восприятию концепта «страха», поначалу отражающегося в глазах убийцы, а затем подтверждённые и соответствующими лексемами. Дронго предупредительно делает акцент на том, что его волнения и опасения не напрасны. («Должны же вы понимать то, что убийца, если он действительно убийца, проверит все версии») [2,153]. От этого признания писателем тут же перекидывается мост к сильному и неподдельному страху, испытываемому убийцей. Он путается в показаниях, многократно повторяет одни и те же слова. Страх до предела расширяет эмотивное пространство художественного текста благодаря прямому указанию. Страх в его акмеологическом понимании и восприятии читателем передан следующим образом: «вдруг накатил не просто страх, но страх нестерпимый». Повтор, дополненный инверсией, зародившись на определённое время в душе анти-героя, становится как бы его спутником, что впоследствии приводит чуть ли не к психическому расстройству. Так, зная имя человека, на которого он работает, и прекрасно понимая, что от его сиюминутного признания в данном случае зависит не только общий успех предприятия, но и цена его жизни, Уиллер тем не менее продолжает лепетать: «Я не знаю имени его настоящего. Правда, не знаю (и от автора: почти искренне отвечал Уиллер). – Я действительно не знаю, как его зовут. Много ведь у него разных имён [2,166]. Показательно, что Ч.Абдуллаев изображает эмотивный смысл «страх» интенционально (то есть посредством авторского присутствия) при помощи полного синтаксического повтора.

Смысл всех уловок киллера прост и понятен: сохранить любой ценой свою жизнь. Повторы лексем при выражении общего эмотивного смысла с ключевым словом «страх» выдают в нём труса и предателя. Дронго же, в свою очередь, несколько раз одёргивает его, бросая противнику в лицо: «Только не лгать!». Неоднократный повтор инфинитивного предложения приковывает наше внимание, словно упреждая дальнейшие события. Суть их в том, что однажды ложь может обернуться спасительным средством для Уиллера. Так и случилось. Последний (троекратный, по нашим подсчётам, повтор этого выражения) становится

предупредительным сигналом к перемене настроения.

Считаем необходимым здесь заблаговременно отметить, что некоторые нижеследующие в этом романе текстовые фрагменты являются предельно эмотивными и выразительными, они насыщены, на первый взгляд, даже избыточно, многочисленными синтаксическими повторами, различными вставными конструкциями, инверсиями, усиленными параллелизмами, а также другими экспрессивно-стилистическими средствами синтаксиса. Наш писатель тонко варьирует эмотивные оттенки на уровне эллиптических фраз. Например, с презрением относясь к откровенной трусости Уиллера, Дронго иронизирует: «Очень приятно. Хотя я вовсе не уверен, что тебе также приятно, как приятно сейчас мне» [2,165].

Полагаем, что рассматривать все приведенные примеры по отдельности не представляется целесообразным вследствие предельно тесного взаимодействия и полной функциональной зависимости одного текстового пласта от другого. В то же время возникают несколько концептуально значимых фрагментов, эмотивный смысл которых нацелен на привлечение к нему сознания читателя. Это и проявилось в полной и неожиданной перемене настроения, а именно, герои как бы поменялись местами. Уиллеру удалось перехватить инициативу и завладеть оружием. Из обороняющегося он превращается в нападающего. Мы не станем приводить объёмные фрагменты целиком, так как они выходят за рамки анализа настоящей статьи, но о характере повтора следует сказать особо.

Со стороны Дронго повтор теперь наполняет эмотивное пространство текста с помощью настойчивости, граничащей с отчаянием. Писатель никоим образом не мог делать из своего любимого героя-детища труса или отщепенца, даже учитывая экстремальные положения. Поэтому последовало: «Стреляй! – выкрикнул он, заглядывая Уиллеру за спину! Быстрее стреляй, и покончим с этим» [2,175]. Уиллер же, в свою очередь, с помощью повтора иронизирует в унисон Дронго: «Гость ты мой, дорогой, куда ж ты спрятался, а? Куда ж ты спрячешься-то с твоим ростом? Ну что, сыграем в прятки? Попробуем, да?» [2,177].

Нетрудно видеть, что три следующие подряд фразы содержат эмоции, получающие своё языковое выражение с помощью меняющейся тональности (от трусости и замешательства – до открытого издевательства с одной стороны; легкой иронии – до решимости и отчаяния – с другой). Повторы же в известной степени становятся важным дополнительным фоном к характеру Уиллера и Дронго соответственно. Критический подход к другому рода повторам привёл нас к заключению, что Ч.Абдуллаев в романе «Суд неправых» применяет достаточно оригинальный приём. Суть его в том, что одно и то же слово или выражение повторяется не в одной фразе, а в следующем предложении или абзаце. Причём, чаще в диалогах. Но в процессе беседы они в такой степени сцеплены друг с другом, что их «выпадение» в составе фразы фактически

не замечается. Повторы, помещённые в такое языковое окружение, в котором перечисляются разные эмотивные смыслы, ощущаются как бы в составе единого ССЦ. Например, при выражении благодарности и преданности в любви и дружбе: «Вот одна из любимых фраз вашего босса, все люди порядочные обязаны работать на свою родину» - вспоминал Дронго. – Да уж, он часто произносит эту фразу [2,155]. В аналогичном языковом окружении оказываются и многие другие лексемы. Невольно возникает вопрос: по какой причине азербайджанский писатель использует эти необычные и явно нетрадиционные формы повторов? Возьмём на себя смелость объяснить, опираясь не только на названный роман, но и другие произведения. Встречаются такие примеры эмотивных слов, которые, как бы вопреки единичности своей, но благодаря яркой выразительности приобретают специфическую стилистическую окраску. Именно в такое языковое окружение нередко попадают перечисленные и некоторые другие лексемы из произведений Ч.Абдуллаева. А в целом психологический анализ отличается поли-тональностью, разнообразием эмотивных смыслов. Существо дела заключатся в том, что спектр таких эмотивных смыслов шире единичного определения. Повторы такого рода зафиксировал молодой азербайджанский учёный В.А.Лаишова. Она пишет: «Лексические повторы вовсе не обязательно интенсифицируют какие-нибудь конкретные субъектно-модальные значения. Иногда в художественной литературе встречаются такие повествовательные контексты, которые являются показателями широкого и яркого эмоционального рассуждения» [10, 22]. Чингиз Абдуллаев смело разрывает границы теории функционирования эмотивного поля.

Заключение и научная новизна. Завершить нашу статью нам бы хотелось иллюстрацией одного из ярких примеров, приведённых в автореферате Н.А.Набоковой [13]. Если на примере названного романа Ч.Абдуллаева мы показали перемену в настроении от обороны к нападению, то Н. Набокова пишет о роли повтора в романе В.Вулф «Миссис Дэллоуэй». И рассматривает исследователь эмоции по нарастающей линии – от раздражения и пренебрежения одной из главных героинь Клариссы по отношению к учительнице истории своей дочери мисс Килман – до ненависти. Оказывается, «эти эмоции преследуют Дэллоуэй в ходе романного повествования, и только под конец они исчезают. Подтверждением данного положения служат параллельные конструкции, усиленные эмоционально окрашенной инверсией, а также контрастным лексическим рядом большой прагматической силы» [13,66-67].

И далее, в автореферате Н.А.Набокова анализирует несколько контекстов, в которых особую роль играют различные эмоции. Развиваясь и усиливаясь, они постепенно перерастают из раздражения в ненависть, кульминацией чего становится её прямая номинация. Автор показывает, что миссис Дэллоуэй неприятна мысль о мисс Килман, она не

желает принимать её. Это, в частности, отражается и на текстовом уровне посредством введения многочисленных эмотивных смыслов. Это бесконечное разнообразие показывает богатство эмотивного пространства художественного текста, в частности реализуемого с помощью лексических повторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // Советская тюркология, 1983, № 1, с. 61-75.
2. Абдуллаев Ч.А. Суд неправых. Роман. М.: Эксмо, 2018, 320 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Высшая школа, 1972, 664 с.
4. Вулф В. Миссис Дэллоуэй. Роман. М., 1976, 432 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, 312 с.
6. Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, № 3, с. 69-87.
7. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. М.: УРСС, 2001, 328 с.
8. Иванникова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения // Мысли о современном русском языке. М.: Просвещение, 1969, с. 126-139.
9. Котюрова М.П. Повторы как средство связи предложений в научном стиле сравнительно с художественным // Уч. Зап. Пермского государственного университета им. А.М.Горького. Пермь, 1974, № 302, с. 124-131.
10. Лаишова В.А. Лексический повтор в связном тексте // Русский язык и литература в Азербайджане, 2009, № 4, с. 21-22.
11. Летучева В.П. К вопросу о синтаксической функции лексических повторов. Вопросы синтаксиса русского языка. Тамбов, 1973, с. 32-38.
12. Мамедов Н.Ш. Лексический повтор и связь компонентов текста. Полтава. Полтавский Университет Экономики // Учёные записки. Серия языка и литературы. 2015, Выпуск № 14, с. 55-62.
13. Набокова Н.А. Лексико-синтаксические средства обеспечения эмотивности модернистского текста. Автореф. дисс.... канд фил.наук. Ставрополь, 2010, 26 с.
14. Плотникова А.В. Дискурсивный диалогический повтор как средство реализации коммуникативных тактик слушающего // Язык. Текст. Дискурс. Межвузовский научный альманах. Вып. 3. Ставрополь-Пятигорск, 2005, с. 81-88.
15. Рытникова Я.Т. Гармония и дисгармония в открытой семейной беседе // Русская разговорная речь как явление городской культуры. Екатеринбург, 1996, с. 94-115.
16. Хализев В.Е. Речь как предмет художественного изображения. В книге: Литературные направления и стили. М., 1976, 315 с.

MÜASİR BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA LEKSİK TƏKRAR MƏTNİN EMOTİVLİYİNİ İFADƏ ETMƏK ÜÇÜN MÜHÜM İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Ü.ABBASOVA

XÜLASƏ

Məqalə leksik təkrarların müasir bədii ədəbiyyatda mətnin emotivliyini ifadə edən əsas vasitə kimi öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Leksik təkrar sintaktik strukturun parçalanmasının əsas

vasitələrindən biridir. Bəzi müasir alimlər ilk növbədə onun ekspressiv və intensiv-ifrazedici funksiyasını göstərirlər. Belə ki, müxtəlif bədii mətnlərdə mövzunun və ya onun bir hissəsinin təkrarlanması, bir qayda olaraq, onun kəskin aksentləşdirilməsi vasitəsi kimi nadir hallarda istifadə olunur (mövzunun bu cür aksentləşdirilməsi bütövlükdə və ümumiyyətlə, aktual üzvlük prinsipinə zidd olardı); əsas məntiqi vurğunun tez-tez təkrarlanılan tematik elementə keçməsi hərəkəti burada baş vermir.

Açar sözlər: leksik təkrar, emotivlik, bədii ədəbiyyat, tema, rema

LEXICAL REPETITION IN MODERN FICTION AS AN IMPORTANT MEANS OF EXPRESSING THE EMOTIVITY OF A TEXT

U.ABBASOVA

SUMMARY

The article is devoted to the study of lexical repetitions as the main means of expressing the emotivity of a text in modern fiction. Lexical repetition is one of the main means of dissecting syntactic construction. Some modern scientists primarily point to its expressive and amplifying-excretory function. So, it is noticed that in different texts repeat the theme, or part of it, as a rule, rarely serves its sharp emphasis (this emphasis on the topic in General would be contrary rather, to the principle of actual division); often the movement of the main logical stress with Remy on a repeated thematic element in this case.

Keywords: lexical repetition, emotivity, fiction, theme, rhema

UOT 81

YUNAN MƏNBƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN AZƏRBAYCAN
HİDRONİMLƏRİNİN LEKSİK SEMANTİK TƏHLİLİ

Ü.MİRZƏYEVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ulker.mirzeyeva.2016@mail.ru

Bu məqalə qədim yunan dilində qeyd olunan onomastik vahidlərdən bəhs edir. Onomastik leksikanın öyrənilməsi daxil olmaqla, hər bir dil vahidi xalqın mədəni həyatında mühüm rol oynayır. Çaylar, göllər, dənizlər və digər su mənbələri türk xalqlarının həyatında mühüm və həlledici rol oynamışdır. Burada çox sayda xüsusi ad var. Yunan mənbələrində bəhs olunan müxtəlif leksik vahidlərin mövcudluğu baxımından Azərbaycan hidronimlərinin əsas qrupunu etnohidronimlər təşkil edir. Qədim mənbələrdə ən çox etnohidronimlərə rast gəlirik. Tədqiq etdiyimiz sadə hidronimlər heca sayına görə fərqlənir. Yunan mənbələrində istifadə olunan Azərbaycan hidronimlərinə diqqət yetirdikdə sadə sözlərin zənginliyinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: Qədim yunan dili, onomastik vahidlər, leksik vahidlər, müqayisə

Onomastik vahidlərin, xüsusən hidronimlərin öyrənilməsi vacib əhəmiyyət daşıdığından tariximizin, dilimizin, mədəniyyətimizin ən mürəkkəb və əsas məsələlərinə aydınlıq gətirməkdə zəngin faktlar verir. Çünki çaylar, göllər, dənizlər və digər su mənbələri türk xalqlarının həyatında əhəmiyyətli və həlledici rola malik olmuşdur. Öz müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən bu hidronimlər ən qədim zamanlardan bir çox tarixçi-səyyahların və coğrafiyaşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Lakin antik müəlliflər hidronimlərin etimologiyası ilə deyil, sadəcə olaraq ticarət əlaqələrinin, müharibələrin təsvir edilməsi üçün bir sıra məlumatlar vermişlər. Azərbaycan ərazisində yerləşən su obyektlərinin tarixi çox qədim dövrlərə aiddir. Bu obyektləri onomastikanın bir qolu olan hidronimika bölməsi öyrənir. Azərbaycan hidronimləri quruluşu və yaranma yollarına görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb hidronimlərə ayrılır. Sadə hidronimlər bir, iki və üç hecadan ibarət olur [6, 46]. Yunan mənbələrində işlənən Azərbaycan hidronimlərinə isə diqqət yetirdikdə sadə sözlərin zənginliyinin şahidi oluruq. Burada xeyli miqdarda xüsusi adlara rast gəlmək olur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz sadə hidronimlər hecaların sayına görə fərqlidir. Yunan mənbələrində işlənən sadə hidronimlərin əksəriyyəti iki, üç, dörd və s. hecalıdır.

Hidronimlərdə heca bölgüsü. Bu hidronimlər əsasən isimdən əmələ

gəlmişdir. Azərbaycan dilində sadə quruluşlu isimlər əsasında yaranan təkhecadan ibarət olan Kür hidronimi yunan mənbələrində iki hecadan ibarət “Κόρος” formasındadır. “Κόρος” xüsusi adında “os” şəkilçisi isə qədim yunan dilində kişi cinsində olan ismin ikinci növ hallanma şəkilçisidir [11, 24].

Yunan mənbələrində iki hecadan ibarət xüsusi adlardan biri də “Σάκαι” Şəki xüsusi adıdır. Sakların məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Şəki olmuşdur. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Şəki xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış Sak türklərinin yadigarlarıdır. Antik yunan mənbələri sayılan tarixin atası Herodotun “Tarix” əsərində, Ksenofontun “Anabasis”ində, Strabonun “Coğrafiya”sında, Plutarxın “Paralel tərcümeyi hallar” əsərində, Klavdi Ptolemeyin “Coğrafiya”sında bu tayfa haqqında olduqca zəngin məlumatlar vardır. Strabonun qeyd etdiyinə görə Saqlar eramızdan əvvəl IV əsrdə Kürün hər iki sahilində yaşamışlar [18, 23]. Herodotun "Tarix" əsərində saklar "şiş papaqlılar" adlandırılır. Belə papaq forması türk xalqlarında mövcud olmuşdur. Bu əsərlərin hamısında saklar “Σάκαι” şəklində qeyd olunmuşdur. A.Qurbanov XVI əsrə aid olan mənbədə Gəncə zonasında Şəki adlı çayın adı çəkildiyini qeyd etmişdir [12, 301]. Fikrimizcə bu çay Sak etnonimindən yaranmış hidronimdir. Çünki “At” yunan dilinə məxsus adlıq halın cəmində işlənən şəkilçidir [11, 24] Onu da qeyd edək ki, qədim yunan əlifbasında fişiltılı səslər, yəni ç, c, ş, j olmadığına görə bu ad fərqli formada qeyd olunmuşdur. [11, 2]. Üç hecadan ibarət hidronimlərə misal olaraq Xadaxa (“Χαδάχα”) çayı, Tərtər çayı (Ταρταρων), Araz çayı (Ἀράξου), Xəzər (Κάσπιος) və sair göstərmək olar. O, Albaniyanın çaylarından birinin adını “Χαδάχα”(Xadaxa) formasında yazıya almışdır. Fikrimizcə, qədim yunan mənbələrində qeyd olunan bu ad Albaniyanın türkmənşəli tayfalarından biri olan Katak etnonimindən törəyən Katex çayının adıdır. Çünki qədim yunan dilində θ, χ, φ kar samitləri həmin dövrün fonetik hadisə və qanunlarına uyğun olaraq t, k, p kimi tələffüz olunmuşdur, bunlara misal olaraq “ενθα”- en-ta (orada), “εχο” - eko (sahib olmaq, var) göstərmək olar [8, 48]. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, qədim çayın adı əski mənbədə “Χαδάχα” kimi qeyd olunmasına baxmayaq, antik dilin qaydasına uyğun olaraq “Kataka” kimi tələffüz olunur. Sözüün sonundakı “α”hərfi yunan mənşəli şəkilçidir [11, 24]. Qədim yunan dilinin Attic və Koynə ləhcələrində birinci növ hallanmada qadın cinsli isimlərin ilkin forması bu suffikslərlə –η, –ᾶ, –ᾷ (-ē, -a, –ā) düzəlir [11, 24].

Yunan mənbələrində üç hecadan ibarət olan Azərbaycanın ən iri çaylarından biri də Tərtərdir. “Ταρταρων” formasında qeyd olunan bu xüsusi adın sonundakı “ων” şəkilçisi yunan mənşəli şəkilçidir. Sözüün sonundakı “ων” hissəciyi ismin birinci növ hallanmasında yiyəliyin cəmində işlənən şəkilçidir [11, 21].

Kürün ən böyük qolu olan Araz çayı yunan mənbələrində Ἀράξου formasındadır. Əski mənbələrdə Araz çayının adına rast gəlinməsi qədim dövrlərdə onun ətrafında baş verən tarixi hadisələrə söykənir. Bu adın sonundakı “ou” hissəciyi attika, ioniya və dorik dialektində ismin ikinci növ hallanmasında

yyəliyin təkində işlənən suffiksidir.

Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində Xəzər dənizi haqqında isə sitat gətirilən məlumatlar olduqca az və ziddiyyətlidir. Tarixən Xəzər dənizinin bir çox adları olmuşdur. Onlardan biri də Kaspidir. Kaspilər haqqında maraqlı fikirlərə qədim yunan müəllifləri olan Miletli Hekatey, Strabon, Herodot, Aristotel, Apollodor və Aleksandrın əsərlərində rast gəlirik. Lakin bu müəlliflərin əksəriyyəti yalnız gəmiçilik üçün əlverişli yerlərin, ticarət əlaqələrinin, müharibələrin təsvir edilməsi üçün bir çox məlumatlar vermişlər. Məsələn, Arrian tərəfindən yazılan "Aleksandrou Anabasis" əsərində İskəndərin əsas məqsədinin bir çox dəniz və çaylarla bərabər Xəzər və ya Hirkan dənizini kəşf etmək istəyini qeyd etmişdir. O yazır: "İskəndər Argeyusun oğlu Heraklidi gəmi müttəfiqlərinin rəhbərliyi ilə Hirkan dağlarından ağac kəsməyi və bununla birlikdə bir sıra müharibə gəmilərinin, bəzilərini göyərtəsiz, bəzilərini isə göyərtələrlə düzəltmək əmri ilə Hirkaniyaya göndərdi. Çünki O, Hirkan və ya Xəzər adlı dənizi kəşf etmək istəyirdi" [3, 7.16]. Yalnız Strabonun əsərində Kaspilərin hansı tayfaya məxsus olması daha dəqiq məlumata rast gəlirik. O, yazır: Albanların ölkəsinə Kaspiana vilayəti də daxildir, onun və dənizin adı indi itib getmiş tayfanın adından götürülüb [18, 11.4.4]. Antik mənbədə qeyd olunan bu məlumata əsaslanaraq deyə bilərik ki, Kaspilər Azərbaycan ərazisində məskən salmış ən qədim və böyük türk tayfalarından biri olmuşdur. Lakin ilk dəfə olaraq, Yunan tarixçi və coğrafiyaşünası Hekatey Miletli əsərində Xəzərdən bəhs etmiş, ona daxili dəniz kimi yanaşırdı və bu dənizi Kaspı və Hirkan kimi adlandırırırdı [10, 127]. İlk tammiqyaslı tarix traktatının müəllifi olan Herodot digər yunan müəllifi kimi əsərində hər iki addan istifadə etmişdir. O yazır: "Kaspı dənizi digər dənizlərlə birləşməyən daxili dəniz olmuşdur. Kaspı və ya Hirkan adlanan bu dəniz qərbdən Qafqaz dağları ilə əhatə olunur: şərqə doğru günəşin doğuşu dənizin sahilindən hüdudsuz düzənliyə qədər uzanır [14, 1.204,1]. Gördüyümüz kimi tarixən Xəzər dənizinin bir çox adları olsa da ən qədim mənbədə ən çox adı çəkilən ad Kaspidir.

Yunan mənbələrində dörd hecadan ibarət olan hidronimlərə misal olaraq Qarqar (Γαρραρεῦσις), Naxçıvan (Ναξουάνα), Şabran (οι Σαποθρήναι), "Αλβανεια" (Albançay) göstərmək olar.

Qədim türk tayfalarından olan qarqarlar Albaniyanın əsas tayfalarından idilər. Qarqar tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdə çay, dağ bir sıra yaşayış məskənləri onların adı ilə adlandırılmışdır. İ.Bayramov Qərbi Azərbaycan ən qədim türk tayfası olan qarqarların Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşadığı haqqında məlumat vermişdir [2, 21]. Mənbəyini Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq yamacından alan Qarqar çayı Qarqar etnonimi əsasında yaranmışdır. Ağdamda yerləşən Qarqar çayı bu etnosun adını tarixi abidə kimi qoruyub saxlayır. Antik yunan mənbələrində bu çayın adı ilk dəfə Strabon tərəfindən çəkilmişdir. Strabon yazır ki, bu yerlərə bələd olan, yaxşı tanıyan digər Skepsiyalı Metrodor və Qipsikrat Qafqaz dağlarının Keravn adlanan ətəklərində qarqarlar yaşayırlar. Qədim türk tayfalarından olan qarqarlar haqqında e.ə. I minilliyin baş-

lanğıcında yaranmış «İliada» əsərində də məlumat vardır. Homer «İliada»da İdi dağında Qarqar zirvəsinin və Dardanel boğazından azca aralıdakı Qarqar şəhərinin adlarını çəkir». Gördüyümüz kimi Qarqar adı qədim yunan mənbələrində etnonim və toponim kimi qeyd olunmuşdur. Bu əsərlərdə qeyd olunan “Γαργαρεῦσις”Azərbaycan ən qədim türk tayfası olan qarqar adının sonuna artırılan şəkilçi kişi cinsində olan ismin üçüncü növ hallanmasına aiddir [11, 24]. Fikrimizcə, qədim mənbələr və qarqar etnoniminin yayılma arealı onların türkmənşəli tayfa olduğunu və Qarabağ ərazisində məskunlaşdıqlarını sübut edir.

Dünyanın ən qədim və zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvanda Azərbaycan xalqının tarixi, elmi və mədəni irsi formalaşmışdır. Arazın sol qolu olan Naxçıvan çayı haqqında bir çox fikirlər söylənmişdir. Antik yunan, ərəb, fars mənbələrində Naxçıvan sözü müxtəlif formada qeyd olunmuşdur. Yunanca Naksuana, Ərəbcə Nəşəva, pəhləvicə Nakç formasındadır. Bəzi mənbələrdə Naxçıvan toponimi müqəddəs kitab olan Tövratda nəql olunan Nuhun Tufanı rəvayəti ilə əlaqələndirirlər. Toponimin birinci tərkib hissəsini Nax Nuh peyğəmbərin adı, **-çı** türk dillərində düzəltmə şəkilçisi, **van** isə qədim fars dilində məkan mənasında işlənən sözlə əlaqələndirilir. Lakin bu toponim qədim dövrlərə aid olduğu üçün o zamanlar isim düzəldən şəkilçinin mövcud olması şübhəlidir. A.Axundov bu sözün mənşəyini elamlarda Allah adı kimi geniş yayılan Nanhunte sözü ilə əlaqələndirərək şəhərin ilkin adının Nahhuntevan olduğunu qeyd edir [1, 419]. Bu ad ilk dəfə olaraq Ptolemeyin coğrafiyasında “Naksuana” (yun. Ναξουάνα) formasında qeyd olunmuşdur. O, yazırdı ki, Naxçıvan böyük bir ölkənin mərkəzidir və bu şəhər e.ə 4400 cü ildə yaradılmışdır. Qədim yunan dilinin qrammatikasına əsaslanaraq deyə bilərik ki, Ptolomeyin “Coğrafiya” əsərində “Naksuana” (yun. Ναξουάνα) kimi göstərilən Naxçıvan xüsusi adına artırılan “α” suffiksi qədim yunan dilinin Attic və Koine ləhcələrində birinci növ hallanmada qadın cinsli isimlərin ilkin formasıdır [11, 24]._Qədim yunan əlifbasında fişiltılı səslər, yəni ç, c, ş, j olmadığına görə bu ad Naksuana formasında qeyd olunmuşdur [11, 2].

Azərbaycan dilində toponim və hidronim kimi işlənən coğrafi adlardan biri də Şabrandır. Tarixən əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Şabran qədim mənbələrdə əsasən çay kimi yox şəhər kimi qeyd olunmuşdur. XIII əsrdə yaşayan tarixçi Kirakos Gəncəli “Tarix” əsərində bu adı Xəzər xaqanının şəhərqurma fəaliyyəti ilə əlaqələndirir. O, qeyd edir ki, Xəzər xaqanının oğlu Şat atasının şərəfinə Şatar, Şamxor, Şəki, Şirvan, Şamaxı, Şaporan adlı altı şəhər tikdirdi [7, 134]. Yunan mənbəsində isə bu ad ilk dəfə olaraq II əsrdə qeyd olunub. Bu şəhər K.Ptolomeyin coğrafiyasında “Sapothrenae” (οι Σαποθρήναι) formasındadır [4, 42]. “Οι Σαποθρήναι” sözünün kökü “Σαποθρήν” (Saporen)dir. Sözün sonundakı “αι” birinci növ kişi cinsli ismin cəm halındadır [11, 21]. Fikrimizcə, qədim yunan əlifbasında fişiltılı səslər, yəni ç, c, ş, j olmadığına görə bu ad fərqli formada qeyd olunmuşdur.

Albaniya ərazisində məskunlaşmış ən böyük və nüfuzlu tayfalardan biri

də albanlar olmuşdur. Alban tayfası haqqında daha çox məlumata antik yunan və latın müəllifləri olan Appianın, Strabonun, Plutarxın, Dion Kassinin, Korneli Tassitin, Klavdi Ptolemeyin, Plini Sokuidin əsərlərində rast gəlinir. Tanınmış yunan tarixçi və coğrafiyaşünası Strabon XVII cildlik coğrafiya əsərində Alban tayfalarından alban, kaspi, qarqar, sak, massaget və s, etnosların adını çəkmişdir [13, 42]. Bu şəhərin və tayfanın adı fonetik dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq antik yunan qaynaqlarında işlənməsi bir daha təsdiqləyir ki, bu ərazi türkmənşəli etnosların əzəli torpaqlarıdır. Əski mənbədə qeyd olunmuş “Αλβανεια” toponiminin kökü “Αλβαν”, “εια” isə qədim yunan dilinin attik dialektində qrammatik şəkilçidir. Bu suffiks qadın cinsli ismin birinci növ hallanmasını bildirir [11, 237, 238, 239]. Onomastik vahidlərdən biri olan Albançay hidronimi də bu etnosun adını daşımışdır. Alban çayı ilk dəfə I əsr latın müəllifi Böyük Plini tərəfindən çəkilmişdir. Roma müəllifi Plini Sokuid də Alban çayı haqqında maraqlı məlumat vermişdir. O, yazır ki, Albaniyanın əsas şəhəri Kabalakadır və onun ərazisindən Albana, Kas, Kam-bus və s. çayları axır. Lakin bu çay haqqında dəqiq məlumata antik yunan müəllifi olan K.Ptolemeyin coğrafiyasında rast gəlirik. Ptolemey Qafqaz Albaniyasında mövcud olmuş bir çox şəhərlərin adını çəkərək Alban çayına və onun arasında yerləşən bir neçə şəhərə toxunmuşdur. O, yazır :“Μεταξύ δε του ειρημένου ποταμού και του Αλβανού ποταμού ός και αυτός από του Καυκάσου δεϊ Μόσηγα” göstərilən çayla Qafqazdan axıb gələn Alban çayı arasında bir çox şəhərlər qeydə alınmışdır.

“Μόσηγα”	790-470
“Σανούα”	790-46040’ ,
“Ιόβουλα”	78 - 460 20’
“Ιούνα”	790 - 460
“Εμβολαία”	780 30’ - 450 40’
“Αδιάβλα”	790 - 450 30’
“Μαμεχία”	790 45’ - 450 40’
“Οσικα”	770 30’ - 440 45’
“Σιοδα”	780 15’ - 440 40’
“Βαρούκα”	790 20’ - 440 40’
“μεταξύ δε του Αλβανού και του Καισίου ποταμού”	-Alban çayı və Kaysi çayı arasında:	
“Χαβάλα”	800 - 470
“Χοβάτα”	80 0 30’ - 460 -45’
“Βοζιάτα” (ή Μοζιάτα),	800 - 460 20’
“Μισία”	810 - 460 20’
“Χαδάχα”	81 0 - 460 [4, 46,47,48].

Gördüyümüz kimi qədim yunan mənbələrində Alban xüsusi adı tək-cə etnonim, toponim kimi yox, həmçinin hidronim kimi də çəkilmişdir.

Əski yazılı qaynaqlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu hidronim öz adını Alban etnosundan götürmüşdür. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan

dilində sadə quruluşlu isimlər əsasında yaranan bu hidronimlər yunan mənbələrində hecaların sayına görə fərqlidir.

Hidronimlərin semantik təsnifatı. T.Əhmədov hidronimləri özünəməxsus funksional struktur tipə malik olan hidroobyektlərin işlənmə tezliyinə uyğun olaraq iki makrosistemə ayırır.

1) Sadə elliptik coğrafi nomensiz hidronimlər

2) Mürəkkəb elliptik coğrafi nomenli hidronimlər [5, 216].

Antik yunan qaynaqlarında adı çəkilən Azərbaycan hidronimlərinin əksəriyyətini sadə elliptik coğrafi nomensiz hidronimlər təşkil edir. Bura, ilk olaraq öz başlanğıcını Türkiyənin şimal-şərqindəki dağ silsiləsindən götürən və əski mənbədə “Κόρος” kimi qeyd olunan Kür çayını, öz mənbəyini Türkiyə ərazisindəki Ərzurum dağlarından götürən Araz (yunan mənbələrində “Αράξης”) çayını və s. adları daxil etmək olar.

Hidronimlər qrammatik səviyyədəki strukturlarına və leksik semantik sahələrinə görə bir neçə qrupa ayrılır və hidronimlərin birinci sadə qrupunda axının vəziyyətini, səsinə, sürətini və s. bildirən xüsusi ada misal olaraq qədim yunan qaynaqlarında işlənən “Kür”ü göstərmək olar. Sadə hidronimlərin digər qrupuna etnonimlərdən törənən hidronimlər daxildir. Qədim yunan mənbələrində xalqların, qəbilələrin, qəbilə birliklərinin və etnik birliklərin adına uyğun olaraq adı çəkilən etnohidronimlərə misal olaraq Qafqaz Albaniyasının ən əsas və qədim türk tayfalarından olan Qarqarı, Katak etnonimindən törəyən Xadaxanı, Kaspi və Arazı göstərmək olar.

Müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan hidronimləri leksik-semantik baxımdan bir neçə qrupa ayrılır: Antropohidronimlər; Etnohidronimlər; Topohidronimlər; Zoohidronimlər; Digər qrup hidronimlər [12, 274-288].

Müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından yunan mənbələrində qeyd olunan Azərbaycan hidronimlərinin əsas qrupunu etnohidronimlər təşkil edir. Qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində məşkunlaşmış qəbilə, tayfa və etnoslar çay, dəniz adlarında daha çox özünü göstərir. Bu hidronimlər əsasən Azərbaycan ərazisində məşkunlaşmış qədim türk etnoslarının, tayfalarının, qəbilələrinin adlarından yaranmışdır. Hidronimik adlarda öz izini saxlayan tayfa, etnos adlarının tədqiqi tarixən xalqın tarixi inkişafı və mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim mənbələrdə biz ən çox etnohidronimlərə və kifayət qədər az oyoqhidronimlərə rast gəlirik. Etnohidronimlər də öz növbəsində yaranma dövrlərinə görə iki yerə ayrılır: 1) Qədim və orta əsrlərdə yaranmış etnohidronimlər; 2) Orta əsrlərdə oğuz və monqol-türk tayfalarının adlarını əks etdirən hidronimlər [15, 279].

Qədim dövrlərdə yaranmış etnohidronimlərə misal olaraq antik yunan müəlliflərinin əsərlərində adı çəkilən Qarqar çayı (yunanca Γαργαρεῦσις), Katak etnonimindən törəyən Xadaxa (“Χαδάχα”) çayı, Tərtər çayı (Ταρταρων), Kaspi dənizi və Araz çayını (Αράξου) göstərmək olar. Respublikamızın ərazisində çox sayda yaşayış məntəqələrinin adını əks etdirən hidronimlər olsa da,

qədim yunan mənbələrində işlənən bu hidronimlər çox azdır. Əski mənbələrdə işlənən belə oykonimlərdən biri (yun. Ναξουάνα) Naξουάναdır.

Hidronimlərin okeanonim, pelaqonim, limnonim, potamonim, helionim kimi növləri vardır. Qədim yunan coğrafiyaşünaslarının, tarixçilərinin əsərlərində isə daha çox türkmənşəli hidronimlərin pelaqonim, potamonim kimi növləri işlənmişdir. Bu növə misal olaraq əski yunan mənbələrində Kaspı və Hirkan kimi adı keçən Xəzəri misal göstərmək olar.

Qədim mənbələrdə işlənən potamonimlərə misal olaraq Qarqar çayı (yunanca Γαρραρεῦσιν), Katak etnonimindən törəyən Xadaxa (“Χαδάχα”) çayı, Tərtər çayı (Ταρταρων), Kaspı dənizi və Araz çayı (Ἀράξου) göstərmək olar.

Nəticə. Beləliklə, apardığımız tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, qədim yunan mənbələrində türk mənşəli bir çox hidronimlər işlənmişdir. İşlənən türkmənşəli hidronimlər həmin dilin qədim fonetik qayda və qanunlarına uyğun olaraq fərqli formalarda qeyd edilsə də öz leksik formasını qoruyub saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Seçilmiş əsərləri (I cild). Bakı: Elm və təhsil, 2002, s.444
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005, 432 s.
3. Alexandri A. “Anabasis” A.G. Roos. in aedibus B.G.Teubneri. Leipzig, 1907.
4. Claudii P. “Geographia”, Том 1. Lipsiae: Sumptibus Et Typis Caroli Tauchnitii, 1843, s. 207.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, s. 312.
6. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2005, s.187.
7. Ganzakesi K. İstori Armenii. M., 1976, s. 134.
8. Goodwin W. Greek Grammar, Boston Ginn company, 1900, 488 s.
9. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2002, 213 s.
10. Igor S. Zonn, Aleksey N Kosarev, Michael Glantz, Andrey G.Kostianoy, The Caspian Sea Encyclopedia, Springer Science & Business Media, 2010, s. 525
11. Козаржевский А.Ч. Учебник древнегреческого языка, М.: "Греко-латинский кабинет" Ю.А. Шичалина, 2002, 450 с.
12. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları II cild. Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.
13. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Том I: Греческие писатели. Вып. 1-й. СПб., 1890, VIII, 296 с.
14. Macaulay G. C. The History of Herodotus parallel English/Greek translation: (pub. Macmillan, London and NY) [1890]
15. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2007
16. Plini Secundi C. Naturalis Historiae. Lipsiae: Sumptibus Et Typis B.G.Teubneri, s.1878. s 312
17. Smyth H. W. A Greek Grammar for colleges New York: American Book Company, 1920, s. 782
18. Στράβωνος. Γεωγραφικόν βιβλία επτακαίδεκα: ΜέροςΠρώτον [Βιβλίον Α' - ΣΤ'] / εκδιδόντος και διορθούντος

ЛЕКСИЧЕСКИЙ СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГИДРОНИМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ИЗ ГРЕЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

У.МИРЗАЕВА

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена апелляционным ономастическим единицам, используемым в древнегреческом языке. Играя важную роль в культурной жизни людей, каждая языковая единица, включая изучение ономастической лексики, важна для каждого периода. Реки, озера, моря и другие водные источники сыграли важную и решающую роль в жизни тюркских народов. Основная группа азербайджанских гидронимов, упоминаемых в греческих источниках по наличию различных лексических единиц, - этногидронимы. В древних источниках мы находим большинство этногидронимов. Когда мы обращаем внимание на азербайджанские гидронимы, используемые в греческих источниках, мы видим богатство простых слов. Здесь много особенных имен. Изучаемые нами простые гидронимы различаются количеством слогов.

Ключевые слова: Древнегреческий язык, Ономастическая лексика, лексические единицы, сравнение

LEXICAL SEMANTAL ANALYSIS OF AZERBAIJANI HYDRONYMS USED FROM GREEK SOURCES

U.MIRZAYEVA

SUMMARY

This article is about appeal onomastic units used in ancient Greek. Playing an important role in the cultural life of the people each language unit including the study of onomastic lexicon is important for each period. Rivers, lakes, seas and other water sources have played an important and decisive role in the lives of Turkic peoples. The main group of Azerbaijani hydronyms mentioned in Greek sources in terms of the presence of various lexical units is ethnohydronyms. In ancient sources we find the most ethnohydronyms. When we pay attention to the Azerbaijani hydronyms used in Greek sources, we see the richness of simple words. There are a lot of special names here. The simple hydronyms we study differ in the number of syllables.

Keywords: Ancient Greek, Onomastic lexicon, lexical units, comparison

UOT 81'373; 001.4

MÜASİR ERQONİMLƏR VƏ ONLARIN FUNKSİYALARI

K.A.TAĞIYEVA

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti**tagiyeva.konul87@gmail.com*

Məqalədə onomastik sistemdə özünəməxsus yer tutan erqonimlər və onların yerinə yetirdikləri funksiyalar nəzərdən keçirilir. Erqonimlərin funksionallığı müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən siyasi, iqtisadi, sosial və digər dəyişikliklərlə əlaqədardır. Bu vahidlərin tədqiqinə funksional yanaşma təsvir olunan dil faktlarının yeni cəhətlərini açmağa imkan verir. Tədqiqatın əsas məqsədi erqonimlərin əsas funksiyalarını üzə çıxarmaqdır. Müəyyən edilmişdir ki, erqonimlər nominativ, informativ, reklam və s. funksiyaları yerinə yetirə bilər. Funksiyaların reallaşması nominatorun məqsədi, nominasiya modelinin seçimi, erqonimin növü və s. kimi amillərdən asılıdır. Bəzi funksiyalar yalnız erqonimlərin konkret tiplərinin istifadəsi, o cümlədən tipikləşdirilmiş kontekstlərdə, müəyyən kommunikativ situasiyalarda aktuallaşır. Aparılan araşdırma erqonimin funksional statusunun təhlili, onun gələcək tədqiqi üçün zəruri olan əsas xarakteristikaları təyin etməyə imkan verir.

Açar sözlər: onomastik sistem, erqonimlər, funksiya, nominator, funksional aspekt

Onomastik vahidlərin, xüsusilə erqonimlərin funksional aspekti az öyrənilmiş sahələrdəndir. Bu vahidlərin tədqiqinə funksional yanaşma təsvir olunan dil faktlarının yeni cəhətlərini açmağa imkan verir. Bununla da onlar haqqında mövcud təsəvvürü daha da zənginləşdirməyə kömək edir. Bütün bunlar tədqiqatın aktuallığını sübut edir.

Tədqiqatın məqsədi onomastik vahidlərin bir növü kimi erqonimlərin semantikasi və strukturunun xüsusiyyətlərini təsvir etmək, habelə bu vahidlərin əsas funksiyalarını üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələrinə uyğun olaraq əsas metod kimi təsviri metod müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, müqayisə metodu, komponent analizi üsulundan istifadə olunmuşdur.

Xüsusi adlar hər dilin leksik-semantik sisteminin bir parçasıdır, dil qanunlarına görə fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Xüsusi adların leksik-semantik xüsusiyyətləri ümumi isimlərlə müqayisədə aydınlaşır ki, bu da, bir tərəfdən, həmin vahidlərin qarşılıqlı münasibəti, digər tərəfdən, onların bir-birinə qarşı durması ilə təzahür edir. Bu, xüsusi adlara imkan verir ki, özünəməxsus keyfiyyətləri və funksiyaları ilə fərqlənən dil yarım sistemi kimi mövcud olsun.

Bəllidir ki, adlandırmaq hər adın əsas leksik funksiyasıdır. Ümumiyyətlə, “funksiya - dil vahidinin nitqdə təzahürü zamanı yerinə yetirdiyi vəzifə, roldur” [2, 506]. Y.S.Kubryakova onimləri bu tədqiqat aspekti üzrə belə dəyərləndirir: “Nominasiya vahidi olmaq üçün bu vahid bir tələbə cavab verməlidir – işarə etmək, ad kimi xidmət etmək, adlandırılanı ayrıca varlıq kimi seçmək, nominativ funksiyanı həyata keçirmək, yəni nominasiya aktında seçilmiş obyektin dil vasitələri ilə reprezentasiya etmək və sonra bu obyektin nitq fəaliyyətində və obyektə təfəkkür əməliyyatlarında adı ilə əvəzləmək” [8, 38]. Başqa sözlə, xüsusi onomastik funksiya obyektin identifikasiyası ola bilər. O, özündə bir sıra funksiyaları birləşdirir: fərqləndirmə (diferensiasiya), ünvan (obyektin koordinatlarının tapılması), ayrılma, seçilmə, qarşılaşdırma, xarakteristika (təsvir), ideoloji, emosional və s. Bütün bu funksiyalar ekstralingvistikdir. Məsələn, adın emosional-ekspressiv imkanları onun ümumi semantikasının tərkib hissəsi kimi götürülür. Estetik-emosional informasiya mətnin mənasının qavranılması ilə bağlı deyil.

Adlandırmaq funksiyası onimlərin nitqdəki bütün digər funksiyalarını üstələyir. Xüsusi adlar başqa funksiyaları da yerinə yetirir:

1. kommunikativ (məlumatvermə, reprezentasiya);
2. apelyativ (çağırış, təsir);
3. ekspressiv (ifadəli);
4. deyktik (işarəedici).

Bütün adlar informativ və identifikasiyaedici funksiyalar yerinə yetirir, habelə onları istifadə edən cəmiyyətin mədəni görüşlərini əks etdirir.

Erqonimlərin funksionallığı. Periferik onimlərə daxil olan erqonimlər onomastik məkanda xüsusi yer tutur. “Erqonim – İnsanların işgüzar birliklərinin xüsusi adları” [1, 146] identifikasiya-diferensiasiya funksiyasını yerinə yetirən xüsusi addır. Onların funksiyası öz spesifikliyi ilə seçilir. Müxtəlif tədqiqatlarda erqonimlər onların yerinə yetirdikləri üç əsas funksiya baxımından nəzərdən keçirilir. Əsas funksiya kimi nominativ (adlandırma) funksiya çıxış edir (yəni müəyyən iş obyektini adlandırır): “Nərgiz” ticarət mərkəzi, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Respublika Klinik Xəstəxanası və s. Bu funksiya bütün xüsusi adlara xasdır: çox vaxt o, identifikasiya, fərdiləşdirmə funksiyası ilə paralel gedir. Ənənəvi funksiyalara isə informativ (iş obyektini haqqında məlumat verir) və reklam/praqmatik (müşətərini cəlb edir, maraqlandırır) funksiyaları aid etmək olar. Bu zaman hər adın üstün cəhəti lakonikliyidir. Erqonimin motivləşməsi nominativlik və informativliyin əsas şərtidir.

Yuxarıda göstərilən funksiyaları bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək:

1) nominativ-fərqləndirici. İnsanların hər işgüzar birliyi özü üçün xüsusi ad tələb edir ki, ətrafdakılar obyektin seçib, tanıya bilsinlər və oxşar obyektlərdən fərqləndirsinlər. O, obyektin identifikasiyasıdır. Məsələn, Heydər Əliyev Mərkəzi, Heydər Əliyev Sarayı, Mərkəzi Univermaq, Kafel mağazası, “Kontakt Home” şirkəti, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti və s. Lakin onomasioloji yanaşma dilin nominativ funksiyasının mahiyyəti

məsələsini daha adekvat şəkildə nəzərdən keçirir. Bu funksiya yeni adın yeni dil işarəsi kimi formalaşması prosesində kommunikativ və koqnitiv-idraki funksiyalarla sıx bağlıdır.

2) informativ. Xüsusi ad hər kommunikantın nitqində informativ cəhətdən çox zəngin vahid kimi çıxış edir. Məsələn, Gəncə Dövlət Aqrar Universiteti, Təhsil Nazirliyi, Respublika Diaqnostika Mərkəzi və s. Kommersiya erqonimlərində informativlik həm adverən (nominator), həm də məhsulun istehlakçısı üçün çox əhəmiyyətlidir. Adverən başa düşməlidir ki, onun yaradıcılıq məhsulu nominasiya obyektı barədə minimum informasiya təqdim edən məlumatdır: “Sac Evi”, “Xaçapuri Garden”, “Le Kabab”, “Ləziz Dad” (restoranlar), “İsti Təndir”, “Ucuz Qarışıq Mallar”, “Ağ çiçəyim” (mağazalar) və s.

Ümumiyyətlə, dil vahidlərinin informativ funksiyası faktyaradıcı informasiyanın ötürülməsi ilə bağlıdır. Faktyaradıcı informasiya faktlar, hadisələr, onların ardıcılığı, iştirakçıları, yeri və zamanı haqda məlumatı təşkil edir. “Fakt” konseptinin formalaşması insan şüurunun inkişafı ilə əlaqədardır. Çünki məhz insan bu və ya digər hadisəni fakt kimi müəyyənləşdirir. Müxtəlif koqnitiv proseslər insan şüurunda faktların reprezentasiyası, qavranılması və ötürülməsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan erqonimləri obyektin fəaliyyət sahəsi üzrə, informativ, praqmatik cəhətdən nəzərdən keçirə bilərik: Bakı Kitab Mərkəzi, Bakı Tikiş Evi, Gəncə Avtomobil Zavodu, Gəncə Əyləncə Mərkəzi, “Qoç Ət” fermer təsərrüfatı, Ekonom Market, “Mobitel” şirkəti, “Xəngəl Evi” restoranı və s. Y.N.İvanova qeyd edir ki, erqonimin informativ və praqmatik funksiyalarının müqayisəsi zamanı qanunauyğunluq görmək olar: adın informativliyi nə qədər yüksəkdirsə, o qədər az kreativ görünür [6, 28].

Erqonimlər obyektin yerini göstərərək, insana məkanda istiqamətlənməyə kömək edə bilər (məsələn, Keşlə bazarı – Keşlə qəsəbəsində). Hazırda informativ erqonimlərin sayı getdikcə artır. “Bu erqonimlər obyektin fəaliyyətini təsvir edir, bəzən onun coğrafi mövqeyini göstərir, bir sözlə, mühüm informasiya təqdim edir” [4, 47]. İnfomativlik istehlakçı üçün vacibdir: obyektin, məhsulun və ya kommersiya istiqamətinin növünü göstərir, izah edir.

3) reklam. Bu funksiya məhsul satışı və xidmətlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Erqonimlərin çoxu reklam adlarıdır (ictimai təşkilatların adlarından başqa). Reklam erqonimləri şəhərdaxili obyektlərə məxsus, məhsul satışı və xidmətlərin yerinə yetirilməsi funksiyası ilə birləşən, reklam xarakterli xüsusi adlardır. Belə adlar şəhərini potensial müştəri, alıcı kimi cəlb etməyə, maraqlandıрмаğa çağırmalıdır: “Bravo” supermarketi, “360° Dönər” (kafe), “Tavada” (restoran) və s.

Bu üç funksiya müxtəlif kommunikasiya sahələrində bütün tip erqonimlər üçün məcburi və mütləq sayılır. Erqonimlərin yerinə yetirdikləri əsas funksiyalar A.V.Superanskayanın, İ.V.Krükovanın, T.P.Romanovanın, A.A.Trapeznikovanın, T.V.Şmelyovanın əsərlərində geniş şəkildə izah olunub.

Erqonimik sistemin analizinə müxtəlif yanaşmalar tədqiqatçılara əlavə funksiyalar seçmək imkanı verir ki, bunlar, A.V.Superanskayanın fikrincə,

sosial, dilxarici gerçəklik elementləri və dil elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrlə şərtlənib [13, 274]. Belə funksiyalara təsiredici [14, 124] estetik (ad müsbət assosiasiyalar doğurur, yaxşı səslənir); memorial (təsisçilərin adlarından ibarət adlar, populyar musiqi qruplarının, bədii filmlərin və s. adları); qoruyucu (adlar xüsusi qanunlarla qorunur və onların olması nominatorları müəyyən elementlərin, məsələn, “rus-”, “ros-“ istifadəsi zamanı məhdudlaşdırır) [17, 8]; informativ-praqmatik – reklam obyektinin mənşəyi və ya onun yerinin ifadə edilməsi ilə bağlı funksiya; fatik (məqsədli auditoriya ilə əlaqə yaradılması); konnotativ (adın milli-mədəni dəyərlərə müraciəti) [11] funksiyanı aid edirlər; linqvistik kreativlik attraktiv və ekzotik funksiyalarla şərtlənib [3, 151]; erqonimlərin aparıcı funksiyaları (nominativ və identifikativ) informativ funksiya (məlumat verən və şəhər obyektlərinin şərti adları), habelə dil təsiri funksiyası ilə (ekspressiv, attraktiv, mnemonik, magik, oyun) [10] tamamlanır.

Erqonimlərin funksionallığı aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- 1) erqonimin növü;
- 2) nominasiya modeli;
- 3) adverənin məqsədi (niyyəti);
- 4) adverənin və ünsiyyətin bütün iştirakçılarının kommunikativ səriştəsinin səviyyəsi;
- 5) kommunikasiyanın ümumiləşdirilmiş tipi (rəsmi/qeyri-rəsmi).

Erqonimlərin çoxfunksionallığı adverənin təfəkkür-nitq fəaliyyətindən asılıdır. Obyektin nominasiyası zamanı adın prioritet və köməkçi funksiyaları müəyyənləşir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz funksiyalardan əlavə, erqonimlər digər funksiyalar da yerinə yetirir:

1) reklam-informativ. Adından göründüyü kimi, bu, informasiya və reklam funksiyalarının sintezidir. Lakin onun yerinə yetirilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır: funksiya o zaman effektiv ola bilər ki, satış obyektini haqqında müəyyən ətraflı məlumat olsun. Məsələn, uşaq mağazası – “Uşaq aləmi”. Adresata həm məhsul (uşaq geyimləri), həm də onun reklamı (aləm – böyük seçim) aydındır. Məlumdur ki, reklam adları bir neçə praqmatik funksiya yerinə yetirir, yəni reklam funksiyası həm informativliyi – potensial müştəriyə kommersiya obyektinin ixtisaslaşması, orda satılan məhsulların, təqdim edilən xidmətlərin xarakteristikası haqda məlumat verən; həm attraktivliyi (istehlakçının diqqətini idarə edən) və suggestivliyi (potensial müştərinin psixikasına təsir göstərmək, analitik düşüncə qabiliyyətini aşağı salmaq) ehtiva edir. Bundan başqa, reklam onimləri estetik-potensial funksiya vasitəsilə adresatın gözəlliyə olan ehtiyacını təmin edir. Tədqiqatçıların fikrincə, reklam onimi nə qədər çox funksiya yerinə yetirsə, obyektin uğur qazanmaq şansı daha böyük olar. Ən uğurlu erqonimlər odur ki, mənasında satış obyektini əks etdirən semlər iştirak edir: “Tofiq İnşaat”, “Qurman”, “Bal Şəkər” (şirniyyat mağazaları), “Ovçu Balıqçı” (dükan), “Bol kabab” (restoran) və s.

2) memorial. Bu funksiya sayəsində erqonimlərdə təsisçilərin, tarixi şəxsiyyətlərin adları əks olunur: “Həcinin dükanı” (mağaza), “Qəmbər Usta”

(bərbərxana), “Tuncayın mətbəxi” (restoran), Aptek “Avisenna” və s.

3) estetik. Erqonimin müsbət assosiasiyalar yaratması, gözəl səslənməsi mühüm şərtidir. İlk növbədə, belə adları məişət xidməti müəssisələri alır: mağazalar, restoranlar, kafelər, hotellər və s. V.Moskoviçə görə, estetizmə ticarət nişanları, sortlar və firma adları sahəsində xüsusi diqqət yetirilir [9]. Məsələn: “Romantik”, “Simpatiya” (geyim mağazaları), “Dan Ulduzu” (restoran) və s.

4) mülkiyyətin mühafizəsi funksiyası. Erqonimlərdə həmin ölkəyə, şəhərə, yerə mənsubluğu göstərən prefiks elementlər ola bilər: Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Azərsu, Azərpoçt, Bakı Sağlamlıq Mərkəzi, Gəncə İnzibati Məhkəməsi və s.

Erqonimin effektivliyi potensial alıcının dəyər oriyentirlərinə uyğun olmalıdır.

5) attraktiv. Erqonimlərin attraktiv funksiyası rəqabət aparıcı şirkət, xidmət və ya məhsulu fərqləndirməyə imkan verir. A.V.Superanskaya onu kommersiya erqonimlərində əsas sayır, çünki o, konkret şirkəti, xidməti və ya məhsulu rəqiblərdən fərqləndirməyə imkan verir, yəni onları potensial müştərinin qavraması üçün əlçatan edir: “Meduza Restoran” (ocean və dəniz məhsulları).

6) təsiredici. Bizi əhatə edən obyektiv aləmdə hər hansı obyekt, predmet haqqında təsəvvürlər müəyyən assosiasiyaların köməyi ilə yaranır ki, bunlar da adın əsas xarakteristikasını dərk etməyə imkan verir. “Nominasiyanın əsasında duran başlıca prinsip budur ki, adlandırılan predmetin konkret əlaməti ilə onun ümumiləşdirilmiş obrazını ifadə etsin [16, 9]. Ad potensial müştəriyə öz təsirini göstərir: “İstanbul Ucuzluq”, “Egoist” şirniyyat mağazası və s. Erqonim nitq kommunikasiyasının, deməli, reklamın koqnitiv vahididir ki, resipiyentlərə təsir göstərir. Resipiyent üçün erqonimiyada nitq ünsiyyətinin məqsədi – həmin obyekt haqqında informasiya almaq və onu düzgün açmaqdır. İ.A.Tortunovanın fikrincə, bu funksiya nominasiya obyektinə birbaşa işarə olmayanda, erqonimin az informativliyi onun orijinallığı ilə kompensasiya edildikdə meydana çıxır [14, 126]. A.V.Xodorenko bu funksiyayı manipulyativ, neyroproqramlaşdırıcı funksiya adlandırır [5, 95].

7) səciyyəvləndirici-koqnitiv funksiya. Bu funksiyayı yerinə yetirən erqonimlər ölkənin, şəhərin, regionun iqtisadi və sənaye həyatını xarakterizə edir: Azneftkimyamaş, Bibiheybətneft, Azərtexnolayn, AzərGold və s.

Yerinə yetirdikləri funksiyalara görə erqonimləri təsnif etmək də olar:

1) adlandırıcı funksiyalı erqonimlər, təklif edilən məhsulun, xidmətin fərqli xüsusiyyətlərini xarakterizə edən: “Şirvanşah Muzey Restoran”;

2) informativ funksiyalı erqonimlər, məhsul və xidmətlərin spesifikasiyasını göstərən: Aptek “Ampula”;

3) reklam (praqmatik) funksiyalı erqonimlər, müştərilərin marağına səbəb olan: “Azca istirahət” (istirahət mərkəzi);

4) estetik funksiyalı erqonimlər, gözəl səslənən və müsbət assosiasiyalar doğuran: “Rahat supermarket”;

5) ekspressiv funksiyalı erqonimlər, obyektlərə ifadəlilik, orijinallıq effekti verən: “Sevimli dad”.

T.V.Romanova erqonimiyarı adların yerinə yetirdiyi bu funksiyalar baxımından nəzərdən keçirməyi təklif edir: normativ, informativ və reklam. Bunlara uyğun olaraq nominasiyaların müxtəlif tiplərini göstərir: adlar-rebuslar və ya adlar-şifrələr, erqonimlər-abreviaturalar, üç növ şərti-simvolik adlar [11].

T.P.Romanova [11] və V.V.Starodubtseva [12, 9-10] əsas əlamət kimi kommertiya adlarının funksional yönündən istifadə edirlər, daha doğrusu, nominasiyanı, informativliyi və reklamı. Bu funksiyalara uyğun olaraq, erqonimlər informativ, reklam-informativ, reklam və nominativ, habelə real və simvolik erqonimlərə bölünür.

A.A.Trapeznikova bütün təsnifat növləri üçün əsas kimi onimlərin real, simvolik və reklam onimlərinə bölünməsinə təklif edir ki, onlar, onun fikrincə, erqonimlərə attraktiv və suggestiv funksiyaları, habelə göstərilən tiplərin birləşməsi olan qarışıq funksiyaları yerinə yetirməyə imkan verir [15, 69].

Nəticə. Erqonimin funksional statusunun təhlili onun gələcək tədqiqi üçün zəruri olan əsas xarakteristikaları təyin etməyə imkan verir: 1) erqonimlərin çoxfunksionallığı nominatorun məqsəd və niyyətlərinə əsaslanır, onların əsasında kommertiya obyektinin prioritet və köməkçi funksiyaları formalaşır; 2) onomasioloji yanaşma erqonimik materialı daha dəqiq şərh etməyə və bütün səviyyələrdə dil daşıyıcısının, adverənin özünəməxsusluğunu aşkara çıxarmağa kömək edir.

Konkret erqonimin və onun işlənməsinin seçimi zamanı funksiyalar toplusu, hətta aktuallaşma dərəcəsi dəyişə bilər. Erqonimlər kompleks funksiyaları yerinə yetirir: nominativ-fərqləndirici, informativ, reklam, praqmatik, estetik, mülkiyyətin qorunması, memorial. Qeyd edək ki, bütün tip erqonimlər üçün müxtəlif kommunikasiya sahələrində praqmatik və nominativ-fərqləndirici funksiyalar məcburidir. Digər funksiyaların reallaşması və aktuallaşması nominatorun məqsədi, onun kommunikativ kompetensiyasının səviyyəsi, nominasiya modelinin seçimi, erqonimin növü, kommunikasiya forması (rəsmi/qeyri-rəsmi) və s. kimi amillərdən asılıdır. Funksiyaların bir hissəsi yalnız erqonimlərin konkret tiplərinin istifadəsi, o cümlədən tipikləşdirilmiş kontekstlərdə, müəyyən kommunikativ situasiyalarda aktuallaşır. Maraqlıdır ki, linqvokulturoloji baxımdan müəyyən region hüdudlarında erqonimlərin xüsusi toplusu formalaşır, özündə həmin dövrdə mövcud olan, linqvomədəniyyətin bütün nümayəndələri üçün aktual elementləri, həm də regionun, şəhərin erqonimik və kommunikativ məkanında əvvəllər mövcud olan vahidləri birləşdirir. Belə hallarda erqonim özünəməxsus lokativ funksiya yerinə yetirir.

Beləliklə, müasir onomastik məkanda erqonimin bütün funksiyaları mühüm sayılır. Lakin kommertiya obyektləri üçün indi reklam funksiyalı adlar daha populyardır, nominativ və informativ funksiyalar isə bəzən arxa plana keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.

2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. – Москва: Сов. энциклопедия, 1969, 606 с.
3. Бутакова Е.С. Лингвистическая креативность в томской эргонимии // Вестник Томского государственного педагогического университета, 2013, № 3 (131), с. 146-151.
4. Nəbibli R. “Erqonim” konsepti ilə bağlı mülahizələr // Terminologiya məsələləri, 2014, № 1, s. 44-53
5. Ходоренко А. В. Функции и дефиниция наименований групп лиц: [Электронный ресурс] // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия "Филология. Социальные коммуникации", 2011, Том 24 (63), №2, Часть 2, с.94-98. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funksii-i-definitsiya-naimenovaniy-grupp-lits>
6. Иванова Е. Н. Приемы креативной номинации (на примере названий книжных магазинов г. Екатеринбург): [Электронный ресурс] // Уральский филологический вестник. Серия «Язык. Система. Личность: лингвистика креатива», 2013, №3 (22), с. 27-31. URL: <http://journals.uspu.ru/attachments/article/457/.pdf>
7. Карпенко Ю.А. Современное развитие русской ономастической системы // Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. науч. тр., Киев, 1988, с.5-14
8. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания, 1994, №4, с.4-47.
9. Москович В.А. Товарные знаки // «Ономастика». М.: Наука, 1969, с.251-259
10. Носенко Н.В. Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты: / Диссертация ... кандидата филологических наук / Новосибирск, 2007, 218 с.
11. Романова, Т.П. Проблемы современной эргонимии: [Электронный ресурс] // Вестник Самарского госуниверситета. Серия «Филология», 1998. №1. URL: <http://vestniksamgu.ssau.ru/gum/1998web1/plog/199811801.html>
12. Стародубцева В.В. Номинация внутригородских предприятий и учреждений в современном русском языке (на материале ойкодомонимов г. Ульяновска): / Автореферат диссертации ... кандидата филологических наук. М., 2003, 21 с.
13. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. М.: Наука, 1973, 366 с.
14. Тортунова И.А. Эргоним как результат речетворчества: [Электронный ресурс] // Научный диалог, 2012, №3, с.124-136. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ergonim-kak-rezultat-rechetvorchestva>
15. Трапезникова А.А. К вопросу о классификации эргонимов (на материале коммерческих наименований Красноярска) // Мир науки, культуры, образования, 2009, № 2 (14), с. 68-70.
16. Володина М.Н. Национальное и интернациональное в процессе терминологической номинации / М.Н.Володина. М.: МГУ, 1993, 112 с.
17. Емельянова А.М. Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтничного города (на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы): / Автореферат диссертации ... кандидата филологических наук / Уфа, 2007, 23 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ЭРГОНИМЫ И ИХ ФУНКЦИИ

К.А.ТАГИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются эргонимы, занимающие особое место в ономастической системе, и выполняемые ими функции. Функциональность эргономики связана с политическими, экономическими, социальными и другими изменениями, происходящими в современном обществе. Функциональный подход к изучению этих единиц позволяет открывать новые аспекты описываемых языковых фактов. Основная цель исследования - выявить основные функции эргономики. Выявлено, что эргонимы бывают именные, информативные, рекламные и т. д. Реализация функций зависит от назначения номинатора, выбора модели номинации, типа эргономики и т.д. Некоторые функции актуальны только при использовании определенных типов эргономики, в том числе в типичных контекстах, в определенных коммуникативных ситуациях. Анализ функционального состояния эргономика позволяет определить основные характеристики, необходимые для его дальнейшего изучения.

Ключевые слова: ономастическая система, эргономика, функция, номинатор, функциональный аспект.

MODERN ERGONYMS AND THEIR FUNCTIONS

K.A.TAGHIYEVA

SUMMARY

The article deals with ergonyms that occupy a special place in the onomastic system and the functions they perform. The functionality of ergonomics is associated with political, economic, social and other changes taking place in modern society. A functional approach to the study of these units allows us to discover new aspects of the described linguistic facts. The main purpose of the study is to identify the main functions of ergonomics. It was revealed that ergonyms are nominal, informative, advertising, etc. The implementation of functions depends on the appointment of the nominator, the choice of the nomination model, the type of ergonomics, etc. Some functions are only relevant when using certain types of ergonomics, including in typical contexts, in certain communication situations. Analysis of the functional state of ergonomics makes it possible to determine the main characteristics necessary for its further study.

Keywords: onomastic system, ergonomics, function, nominator, functional aspect

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82

FENOMEN ŞƏXSİYYƏT

S.SEYİDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
sultanseyidova@bsu.edu.az

Məqalədə Azərbaycan xalqının böyük oğlu Nəriman Nərimanovun (1870-1925) həyat və yaradıcılığına qısa nəzər salınır. O, gənckən xalqının azadlığı uğrunda inqilabi hərəkata qoşulmuş, məktəbli gənclərin qeyri-leqal dərnəyində iştirak etmiş, xalq arasında inqilabi təbliğat aparmışdır.

Nəriman Nərimanov 1891-ci ildə Bakıya gəlmiş, bir çox məsul vəzifələrdə çalışmaqla yanaşı geniş mədəni-maarif, ədəbi-siyasi fəaliyyətə başlamışdır. Onun fəaliyyət dairəsi çox geniş olmuşdur. O, insanlara həm həkim, müəllim, yazıçı, alim kimi, həm də böyük inqilabçı və ictimai xadim kimi xidmət etmişdir. Böyük ədib Azərbaycan və rus dillərinə aid dərslərlər hazırlamış, ədəbiyyata və dilçiliyə aid, azadlıq ideyalarını təbliğ edən çoxlu məqalələr, əsərlər yazmışdır. Həmin dövrdə Yaxın Şərqi mütərəqqi qüvvələri ilə sıx əlaqə saxlamış, öz məqalə və müraciətnamələrində xalq kütlələrini azadlığa səsləmişdir. O, zəhmətkeşlərin azadlığı uğrunda mübarizəni ömrünün sonunadək bütün varlığının amalı hesab etmişdir.

Açar sözlər: Nəriman Nərimanov, inqilabi hərəkat, fəaliyyət, inqilabçı, təbliğat, xalq, azadlıq

Nəriman Nərimanov böyük maarifpərvər, yazıçı – dramaturq, publisist, alim – müəllim, ictimai və siyasi xadim, Azərbaycanda ilk ali savadlı həkimlərdən idi. O, Azərbaycan xalqının qəlbinə o qədər nüfuz edib, o qədər möhkəm yer tutub ki, onu buradan çıxarmaq mümkün deyil. Bu Nərimanovun haqqıdır, təbiətin, Allah – Taalanın ona gen-bol bəxş elədiyi, səxavət göstərdiyi ədəbi, daimi haqqıdır. Bu haqq mübarizə ilə alınmır, ancaq verilir. Öz əməyinə, xalqa xidmətinə, böyük dövlət xadimi kimi qüsursuz işinə, insanlıq borcuna görə verilir.

Ailəsi və həyatı. Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu Nəriman Nərimanov 1870-ci il aprelin 4-də Tiflis şəhərində ziyalı ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun atası Kərbəlayı Nəcəf Tiflis mühitində sayılan, seçilən insanlardan biri idi. Nəcəf müəllim çox səxavətli, humanist bir insan olub. Anası Həlīmə xanım həssas, xoşxasiyyət, övladlarının tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olan

cəfakeş qadın idi. Məhz ata-anasının verdiyi təlim-tərbiyənin nəticəsidir ki, balaca Nəriman və qardaşı, həm də qardaşı oğlu Müzəffər (N.Nərimanovdan 17 yaş kiçik) gənckən xalqının azadlığı uğrunda inqilabi hərəkata qoşulmuş, məktəbli gənclərin qeyri-leqal dərnəyində iştirak etmiş, xalq arasında inqilabi təbliğat aparmışdılar.

1905-ci ildə erməni terrorçuları qardaşı Salmanı qətlə yetirir, Həlimə xanımı isə ağır yaralayır. Bundan sonra Nərimanovun həyatı daim qayğılarla dolu olmuşdur. O, iyirmi yaşından qardaş və bacılarının ailəsinə baxmış, on bir uşaq tərbiyə etmiş, təhsil vermiş, onları ailə sahibi edəndən sonra azad olmuşdur.

1925-ci ildə Moskvada N.Nərimanovun ictimai və siyasi fəaliyyətinin 30 illiyi münasibəti ilə xatirə gecəsi keçirilir.

N.Nərimanov 1925-ci il martın 19-da qəflətən vəfat edir. Rəhbərlik adından onun tabutu üzərində qoyulan əklildə yazılmışdı: “Şərq xalqlarının inqilabi rəhbərinə və imperializmin zülmü altında olanların tam azadlığı uğrunda çarpışmış mübarizə” [7, 227]. N.Nərimanov Moskvada Qızıl mey-danda Kreml divarı yanında dəfn edilmişdir.

Təhsili. N.Nərimanov 1882-ci ildə Qori seminariyasına daxil olmuş, 1890-cı ildə oranı bitirərək Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim təyin olunmuşdur. Bu kənd Tiflislə qədim Sarvan rayonunun arasında yerləşir. Onu da qeyd etmək istərdim ki, qədərbilən xalqımız N.Nərimanovun həmin ərazidə - parkın ortasında əzəmətli heykəlini ucaldıbdır. Bu kənddə bir il işlədikdən sonra o, Bakıya gəlmiş və geniş mədəni-maarif, ədəbi-siyasi fəaliyyətə başlamışdır. N.Nərimanov yazırdı: “Müsəlman kütlələrinin müstəsna avamlığı və geriliyi öz ədəbi və ictimai işimlə bu kütlələri oyadıb inqilaba hazırlamaq vəzifəsini mənim qarşıma qoyur” [5, 12]. O, 1902-ci ilin may-iyun aylarında vaxtından əvvəl (ekstern qaydası ilə) gimnaziyanı qurtarmaq haqqında kamal attestatı almış və həmin ildə də Odessadakı Novorossiya universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur.

İctimai-siyasi fəaliyyəti. N.Nərimanov 1902-ci ildə Odessadakı Novorossiya universitetində oxuyarkən inqilabi fəaliyyətə başlayır, tələbələrin təillərinə rəhbərlik edir. Universiteti bitirdikdən sonra həkim sifəti ilə Bakıya dəvət olunur və şəhər xəstəxanasında işləməyə başlayır. N.Nərimanov əsil xalq həkimi idi, zəhmətkeş kütlələr onu “bizim doktor” deyə çağırırdılar. O, birinci rus inqilabı illərində bir inqilabçı kimi mətinləşir, mütləqiyyətə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparır. 1905-ci ildə “Hümmət” təşkilatına daxil olur. Bu dövrdə İranın və Türkiyənin mütərəqqi qüvvələri ilə sıx əlaqə saxlamış, öz məqalə və müraciətnamələrində xalq kütlələrini azadlığa səsləmişdir.

Bakıda işləyərkən N.Nərimanov hökumət orqanlarının və mürtəcə qüvvələrin təqibi ilə üzləşir. Buna görə də o, Tiflisə dönür və orada xəstəxanaya işə girir, ancaq inqilabi fəaliyyətini dayandırmır. Buna görə də həbs edilib Metex qalasına salınır. Altı aydan sonra Həştərxana sürgün edilir. Həştərxanda sürgündə olan başqa inqilabçılarla birlikdə qəzetlərlə əməkdaşlıq edir. Demək

olar ki, Həştərxan universitetinin sədri olan Nərimanov, onu kütlələr arasında ictimai-siyasi və inqilabi iş apararı bir orqana çevirmişdir.

1913-cü ildə N.Nərimanov Bakıya qayıdır və Qaraşəhər xəstəxanasında işə girir. Eyni zamanda ədəbi-publisistik və inqilabi fəaliyyətini də davam etdirirdi. O, zəhmətkeşlərin azadlığı uğrunda mübarizəni ömrünün sonunadək bütün varlığının amalı hesab edirdi. Bu böyük insan, böyük ədəbi-ictimai xadim, çoxcəhətli məlumata, yaradıcılığa, geniş fəaliyyət dairəsinə malik alim, şərəfli müəllim və həkim ömrü sürən bir mütəfəkkir olmuşdur. Bu böyük insan dünyaya vətəninin, millətinin fədaisi kimi gəlmişdir. Öz məqalə və məktublarında Azərbaycan zəhmətkeşlərini inqilabi mübarizəyə çağırırdı [7, 227]. 1919-cu ilin iyulunda N.Nərimanov işləmək üçün Moskvaya çağırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, o, bu vaxta qədər Bakıda bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Moskvada keçmiş RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri təyin edilir, bir müddət həm də RSFSR xalq milli işlər komissarının müavini işləyir. O, xarici işlər komissarlığında işlədiyi zaman partiyanın Şərqdəki siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Rəhbərlik Şərq barəsindəki başlıca məsələlər haqqında onun mülahizələrinə böyük diqqət verirdi.

1920-ci il aprelin 27-də Nərimanov qiyabi olaraq Azərbaycan İnkilab Komitəsinin, sonra isə Azərbaycan XKS-nin sədri seçilir. Nərimanovun siyasi fəaliyyətinin zirvəsi olan bu vəzifə həm onun xidmətlərinin ən yüksəyi, həm də ona qarşı irəli sürülən ittihamların əsas obyektı oldu. O, özünün bütün qüvvəsini hakimiyyətin möhkəmlənməsinə, milli siyasətin daim həyata keçirilməsinə, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqını möhkəmlətməyə, respublikada yeni quruculuq işlərinə sərf edirdi. Həmçinin xalqlar dostluğunun möhkəmlənməsi, Zaqafqaziya xalqlarının rus xalqı ilə qardaşlıq əlaqələrinin inkişafı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Bakıda Şərq xalqlarının, Azərbaycan qadınları qurultaylarının çağırılması, qadınlar klubunun təşkili, yeni əlifba tədbirləri və s. onun adı ilə bağlıdır. Bir sıra məsul vəzifələrdən sonra, nəhayət, N.Nərimanov 1922-ci ildən keçmiş SSRİ MİK-nın sədrilərindən biri seçilir. O, ən mühüm dekret, qərar və müraciətnamələrin hazırlanmasında, xarici siyasət tədbirlərində, onların həyata keçirilməsində fəal çalışırdı.

Maarifçilik və bədii fəaliyyəti. N.Nərimanovun fəaliyyət dairəsi çox geniş olmuşdur. O, insanlara həm həkim, müəllim, yazıçı, alim kimi, həm də böyük inqilabçı və ictimai xadim kimi xidmət etmişdir. Bakıda müsəlman kütlələri üçün ilk kütləvi qiraətxana-kitabxana açmış, bu kitabxana üçün öz hesabına kitablar almış, bir sıra Şərq ölkələrinin mütərəqqi qəzetləri ilə əlaqə yaratmış, həmin ölkələrdən də ədəbiyyat almışdır. Azərbaycan və rus dillərinə aid dərslilər hazırlamış, ədəbiyyat və dilçiliyə aid, azadlıq ideyalarını təbliğ edən çoxlu məqalələr, əsərlər yazmışdır. Onun çoxlu bədii əsərləri, hekayələri, roman və pyesləri var.

N.Nərimanov 1894-cü ildə ictimai problemlərə toxunduğu “Nadanlıq” pyesini, daha sonra “Şamdan bəy”, “Nadir şah”, “Bahadır və Sona” kimi ədəbi-

bədii əsərlər, sosial və mədəni məsələlərə dair publisistik məqalələr yazmışdır. O, qələmini tərcümə sahəsində də sınamış, belə ki, N.V.Qoqolun “Müfəttiş” komediyasını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir [1; 8, 120-121].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi N.Nərimanov ictimai fəaliyyətinə Gürcüstan və Azərbaycan məktəblərində ana dilindən dərs deməklə başlamış və zəhmətkeşlərin balalarının zehni inkişafı, təhsil almaları, elm öyrənmələri üçün böyük zəhmət çəkmişdir. O, maarifçilik hərəkatının nümayəndələrindən biri kimi vətənin çiçəklənməsi, xalqın tərəqqisi üçün təlim-tərbiyə məsələlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun pedaqoji xidmətləri içərisində indi də öz aktuallığını itirməyən məsələlərdən biri də ana dili məsələsidir. Bu məsələ ədibin bütün fəaliyyətində - təhsil, maarif, pedaqoji işində mərkəzi yerlərdən birini tutur. “N.Nərimanov gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə, ilk növbədə ana dili məsələləri ilə yaxından məşğul olmuş və özündən sonra böyük iz qoymuşdur” [1, 29]. N. Nərimanov ana dilini yüksək qiymətləndirir, xalqını onun qədrini bilməyə çağırır və yazır ki, ana dili qiymətli kövhərdir. O, hər şeydən əvvəl, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparırdı. Ədibimiz yazırdı ki: “...bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, həmin dildə yazılan yazılar millətin həm bədəninə, həm də ruhuna tərbiyə verər” [5, 95].

N.Nərimanov dil haqqında düşüncəsini, ana dilini şairanə tərzdə belə ifadə etmişdir: “Ana dili... Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyatı qəlbiylə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzimli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücud öz məhəbbətini, şəfqətimadəranəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin güşələrində nəqş bağlayıbdir! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında o dil sayəsində bir fikir hasil edibse, cisim və ruhun möhtac olduğunu məradı o dildə tələb eyləyibse... Bir dil ki, ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan, həmmən dil, diyari-qürbətə, biganələr içinə düşəndə ona həsrət qalırsan” [3].

Onun ana dilimiz haqqında hələ keçən əsrin əvvəllərində söylədiyi bu dəyərli fikirlər öz mahiyyətini bu gün də itirmir və onun natiqlik sənətinin bir nümayəndəsi olduğunu göstərir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın bütün ali məktəblərində tədris olunan “Nitq mədəniyyəti” fənninin “Natiqlik sənətinin tarixi” fəslində “N.Nərimanov mərhələsi ayrıca tədris olunur” [2, 98].

Böyük ədibimiz hələ gənckən özünün praktik fəaliyyəti nəticəsində “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhivi” adlı qrammatika kitabını yazmışdır. Bu kitab Azərbaycan dilçiliyində xüsusi yer tutur. Müəllif yazırdı ki, “...mədəni millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asana çıxartınsınlar, çünki bir lisanın yazısı nə qədər asan olsa, o lisan o qədər tez yayılıb o dildə yazılan inşalar daha tez intişar tapar” [6, 31]. N.Nərimanov Bakı gimnaziyasında Azərbaycan dilindən dərs deməklə yanaşı, azərbaycanlılara rus dilini öyrətmək məqsədilə “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrətməkdən ötrə asan kitabça” adlı da əsər yazmışdır. O, bədii və elmi əsərlərində, məqalələrində ana dilimizin təlim və tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışmış, onun

təlim əhəmiyyətini həmişə yüksək tutmuşdur.

Nəticə. N.Nərimanovun sadıq olduğu yeganə amal xalqının müstəqilliyi və milli inkişafı idi. Xalqımız yaxşı bilirdi ki, onun həyatı çox keşmə-keşli olmuşdur. Bu şəxsiyyətin çox aydın amalı var idi, o da azərbaycançılıq, türkçülük, millətsevərlik idi. İndi, demək olar ki, N.Nərimanovun fenomenini ülviləşmiş, dilinə, dininə, vətəninə, millətinə, milli dəyərlərinə sadıqlıq rəmzinə çevrilmişdir.

İllər keçəcək, qərinələr ötəcək, əsirlər bir-birini əvəz edəcək, bu fenomen şəxsiyyət haqqında yeni-yeni yazarlar yaranacaq. Zaman və nəsil dəyişdikcə bu fenomen şəxsiyyətə baxış bucaqları dəyişəcək, təzələnəcək. Hər gələn nəsil onu yenidən kəşf edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov T. Seçilmiş əsərləri: I cild: Nəriman Nərimanov. Bakı: Nurlar NPM, 2015, 688 s.
2. Hacıyeva J.H. Nitq mədəniyyəti. Bakı: "Politex MMC" mətbəsi, 2014, 238 s.
3. "Həyat" qəzeti. Bakı, 1906, №181.
4. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri, (Təkmilləşmiş, əlavələr edilmiş ikinci nəşri), Bakı: Azərbaycan, 2003, 376 s.
5. Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı: Elm, 1973; Azərənəşr, 1985, 251 s.
6. Nəriman Nərimanov. "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhivi". Bakı: Типография «Губернское правление», 1899, 47 c.
7. Orconikidze Q.K. ASE–VII cild. Bakı: Azərbaycan sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1983, 624 s.
8. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 358 s.

ФЕНОМЕНАЛЬНАЯ ЛИЧНОСТЬ

С.СЕЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье дается краткий обзор жизни и деятельности великого сына азербайджанского народа Наримана Нариманова (1870-1925). Еще в молодые годы Н.Нариманов включился в революционное движение за свободу азербайджанского народа; в школьные годы он был членом нелегального кружка, вел революционную пропаганду среди народа. Н.Нариманов приехал в Баку в 1891 г. Работая на ответственных должностях, он в то же время занимался культурно-просветительской и литературно-политической деятельностью. Круг его деятельности был весьма широк. Н.Нариманов служил как врач, учитель, писатель, ученый, а также как пламенный революционер и общественный деятель. Он написал учебники по азербайджанскому и русскому языкам, статьи, посвященные различным проблемам литературы и языкознания, труды, пропагандирующие свободолобивые идеи. В этот период Н.Нариманов поддерживал тесные связи с прогрессивными силами Ближнего Востока; в своих статьях и обращениях он призывал народные массы к свободе. Н.Нариманов своим священным долгом считал борьбу за свободу трудящихся и посвятил этому всю свою жизнь.

Ключевые слова: Нариман Нариманов, революционное движение, деятельность, революционер, пропаганда, народ, свобода

PHENOMENON IDENTITY

S.SEYIDOVA

SUMMARY

The article contains the brief overview of the Azerbaijani people's great son Nariman Narimanov's life and activities (1870-1925). As a young man Nariman Narimanov was involved in the revolutionary movement for the Azerbaijani people's freedom; in school years he was a member of the illegal circle, conducted propaganda among the popular masses. Nariman Narimanov came to Baku in 1891. While occupying responsible positions at the same time he was engaged in the cultural-educational and literary-political activities. The range of his activities was very wide. Nariman Narimanov served as a doctor, teacher, scientist and also as a revolutionary and public figure. He wrote textbooks on the Azerbaijani and Russian languages, articles dedicated to the different issues of literature and linguistics, works that promoted the freedom-loving ideas. Nariman Narimanov maintained close ties with the progressive forces of the Middle East during that period; he called the people for freedom in his articles and appeals. Nariman Narimanov considered struggle for the working people's freedom to be his sacred duty and devoted his life to it.

Keywords: Nariman Narimanov, revolutionary movement, activities, revolutionary, propaganda, people, freedom

UOT 82.0; 82.09

KLASSİK EPİK ƏNƏNƏ VƏ DASTAN YARADICILIĞI

A.V.NƏBİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
almaranabiyeva@bsu.edu.az

Klassik epik ənənə bütün aspektləri ilə təhlili tarixi-mədəni prosesin ümumi axarı haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır. Mifdən eposa, epodan dastanla, eləcə də yazılı ədəbiyyat xəttində olanların əhatələdiyi məzmun həm də etnosun mədəniyyət intelleksiyasını özündə əks etdirmək gücü ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Qandal Nağı” və s. kimi qəhrəmanlıq abidələri etnik dünyagörüşü, dövlətçilik təsəvvürlərini, əxlaq və mədəniyyət törələrini, məişətini və s. incəlikləri ilə dastan biçimində bir forma olaraq gələcəyə daşımaq amalına köklənmişdir. “Qərib və Şahsənəm”, “Əsli və Kərəm”, “Seydi və Pəri”, “Şah İsmayıl”, Tahir və Zöhrə”, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Valeh və Zərnigar”, “Aşıq və Yaxşı” və s. kimi örnəklər də bu sıradadır. Lokal və milli səviyyəsi ilə səciyyəlanən bu dastan örnəkləri həm də yazılı ədəbiyyat xəttində epik ənənədə bir-birinə kifayət qədər güclü şəkildə bağlanır. “Xəmsə”, “Dastani-Əhməd Harami”, “Qisseyi-Yusif”, “Fərhadnamə”, “Mehr və Müştəri”, “Bəxtiyar-namə” və s. kimi mükəmməl sənət abidələri bu axarın möhtəşəmliyini özündə ehtiva edir. Bütün bunlar klassik ənənə və dastan yaradıcılığı timsalında ciddi bir mükəmməlliklə müəyyənləşir.

Açar sözlər: epik ənənə, epos, dastan, epik təhkiyə, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, dastan formulları, klassik ədəbiyyat və s.

Epik ənənə öz tarixi kökləri və müəyyənləşdirdiyi təsəvvürlə bütünlükdə etnosun bədii-estetik intelleksiyasını ortaya qoymaq baxımından ən möhtəşəm qaynaqdır. Türk xalqlarının, eləcə də dünya mədəniyyətinin şedevr ədəbiyyat nümunələri məhz bu möhtəşəmliyin sayəsində əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə yaddaş və mədəniyyət örnəyi olaraq günümüzə qədər daşınıb gəlmişdir. Ümumiyyətlə, xalqın zəngin yaradıcılığı – atalar sözləri, məsəl, mif, əfsanə rəvayət, nağıl, dastan və s. kimi rəngarəng və çeşidli nümunələr bir mənəviyyat, ədəbiyyat hadisəsi olaraq yüz illər boyu etnosun zövqünü, münasibət və təsəvvürlər sistemini, dünyagörüşünü formalaşdırmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz Kağan”, “Bozqurd”, “Ərqənəkon”, “Koblandıbatır”, “Manas”, “Alpamiş”, “Çorabatır”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” və s. kimi tarixin ayrı-ayrı səhifələrinə səpələnmiş abidələr xalqın canlı dərslik və mənəviyyat

toplusu kimi yüz illər boyunca gəlinən yola işıq tutmuşdur.

Epik ənənə. Epik ənənənin zənginliyində mühüm istiqamətlərdən biri məhz yazılı ədəbiyyat müstəvisində olanlara bağlanır və son dərəcədə mükəmməl faktura ilə səciyyələnir. Azərbaycan ədəbiyyatının yazılı qolunda özünü bütün aspektləri ilə ortaya qoyan epik ənənə X.Şirvani, N.Gəncəvi, Qul Əli, A.Ərdəbili, Ə.Təbrizi, Ş.Q.Ənvar, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, Fədai, Məsihi, M.V.Vidadi, A.Ş.Şirvani, Ş.Şirvani, M.Şirvani və s. simaların timsalında kifayət qədər mükəmməl təsəvvürlə müəyyənləşir. N.Gəncəvinin Şərq və dünya ədəbiyyatı səviyyəsində “Xəmsə”sinin yaratdığı təsəvvür bu gün də öz orijinallığını, mükəmməlliyini və ənənənin nə qədər güclü tarixi qaynaqlara bağlı olması təsəvvürünü formalaşdırır. Göründüyü kimi, epik təsəvvür yaddaş, etnos hadisəsi olmaqla, həm də etnik düşüncənin bütövlüyünün nümunəsi olmaq gücü ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. “Qədim dövrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş müxtəlif mənşəli ideyalar, dünyagörüşləri və s. də formalaşmaqda, daha doğrusu, diferensiaslaşmaqda Azərbaycan ədəbiyyatına təsir göstərirdi. Lakin bu təsiredici gücə malik deyildi. Azərbaycan ədəbiyyatının ilk möhtəşəm sözü olan “Dədə Qorqud” eposunda həmin ideyaların, dünyagörüşlərinin və s. izləri bu və ya digər dərəcədə özünü hiss etdirərdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” israrla göstərir ki, o, ideya-məzmunca tədrisən sıxılmış, Azərbaycan coğrafiyasına, ictimai-siyasi, mənəvi ideoloji maraqlarına uyğunlaşdırılmışdır. Və biz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini bir daha ona görə Dədə Qorqud eposundan başlamalıyıq ki, həmin abidə Azərbaycan ədəbiyyatının bünövrəsində çox möhkəm dayanır, onun “tarixəqədərki” dövrünə düzgün işıq salır” [4, 4]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, eləcə də epik ənənənin yazılı qanadında olan şedevrlərin sərgilədiyi təsəvvür tarixi-mədəni xronikanın əvvəlki dövrləri haqqında da güclü ehtimal ortaya qoymaq düşüncəsi ilə faktlaşır. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Xəmsə” və “Dastani-Əhməd Harami” özlüyündə etnik şüurun tarixi gələcəyini, etnokulturoloji mədəniyyətin daha dərinliklərə işıq tuta biləcək imkanlılığını bir daha açıqlamağa şərait yaradır. Çünki bunların tipoloji aspektdə ortaya qoyduğu müəyyənlik bütünlükdə sonrakı çağların axarını və ana qaynağın möhkəm təməl üzərində nə qədər dinamik mənzərə ilə təcəssüm olunduğunu düşünməyə əsas verir.

Qəhrəmanlıq dastanları. Qəhrəmanlıq axarında ortaya çıxan “Koroğlu”, “Qara Məlik”, “Qaçaq Nəbi”, “Qandal Nağı”, “Qaçaq Kərəm”, “Qara Tanrıverdi”, “Səməd bəy”, “Qaçaq İsxan”, “Qaçaq İsmayıl”, “Molla Nur”, “Dəli Alı” və s. kimi dastan nümunələri epik ənənənin iyirminci yüzilliyin ilk yarısına qədərki və günümüzdə olan ümumi mənzərəni aydınlaşdırır. Buraya söyləyicilik sənəti və ondan gələn ənənənin spesifikasını, daha doğrusu, dastan söyləyici məsələsini də əlavə etdikdə daha tipik bir ənənə özünəməxsusluqları ilə qarşılaşırıq. Bu möhtəşəm mədəniyyət nümunələrinin sərgilədiyi mənzərə xronikal xarakteri ilə söyləyici (ozan-aşıq) auditoriyasında özlüyündə ciddi bir sənət şəcərəsini formalaşdırmışdır. Ustad-şagird ənənəsi timsalında səciyyələnən bu mədəniyyət tipi tarixin çox dərinliklərindən Dədə Qorqud söyləmə-

lərindən üzü bəri gələn mədəni axarda ustad aşığılar timsalında mükəmməl bir forma ilə faklaşır. Burada, əlbəttə, auditoriyanın ehtiyaclarından tutmuş, əhvalatın çatdırılması və auditoriyanın əla alınmasına, əlavə haşiyələrin söyləyici bacarığına hesablanmasına qədər geniş bir mənzərə sərgilənir.

Məhəbbət dastanları. Məsələ təkcə qəhrəmanlıq dastanları səviyyəsində olanlarla məhdudlaşmır. Onun digər bir axarını məhəbbət dastanları adı ilə təhlilə gətirdiyimiz möhtəşəm dastan şedevrləri təşkil edir. “Yetim Aydın”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Əmrah”, “Seydi və Pəri”, “Novruz və Qəndab”, “Tahir və Zöhrə”, “Qurbani”, “Şah İsmayıl və Taclı bəyim”, “Abbas və Gülgəz”, “Xəstə Qasım və Mələksima”, “Valeh və Zərnigar”, “Məsum və Diləfruz”, “Taleh və Həqiqət”, “Avdı və Mehriban”, “Qul Mahmud”, “Səlim şah”, “Şahzadə Bəhram”, “Şəmşir və Sənubər”, “Bəhmən və Humay”, “Fərhad və Şirin”, “Alıxan və Pərixanım”, “Müğüm şah”, “Abdulla və Cahən”, “Leyli və Məcnun”, “Səyyad və Sədət”, “Məhəmməd və Güləndam” [1, 2] və s. Dastan örnəkləri klassik epik ənənənin genoloji məzmununu və onun tarixi-mədəni axarda formalaşmış sistemini aşkarlamaq və geniş kontekstdə təhlilə gətirmək və gətirə bilmək üçün gərəkli material verir. Ustadnamədən duvaqqapmaya (və yaxud da cahannaməyə), buta vermədən epik qəhrəmanın keçdiyi sınaq mərhələlərinə, nəsr və nəzm növbələşməsinə, sənətkar söyləyiciliyinə və sairəyə qədər sıralanan müəyyən olmuş təhkiyə sistemi (buraya saz havaları da əlavə olunur) xalqın tarixi-mədəni axarda formalaşmış yaradıcılıq təsəvvürlərini, dünyagörüşünü, məişətini, istək və arzularını, apardığı mücadiləni və onların bir bütöv olaraq epik sahədə nə qədər mükəmməl sistemə oturuşduğunu aydınlaşdırır. Mifdən eposa, eposdan dastana gələn tarixi proses həm də öz bətnində birinin digərini ehtiva etməsi gücü və istəyi ilə uğur qazanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”[9], “Koroğlu” [10] kimi möhtəşəm epos təsəvvürünə köklənən Azərbaycan milli təfəkkürü həm də tarix, mədəniyyət, dünyagörüş səviyyəsində böyük bir zənginliyi özündə ehtiva edir. Məlum olduğu kimi, “dastan – türk epik ənənəsi ilkin ibtidai çağlardan orta yüzilliklərə qədər poetik düşüncə və bədii təxəyyülün bütün gücü ilə türk mənəvi-mədəni sisteminin, atlı həyat tərzindən doğan etnik yaşam biçiminin, bəhəddarlıq, cəngavərlik duyğusunun yaşaması missiyasına xidmət etmişdir. Epik ənənə ağızlarda “boy” və “oğuznamə” adı altında daşınmışdır” [11, 81]. Ona görə də Azərbaycan epik mühitinin ehtiva etdiyi bütün elementlər, həm də bütünlükdə türk xalqlarını, onların həyat mücadiləsini, istək və arzularını, cəhəngşümlü dövlət təsəvvürlərini, dünyaya gətirmək istədikləri kutsal nizamı və s. dəyərləri əhatələmək gücü ilə müəyyənləşir.

Dastanların məzmun və janr imkanları. Dastanın bir forma olaraq sərgilədiyi məzmun və janr imkanları bütünlükdə etnosu ifadə edə bilmək gücü ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi ədəbiyyat abidələrinin müxtəlif aspektlərdə əhatələdiyi təsəvvür bütünlükdə xalq anlamında nə varsa hamısını özündə ümumiləşdirə bilmək gücü ilə böyük dəyər qazanır. Məhz bu səbəbdən də iki yüz ildən çoxdur ki, bu abidələr müxtəlif elm, ədəbiyyat nümayəndələri tərəfindən yazılır, təhlilə gətirilir, çeşidli araşdırmaların

problemi kimi nə qədər fikir və mülahizələr yürüdülsə də, yenə sözə ehtiyac doğurur. Folklorşünaslar, etnoqraflar, musiqişünaslar, tarixçilər, coğrafiyaşünaslar, dilçilər və s. sahə mütəxəssislərinin təhlilləri üçün epik ənənənin bu möhtəşəm şedevrləri ən etibarlı qaynaq olaraq nəzər-diqqəti cəlb edir. Bunlar bir istiqamətdə etnosun epik ənənəyə sədəqətliliyini və onun ənənəyə köklənmə gücünü bir kutsallıq olaraq ortaya qoyur. “Dastanşünaslıqda belə bir fikir var ki, qəhrəmanlıq dastanı xalqın tarixinin şifahi dərslidir. “Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Ancaq o, Şumer dastanları kimi, bizə tarixin dərinliyindən yazılı şəkildə kitab halında gəlib çatmışdır. Onu Drezden kitabxanasında qeydə alan müdrik kitabxanaçı da məhz kitab kimi də siyahıya salmışdır. “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi oğuzan”. Doğrudan da, əlimizdə olan “Dədə Qorqud” kitabdır. Və Azərbaycanın uzaq və ilk orta əsrlər keçmiş tarixi-xronoloji və mənəvi-etnik bütövlüyü ilə bu kitabda əks olunur. Burada Azərbaycanın sənədlərdə təsdiq olunmuş tarixi coğrafiyası var (hələ bir çox hallarda dastanlardakı hadisələr yazılı sənədləri daha etibarlı edir), Azərbaycanın milli-etnik mənşəyi oğuz-qıpçaq köklü göstərilir, əski xaqan və şah idarə üsulundan ibarət qədim türk dövlət quruculuğu əks etdirilir, ordu quruluşu və hərbi döyüş sistemi, sərhəd qoruculuq institutu haqqında bilgi verilir, ailə-əxlaq-tərbiyə mənzərəsi canlandırılır, ölkənin demokratik vəziyyəti ilə bağlı dövlət qayğısından danışılır, dövlətin insan şəxsiyyətini qiymətləndirməsindən söz açılır, dilimizin bu günkü əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu ilə tarixin çox dərinliyinə getdiyi təsdiqlənir və s.” [8, 3]. Doğrudan da, “Kitabi-Dədə Qorqud” epos təfəkkürünün əhatələdiyi imkanlılıqda şifahi epik ənənə ilə yazılı epik ənənəni bir bütöv olaraq özündə ehtiva edə bilmək gücü ilə səciyyələndir. Sonrakı ənənənin tarixi dinamikası, paradigmatik mənzərəsi və funksional xarakteri müxtəlif səviyyədə örnək olaraq nümunə statusu qazanır.

Epik ənənə və dastan yaradıcılığı problemində araşdırılmalı məsələlərdən birisi mahiyyətin aydınlığı kontekstində lokal və milli səviyyənin (buraya ümumtürk xalqları səviyyəsini də əlavə etmək olar) təhlilə gətirilməsidir. Son dövrlər Azərbaycan folklorşünaslığında region folklorunun toplanması, nəşri, tədqiqi baxımından gərəklı işlər görülməkdədir. Dərbənd, Göyçə, Borçalı, Şirvan, Muğan, Təbriz, Savə, Ağbaba, İrəvan folklor mühiti ilə bağlı serial antologiyaların nəşri bunun bariz göstəricisidir. Qarabağ folklor mühiti ilə bağlı hazırlanmış möhtəşəm layihələrin həyata keçirilməsi və cildliklərin nəşri də bu sıradadır. Bütün bunlar etnosun özünüdərk və imperiyanın çöküşündən sonra milli-mənəvi mədəniyyətə həssaslığının göstəricisidir. Zəngin folklor örnəkləri – atalar sözü, məsəl, tapmaca, layla, əzizləmə, bayatı, mahnı, əfsanə, mif, rəvayət, nağıl, dastan, mərasim folkloru və s. kimi geniş şəbəkəli mədəni sərvət xalqın ilkin təsəvvürlərindən günümüzə qədərki yoluna işıq tuta bilməsi gücü ilə səciyyələndir. Ona görə də onların müxtəlif səviyyələrdə (lokal və milli (Azərbaycan) təhlilə gətirilməsi tipoloji yanaşmalar üçün əsaslı faktura ilə xarakterizə olunur. Epik ənənənin ən möhtəşəm qaynaqlarından olan dastan yaradıcılığının üfiqi və şaquli kontekstdə təhlilə gətirilməsi son dərəcədə

zəngin mədəniyyətlə səciyyələnən Qarabağ folklor mühitinin stixial xarakterini aydınlaşdırmaq üçün də əsaslı material verir. Ümumiyyətlə, “türkdilli xalqlarda dastan yaradıcılığının qədim və zəngin ənənələri olmuşdur” [6, 310]. Doğrudan da, müxtəlif çeşidli dastan abidələri tarix və mədəniyyət anlamında əski çağların bədii düşüncəsini formalaşdırmaq və etnosun qarşılaşdığı hadisələrin, yaşadığı tarixin nələrlə səciyyələndiyini aydınlaşdırmaq məramı ilə həmişə elmi-nəzəri fikrin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Azıx mağarasının (azıxantropun) sərgilədiyi təsəvvür, neandertal insana məxsus tapıntılar şələqədərki, şel və aşel (aşağı paleolit), eləcə də orta paleolit (müstye) dövrünə aid faktlar tarixi-mədəni axarın hansı müstəvidə getdiyini və bəşər sivilizasiyasında Qarabağın, bütövlükdə Azərbaycanın necə bir faktura ilə səciyyələndiyini aydınlaşdırmaq baxımından ciddi material verir. Buraya Quruçay mədəniyyətini, Aveydağ və Damcılı mağaralarının, eləcə də Qobustan qayalarını əlavə etdikdə tarixin danışan dili olaraq nə qədər böyük zənginliyi (tarix və mədəniyyət baxımından) əhatələdiyi bütün aspektləri ilə ortada görünür. Yeddi yüz min illik tarixlə (və ondan əvvəl) müəyyənləşən odun əldə olunması və ona aid qalıqlar və tikili örnəkləri hamısı bəşər sivilizasiyanın ümumi axarını və Azərbaycan timsalında hansı faktura ilə təmsil olunmasını aydınlaşdırır. “Kitabi-Dədə Qorqud”a gələn tarixi-mədəni axarın ümumi keşməkeşləri məhz tarixin daha dərinlərinə dayanan mədəniyyət mərhələlərinə də həssaslığı zəruri edir. Ona görə də epik ənənənin tarixi-mədəni axarı bədii-estetik düşüncənin mahiyyətini, etnoqrafik yaddaşı, məişət səviyyəsində bütün nə varsa hamısını əhatələmək məqsədi və funksiyası ilə möhtəşəmlik qazanır. “Alp-ər Tonqa”, “Oğuz Kağan”, “Bozqurd”, “Manas”, “Şan qızı”, “Alpamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Kitabi-Battal Qazi”, “Maday Kara”, “Boz yigit”, “Çorabatır”, “Koroğlu” və s. kimi dastan ənənəsi özlüyündə epik düşüncənin yazılı qanadı ilə də bu və ya digər dərəcədə bağlantıda, əlaqələrdə görünür. Mətn tipi olaraq onların mahiyyətində özünü göstərən formullar bütünlükdə janr səviyyəsində qəlibləşmiş sistemin mövcudluğunu faktlaşdırmaqla ciddi önəm daşıyır. “Oğuznamə”lərin ortaya qoyduğu mənzərə də epik təhkiyənin tarixi axarında maraqlı təsəvvürlərlə müəyyənləşir.

Etnik mühit məsələsi dastançılıqda aydınlaşmalı məsələ olaraq folklorşünasların həmişə nəzər diqqətini cəlb etmişdir. “Araşdırıcılar bu məsələyə dolayısı ilə münasibət bildirərək oğuzlardan bəhs edən məzmununa görə onları oğuz dastanları kimi qəbul edirlər. Oğuznamənin etnik mənsubiyyəti barədə əsas fikir də elə bundan ibarətdir. Oğuznamə barədə araşdırmalarda tez-tez qarşılaşdığımız “oğuz qəhrəmanlıq dastanları”, “oğuz dastanı”, “oğuz eposu” və s. kimi ifadələr bu görüşdən irəli gəlir” [7, 13]. “Oğuznamə”lərdən “Koroğlu”ya, “Qaçaq Nəbi” və s. bu silsilədən olan möhtəşəm dastan nümunələrinə, eləcə də digər xətdə “Xəmsə”dən “Dastani-Əhməd Harami”yə, “Şəhriyar”a gələn epik təhkiyə axarı bir-birindən yararlanma, birinin digərində ehtivası və əhatə gücü ilə təmsil olunması baxımından tipoloji təhlillərin sistemli aparılmasını bir tendensiya olaraq ortaya qoyur. “Məlum olduğu üzrə, klas-

siklrimiz bu sözü əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, hətta tarix mənalılarında işlətməmişdir” [12, 57]. N.Gəncəvinin “köhnə dastanların qoca ustadı, öz hekayətinə belə başladı” [3, 97], “Dastani-Əhməd Harami”də “bu gün bu dastanı bünyad edəlim, haqqın qüdrətlərin biz yad edəlim” [5, 19] və s. kimi saysız-hesabsız örnəklər bu kontekstdə tarixi axarda epik ənənənin geniş funksional səciyyəsinə aydınlaşdırmaq üçün əsaslı mənbə rolunu oynayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını isə “Dədə Qorqud boy boyladı, söy söylədi, bu oğuznaməyi düzdü qoşdu” [9, 30] və s. Bütün bunlar klassik epik ənənə və dastan yaradıcılığı timsalında tarixi-mədəni mənzərənin ümumi axarı və günümüzə qədərki dinamikasının səciyyəvi tipoloji məzmununu faktlaşdırmaqla, həm də onun əhatələdiyi funksional mahiyyəti aydınlaşdırır.

Nəticə. Şifahi epik ənənə ilə yazılı epik ənənə bu gün də qarşılıqlı əlaqədədir. Bu sepsifiklik dastan yaradıcılığında özünü daha dolğun göstərir. İşin elmi yeniliyi olaraq şifahi epik ənənə ilə yazılı epik ənənənin spesifik xüsusiyyətlərinin milli yaddaş sistemində tutduğu yer diqqətə çatdırılmışdır. Məqalədə gəlinən elmi-nəzəri, praktik nəticələr folklorşünaslığın müxtəlif problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar, mütəxəssislər üçün faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalq dastanları. 2 cildə. c.1. Bakı: Azərənşr, 1961, 354 s.
2. Azərbaycan xalq dastanları. 2 cildə. c.2. Bakı: Azərənşr, 1961, 304 s.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 1985, 640 s.
4. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 272 s.
5. Dastani-Əhməd Harami. Bakı: Şərç-Qərb, 2004, 120 s.
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
7. Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 340 s.
8. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərsliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 344 s.
9. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1978, 184 s.
10. Koroğlu. Bakı: Azərb. SSR Elmlər Akademiyası, 1956, 452 s.
11. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
12. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 392 s.

КЛАССИЧЕСКАЯ ЭПИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ И СОЗДАНИЕ ДАСТАНОВ

А.В.НАБИЕВА

РЕЗЮМЕ

Анализ всех аспектов классической эпической традиции формирует полное представление об общем развитии историко-культурного процесса. Продвижение от мифа к эпосу, от эпоса к дастану, а также содержание письменной литературной традиции также привлекает внимание своей способностью отражать культурный интеллект этноса. «Китаби-Деде Горгуд», «Кероглу», «Гачаг Наби», «Гачаг Керем», «Кандал Наги» и другие героические памятники дали возможность донести будущим поколениям через жанр дастана этническое мировоззрение, идеи государственности, нравственное и культурное наследие, со всеми их тонкостями. «Гариб и Шахсенем», «Асли и Керем», «Сейди и

Пери», «Шах Исмаил», «Тахир и Зохра», «Гурбани», «Аббас и Гюльгез», «Валех и Зарнигар», «Ашуг и Добро» и другие являются подобными образцами народного творчества. Эти эпосы, созданные на локальном и национальном уровнях, довольно прочно связаны в эпической традиции и с линией письменной литературы. «Хамса», «Дастан-Ахмад Харамиде», «Гиссейи-Юсиф», «Фархаднаме», «Мехр ве Муштари», «Бахтиярнаме» и другие совершенные художественные образцы свидетельствуют о великолепии данного течения. Все это определяет зрелый и совершенный уровень взаимодействия классической традиции и творчества, на уровне дастанов.

Ключевые слова: эпическая традиция, эпос, дастан, эрическое повествование, «Китаби-Деде Горкуд», «Кероглу», формулы дастана, классическая литература

CLASSICAL EPIC TRADITION AND CREATION OF EPICS

A.V.NABIEVA

SUMMARY

The analysis of all aspects of the classical epic tradition forms a complete representation of the general development of the historical and cultural process. The promotion of the myth to the epic, from the epic to the epic, as well as the content of the written literary tradition also attracts attention to its ability to reflect the cultural intellect of the ethnos. "Kitabi-Dede Gorgud", "Keroglu", "Gachag Nabi", "Gachag Kerem", "Kandal Nagy" and other heroic monuments gave an opportunity to pass on to future generations through the genre of Dastan ethnic worldview, the idea of national sovereignty their subtleties. "Garib and Shahsenem", "Asli and Kerem", "Seydi and Peri", "Shah Ismail", "Tahir and Zohra", "Gurbani", "Abbas and Gulgez", "Valeh and Zarnigar", "Ashug and Dobro" and others are similar patterns of folk art. These epics, created at the local and national levels, are quite firmly connected in the epic tradition and with the line of written literature. "Hamsa", "Dastani-Ahmad Harami", "Gissei-Yusif", "Farhadname", "Mehr ve Mushtari", "Bakhtiyarname" and other perfect artistic images testify to the greatness of this current. All this determines the mature and perfect level of interaction of classical tradition and creativity, on the level of epics.

Keywords: epic tradition, epic, epic story, "Kitabi-Dede Gorkud", "Keroglu", epic formulas, classical literature

UOT 82

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ – SİMVOLİK POLİSEMİYA VƏ SOVET SENZURASI

G.A.QARAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

gunaygarayeva@gmail.com

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ədəbi aləmdə tətbiq olunan senzura və sovet tənqidinin ideoloji metodlarından olan polisemiya bəhs edilir. Həmin mərhələdə ilk olaraq Cümhuriyyətə bağlı, yüksək vətəndaşlıq, milli təassübkeşlik hissinə sahib olan sənət adamları göz altına alınmışdır. Milli poeziyamızda “istiqlal şairi” kimi tanınan Əhməd Cavadla yanaşı Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım, Hacıkərim Sanılı və b. qələmə aldıkları şeirlərə görə dəfələrlə sorğu-suala çəkilmiş, həbs edilmiş, işgəncələrə məruz qalmışdılar. 1920-ci illərdə şairlərin təzyiqlərə məruz qalması, incidilməsi, sovet ideologiyasının təmsilçiləri tərəfindən mütəmadi olaraq tənqid olunmalarının səbəblərindən biri də onların şeirlərində işlətdikləri ideoloji, ornitoloji simvollarla əlaqəli idi. Məqalədə Ə.Cavad, M.Müşfiq, A.İldırım, H.Sanılı və b. şeirlərində bu simvolların istifadə və onlara tətbiq olunan qadağalar tədqiq olunur, simvolik xarakter daşıyan obrazların yeni, orijinal ifadə xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: şeir, polisemiya, simvol, ədəbi tənqid, senzura

Senzura bir çox sahələri əhatə edən və bu sahələrdə müəyyən qadağaların tətbiq olunmasına nəzarət edən sistemdir. 1920-ci il Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan Demokratik Respublikasının süquta uğraması, yeni hakimiyyətin ideoloji proqramını həyata keçirmək istiqamətində geniş miqyaslı ideoloji proqram və ideyalarının gerçəkləşdirilməsi, yeni düşüncə tərzini formalaşdırmaq siyasəti, bu yöndə müəyyən qadağaların tətbiqi ədəbi aləmə də təsirsiz ötürmədi. Şüurlu şəkildə yeridilən siyasi doktrinada ilk növbədə bolşeviklər “illər və nəsillər arasında tarixi ünsiyyəti, varis-irs estafetini, mənəvi vəhdəti, sosial-mədəni harmoniyayı qırmağa və pozmağa başladılar” [4, 24]. İlk olaraq yaradıcılığı hürriyyət, istiqlal ovqatı ilə bələnmiş söz və sənət adamları nəzarətə götürüldü. Almas İldırım özünün məşhur “Ne üçün?” şeirində “məlun bir zamanda, məhkum bir eldə, Allahım, mən nəçin şair doğuldum?... deyərək yazırdı:

Mən artıq nə yazım yurduma dair,
Düşmən zəhər saçır, dostlar gizlənir.

Bilməm öz yurdunu sevən bir şair
Neçin də bir cani kimi izlənilir!

Bəs neçin qəribəm bu doğma eldə,
Məhbəsmi dörd yanım, mən ki, boğuldum.
Məlun bir zamanda, məhkum bir eldə,
Allahım, mən neçin şair doğuldum?... [1,26]

Şeirləri araşdırılan, dəfələrlə əsərlərindəki ifadə və rəmzi obrazlara görə incidilən bu şəxslərin çoxusu əfsuslar olsun ki, 1937-ci ilin ağır sınağından çıxıb bilmədilər.

Polisemiyanın tətbiqi siyasətində ədəbi tənqidin mübarizə vasitələri və əsas yönümləri. Senzuranın mübarizə aspektləri çoxşaxəli idi. Yeni ideologiyanın programını müəyyənləşdirən, təbliğatı gücləndirmək missiyası daşıyan bu istiqamət Cümhuriyyətlə əlaqəli olan bədii simvol, detal, rəmz və poetik deyimlərə nəzarəti gücləndirir, türk ifadə və sözlərindən istifadəyə qadağalar qoyur, milli- mənəvi dəyərlərə, bir sözlə, ənənəyə müraciəti çərçivəyə salırdı. 1920-ci ildən başlayaraq sovet tənqidinin ideoloji metodları sırasında polisemiya* senzuranın mərkəzi orqanı olan Qlavlitin əsas vasitələrindən biri hesab olunurdu. Polisemiyanın tətbiqi siyasətinin əsas təkanverici qüvvəsi olan ədəbi tənqidi fikrin mübarizə vasitələri və yönümləri daha aydın şəkildə görünürdü.

1. Milli məfkurəyə, türk mifologiyasına, yaddaşa, xalqın tarixi keçmişinə dayalı olan sənət adamlarının bu xüsusda ifadə etdikləri obraz – simvollar
2. Yaxın tarixi keçmiş, hürriyyət məfkurəli, istiqlal tarixini yaşayan sənət adamlarının dövlətçiliyin simvolik sistemini formalaşdıran obraz – simvollarından istifadə
3. Təbiət təsvirləri və obyektlərinin siyasi yönümdə obrazlaşdırılmasında mövcud simvollar

Polisemiyanın tətbiqində diqqət məhz bu yönümlərdə mövcud söz-simvolların üzərinə istiqamətlənir, sənət və sənətkar qarşısında tələblər qoyulur, yaradıcılıq prosesinə müəyyən çərçivələr tətbiq olunmaqla nəzarətə götürülür, şairin təfəkkür və düşüncə sərbəstliyinə sədd çəkilir, hakimiyyət üçün nədən və necə yazmağın zəruriliyi müəyyənləşdirilirdi. Dilin tələbinə zidd olan polisemiya, dövrün tələblərinə uyğun idi.

Polisemiya uğrayan obraz – simvollar ədəbi tənqid və bədii təfəkkür müstəvisində. Polisemiyanın tətbiqi Cümhuriyyətlə, türkün etno-psixoloji

* Polisemiya (yun.polysemos – çoxmənəli). Sözdə bir neçə mənənin olması; sözün çoxmənənliliyi). https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/POLISEMIYA.htmlhhtt ps/ Qeyd: Polisemiya və onun yaradıcılığa tətbiqi, sovet rejiminin ikimənəli sözə qarşı mübarizə aspektlərini 1920-30-cu illər Azərbaycan şeirində ilk dəfə olaraq professor Rüstəm Kamal araşdırmışdır.

yaddaşı ilə əlaqəli olan ay, ulduz, mavi rəng, durna, Səməndər quşu, canavar və s. söz-simvollarla yanaşı, yeni quruluşun simvolik vahidlərinə çevrilən traktor, pambıq və s. obrazlarda da ikili mənə axtarışları müxtəlif yozumlara, mənalandırmalara yönəldilirdi. 1925-ci ildə “istiqlal şairi” Əhməd Cavadın “Göy göl” şeirinin çapından sonra başlanan ədəbi mühakimələr, təqib və təzyiqlər get-gedə intensivləşdi. Şairin 20-ci illərdə iki dəfə həbs olunmasında “Göy göl” şeirindəki simvolik vahidlərin, polisemiyanın əhəmiyyəti az deyildi. Ədəbiyyatşünas Əli Saləddin yazır: “1925-1937-ci illər arasında dəfələrlə “Göy göl”lə bağlı Ə.Cavada iradlar tutulmuş, şairlər, yazıçılar, ən yüksək instansiyalarda işləyən çinovniklər onu ittiham etmişlər” [12, 168-169]. Şeir həm o dövrdə, həm də sonrakı mərhələdə dəfələrlə təhlil olunmuş, ona ikitərəfli mövqedən – bir tənqid və ittiham etmək məqsədilə, M.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi “bu rəmzlər çekist ruhlu tənqidçilər tərəfindən deşifrə olunub şairə hücum üçün bir vasitə olur” [5, 221], digər tərəfdən şairi qorumaq məqsədilə yalnız təbiət şeiri kimi səthi yanaşıaraq təhlil olunmuşdur. Əslində vətən rəmzi kimi seçilmiş Göy göl adından tutmuş bütün misralarına kimi rəmzlər üzərində qurulmuşdur. Baxmayaraq ki, 1950-ci illər ədəbi tənqidi Əhməd Cavada bəraət qazandırmaq, onun üzərindəki damğanı götürmək məqsədilə bu şeiri təbiət təsviri kimi qələmə verməyə çalışmışdır. Bu baxımdan ədəbiyyatşünas alim Nazif Qəhrəmanlının (Ələkbərli) tənqidçi Mikayıl Rəfilinin arxivindən Göy göl şeiri ilə bağlı əldə etdiyi fakt maraqlıdır. “...bu şeirə görə Cavadı millətçilik nəğməkarı adlandırmaq doğrudurmu?.. İndi, otuz il keçmiş Əhməd Cavad şeirinin sadə, cingiltili, kədərli misralarını yenidən oxuduqca müsavətçilərin “mavi” bayrağı haqqında yürüdülmən ittihamı rədd etmək lazım gəlir. Əvvəla müsavətçilərin bayrağı yalnız mavi deyil, üçrəngli idi. İkinci bir tərəfdən bu şeirdə şovinizm, əksinqilabi ideologiya yoxdur. ...Lirik şeiri belə kobud surətdə siyasətin dilinə keçirmək, bir sözdə, təbiətin hər bir obrazında, doğma diyarın gözəlliyi haqqındakı dərin lirik nəğmədə əksinqilabi simvolik müraciət tapmaq düz deyil” [3, 38]. Halbuki, şair 1937-ci ildə həbs olarkən verdiyi ifadədə daha çox müzakirə və ittiham olunan “Kür” poemasında və “Göy göl” şeirində müsavətçi ideyaların olduğunu təsdiqləmişdi. “... Ya prodaljal protaskivat v svoix prozvideniyax kontrevolyutçionno – naçionalistiçeskie i panturkistiskie idei. K çislu takix prozvideniy nujno otnesti poemu “Kur” i stixotvorenie “Qeq-qel” [5, 121]. Şeir Göy-gölün füsunkar gözəlliyinin, əsrarəngiz mənzərəsinin poetik şərhilə başlayır. İkinci misrada “dumanlı dağlara gələn suala, bir cavab almamış soralı, Göy göl” misraları rəmzi mənalandırılır. İrticanı simvolizə edən, xalqın başının üstünü almış duman və fırtına boğulan səsi, azadlığı, süquta uğramış milli hökumətin, itirilmiş parlaq arzuların, yaşantıların bədii nidasına çevrilir. Şeirdə dumanlı dağ, yaşıl kolgə, yıldız, ay, əsən yellər və s. kimi poetik ifadələr, bədii obrazlar kifayət qədər tutumlu və mənəvi-ideoloji sarsıntılara məruz lirik “mən” in psixoloji-ruhi vəziyyətini əks etdirən poetik elementlərdir.

Sənin gözəlliğin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer verdin yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk busatını quralı, Göy göl!

Dolanır başına göydə buludlar,
Bəzənmiş eşqinlə çiçəklər, otlar
Öpər yanağından qurbanlar otlar,
Ayrılıq könlünü qıralı, Göy göl! [2, 34]

Şeirdə bütün gedişatlar, hiss və həyəcan, bir-birinə qarışmış sevinc və kədər notları bütövlükdə şairin Musavatla, Cümhuriyyətlə bağlı yaşantıları ilə sıx əlaqəlidir. Mustafa Quliyev 1929-cu ildə çap etdirdiyi “Türk ədəbiyyatında sağ uklon” adlı məqaləsində yazırdı: “Bir neçə il bundan əvvəl Ə.Cavad məşhur Göy göl şeirində iflas etmiş musavat ziyalılarının keçmiş “əzəmət” xülyası ilə yaşayaraq ömür keçirdikləri “uzaq ölkələrə” salam göndərmişdi. İndi Cavad bu səfillərə əl uzatmaq istəyir. Bu əli qamçılamaq lazımdır. Yaltaqlıq, ikiüzlülük, xəyanət və riyakarlığa nəhayət verilməlidir.” [8, 26]. Şeirdə şairin Cümhuriyyətlə bağlı keçirdiyi hiss və duyğular diqqəti tez bir zamanda cəlb etsə də, ədəbi tənqiddə nümunədə işlədilən simvolik obrazların məqsədli şəkildə mənalandırılmaları şairə qarşı çıxarılan hökümlər və yürüdülmə ittihihlərdə siyasi xarakter daşıyırdı.

20-ci illərdə Göy gölə iki şeir həsr olunmuşdur. Bunlardan birincisi 1925-ci ildə Əhməd Cavadın “Göy göl”, digəri isə ondan 4 il sonra – 1929-cu ildə M.Müşfiq tərəfindən qələmə alınmış eyniadlı şeirdir. İdeya-məzmun, yaşantılar baxımından fərqli olmalarına baxmayaraq hər iki şeir və müəlliflər o dövr basqılarından, təzyiqlərindən, Qlavlitdən eyni cür əziyyət çəkmişdilər. Ə.Cavadın fərqli olaraq M.Müşfiqin “Göy göl” şeiri zahiri cəhətdən günün tələbatına uyğun yeni hakimiyyətin proqramına əsasən yazılmış, lakin sona qədər eyni əhvali-ruhiyyədə qalmamışdır. Şeirdə toplum düşüncəyə qarşı qoyulmuş fərdin şəxsi düşüncəsi sərhədləri qıra bilmiş, öz poetik “mən”inin, mövqeyinin üstünlüyünü təmin etmişdir. Şair girişdə Göy gölün ümumi görüntüsünü, təbiətin füsunkarlığını əks etdirir. Sonrakı misralarda isə bu gözəllik səltənətini yaşadığı qaynar şəhər mühitinə qarşı qoyur, həmin mühitin təbiətin saflığı, təmizliyi nisbətində nə qədər kəsad olduğunu canlandırır. Şeir nəzərdə tutulan proqrama zidd təsvir, ifadə sistemini get-gedə dəyişir, sakit, təmkinli ifadə üzərində qurulan şeirdə pafos yüksəlir, bu əsrarəngiz gözəlliğin də dövlətin siyasətinə uyğun dəyişdirilməsi və yenilənməsinin labüdlüyü qeyd olunur. Şair “mən”i yaşantıları, duyğu-düşüncələri, ruhi-psixoloji sarsıntıları ilə bədii məqsədi reallaşdırır.

Səndə qalmaz bu təbiət Göy göl!
Çəkilsən işə, əlbət, Göy göl!
Biz təbiətlə döyüşməkdə ikən,
Buna biganə görünməzsən sən.

Suların çaxdıraraq şimşəklər,
Dağların başına nurlar sərpər.
Saracaq dövrəni rahatlıq evi,
Çünki, əsrin şu bəşər adlı divi,
Səni pək başqa bir aləm yapacaq,
Çayların bələr yolundan sapacaq....
Böylə qalsan əgər, ey Göy göl, inan
Pək təbii, çıxacaqsan yaddan.
Çünki hər zərrə dəyişiklik istər,
Yaşamaqçın dəyişiklik göstər! [11, 138]

Əhməd Cavadın 1930-cu ildə qələmə aldığı “Kür” şeiri də eynilə M.Müşfiqin “Göy göl” şeirindəki taktikadan istifadə olunaraq yazılmışdır. Şair Kür çayının min illərin sınağından çıxdığına, tarixi hadisələrin şahidinə çevrildiyinə tarixi olayların fonunda nəzər salır. Dağıdıcı, ağır sınaqlardan çıxan çayın əzəmətinin yeni dövrdə yürüdülmən siyasətdə üyüdüldüyünü təbiətə qarşı sərt münasibətin təntənəsi kimi deyil, bir vasitə kimi götürərək sovet ideologiyasının milli ideologiyaya, düşüncəyə qarşı yönəldilən siyasət olduğunu vurğulayaraq fikir və düşüncələrini, fərdi yaşantılarını emosional şəkildə ifadə edir.

Mən artıq tək Kür deyil,
Dənizləri boğaram.
Məğrur olma, çox, əyil
Qudurdunmu qovaram.

Tutaraq cilovundan
Azdıra da bilərəm,
Bu gün qətlinə fərman
Yazdıra da bilərəm.

Əlimdədir cilovun
Sıxaram çıxar suyun
Sönər odun, alovun,
Qısılar uzun boyun.

Dolaşıb dağı daşı
Qatırım ol, yük daşı
Əyil Kürüm, əyil, keç!
Meydan sənin deyil, keç! [2, 240-241]

Şeir çap olunar-olunmaz Əhməd Cavad yenidən təzyiqlərə məruz qalır. Seyfulla Şamilov adlı şəxs “Kommunist” qəzetinin 12 mart 1937-ci il sayında dərc olunan “Ədəbiyyatda bolşevizm ideallığı uğrunda” məqaləsində yazırdı: “Proletar yazıçılar təşkilatı tərəfindən kəskin tənqiddə tutulan Əhməd Cavad açıq mürtəce şeirlər yazmağın mümkün olmadığını görəncə öz taktikasını

dəyişməyə başladı. Belə ki, o daha zahiri qızıllanmış, batini aldadıcı “revolusyon” şeirlər yazmağa qərar verdi.... Onun “İşçi”, “Kür”, “Pambıq” və i.a. şeirləri haman bu masqalı əsərlərdəndir ki, burada şair sovet ədəbiyyatı işçilərinin və bolşevik tənqidçilərinin gözlərinə əsgəri asmağa çalışaraq mahiyyət etibarilə yenə öz əski fəaliyyətinə davam etdi...” [13]

1930-cu illərdə bu cür mənalandırmalar, ikibaşlı sözlə düşmən Stalin rejimində şairlərə qarşı gerçəkləşdiriləcək siyasi repressiyalar üçün yol açır, polisemiya əsas mübarizə metodu kimi istifadə olunurdu. Həmin dövrdə polisemiya ilə mübarizənin daha da gücləndiyini və senzurları bu sahədə “vahid linqvistik məkanın qurucuları” hesab edərək tənqidçi Rüstəm Kamal yazır: “30-cu illərdə senzura repressiv metodlarla bədii dili, poetik obrazlı düşüncəni ciddi surətdə nəzarətə götürür. Yazıçı xalqın deyil, senzuranın sözünü eşidirdi, çünki, azad sözdən, müstəqil sözdən ehtiyatlanırdı, fırqələrin, qrupların eyni bir sözü və ya rəmzi fərqli mənalarda qəbul etməsindən qorxurdu” [4]. Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Hacıkərim Sanılı, Böyükağa Talıblı, Simruq kimi ədəbi simalar üçün polisemiya artıq bədii sənətin, ideologiyanın görüş və maraq dairəsinə uyğunluq kimi deyil, rejimin gerçəkləşdirəcəyi repressiya üçün əsas silah idi. Elə bunun nəticəsidir ki, ədəbi tənqid Mikayıl Müşfiqin “Səməndər” əsərində “böyük rus xalqının Azərbaycan xalqına olan yardım əli, onun səadəti, çiçəklənməsi üçün olan köməyi inkar olunmuş” [10] kimi siyasiləşdirir, “Tərtərhes nəğmələri”, “Mingəçevir həsrəti” kimi şeirlərində “konterrevolyusion fikirlər” [9] vurğulanır və şairin əksinqilabi görüşlərinin təsdiqində əsas vasitə kimi istifadə olunurdu. Həmin mərhələnin poetik sistemə təsir xüsusiyyətlərindən danışarkən ədəbiyyatşünas Səfurə Quliyeva yazır: “Tarixdə ilk dəfə olaraq dövlət planlı şəkildə yaradıcı insanın mənəvi-əxlaqi görüşlərinə təzyiqlə ona vahid ideya normativi, qəlib mövzular diktə edirdi. Poeziyada lirik “mən” in duyum və baxışının konturları cızıqlanır, şairin bədii süuru nəzarətdə saxlanırdı. Dövlət təbliğ-təşviq strategiyası ilə sənətkarın ideya-estetik kredosunu, ümumilikdə fərdi təfəkkürünü işğal etməkdə idi” [7, 116].

Nəticə. 1920-30-cu illər şeirini nəzərdən keçirdikdə bu mərhələni təmsil edən şairlərin şeirləri ilə tanışlıqdan məlum olur ki, bir neçə ay hakimiyyət dönəmi yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin etno-psixoloji yaddaşa, türkün dövlətçilik ənənələrinə bağlı simvolikası olmuşdur. Müxtəlif qollardan formalaşan bu obrazlılıq milli-rəsmi simvolikanın yaranmasına meydan açmışdır. Əfsuslar olsun ki, milli hökumətin süqutundan sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi bədii düşüncənin də nəzarətə götürülməsi, 1920-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərində simvolların sıxışdırılıb yeni ideoloji obraz və simvollarla əvəzlənməsi, simvolik obrazların “işğalı” ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Almas İldırım. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 160 s.
2. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı: Yazıçı, 1991, 328 s.

3. Ələkbərli N. Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım, Bakı: Şirvannəşr, 2007, 224 s.
4. Kamal Rüstəm. Polisemiya qurbanı şairlər. “Ədəbiyyat qəzeti”, 16 noyabr, 2017
5. Qasimov Cəlal. Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı: Mütərcim, 1998, 292 s.
6. Qasimov Cəlal. Siyasi repressiya həyatda və ədəbiyyatda (1920-50-ci illər) (dissertasiya). Bakı, 2000, 286 s.
7. Quliyeva Səfurə. XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası (I kitab). 1920-ci illərin poeziyası. Bakı: Elm, 2009, 408 s.
8. Quliyev Mustafa. Türk ədəbiyyatında sağ uklon. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, №10
9. Qurbansoy Firidun. Göylərin lacivənd ətəklərində. Bakı: Qərənfil MMC, 2008, 240 s.
10. Məmməd Rahim. Kontrrevolyusioner qandrobançı, oğru. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1937, avqust
11. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
12. Saləddin Əli. Əhməd Cavad. Bakı: Gənclik, 1992, 341 s.
13. Şamilov Seyfulla. Ədəbiyyatda bolşevizm ideyallığı uğrunda. “Kommunist” qəzeti. 1937, 12 mart
14. Полисемия. Энциклопедия Кругосвет.// www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/POLISEMIYA.html

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА – СИМВОЛИЧЕСКАЯ ПОЛИСЕМИЯ И СОВЕТСКАЯ ЦЕНЗУРА

Г.А.КАРАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о цензуре, применяемой в литературном мире в 20-е годы XX века, после падения Азербайджанской Демократической Республики, а также о полисемии, являющейся одним из идеологических методов советской критики. В тот период держали под неусыпным надзором творческих людей, в первую очередь тех, кто был предан Республике, обладавших высочайшим чувством гражданского долга и национальной гордости. Наряду с Ахмедом Джавадом, признанным «поэтом свободы» в нашей поэзии, за свои стихотворения подвергались преследованиям, неоднократным допросам, пыткам также М.Мушфик, А.Ильдырым, Г.Санылы и другие.

Одной из причин преследований, давлений на поэтов, подвергания их постоянной критике со стороны приверженцев советской идеологии в 1920-е годы являлось то, что они использовали в своих стихотворениях символы, идеологические, орнитологические.

В статье анализируются символы в стихах А.Джавада, М.Мушфика, А.Ильдырыма, Г.Санылы и др. употребление символов, а также запреты, наложенные на эти произведения. Также исследуются новые, оригинальные свойства, способы самовыражения образов, носящих символический характер.

Ключевые слова: стихотворение, цензура, символ, литературная критика, полисемия

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC – SYMBOLICS POLYSEMY AND THE SOVIET CENSORSHIP

G.A.GARAYEVA

SUMMARY

In the article is dealt about the polysemy which was one of the ideological method of censorship and Soviet criticism applied in the literary world after the downfall of Azerbaijan Democratic Republic in the twentieth years of the 20 th century.

In that stage firstly the people of art who were together with Republic and had a deep feel of citizenship and national fanaticism had been shadowed everywhere. Together with Ahmad Javad was known as “ the poet of independence” in our national poetry Mikayil Mushfig, Almas Ildirim, Hajikarim Sanily and others over and again have been asked questions, arrested and exposed to torture for their poems. In 1920 – years on of the reason of exposing of the poets to danger, be offended and be criticized by the representers the soviet ideology, was using the ideological ornithology symbols in their poems.

In the article is investigated the symbols which the poets as A.Javad, M.Mushfig, A.Ildirim, H.Sanily and others used in their poems applied prohibitions for them and studied the peculiarities of the new original expressions of the types who had the symbolical character.

Keywords: poem, censorship, symbol, literary criticism, polysemy

TARİX

UOT 94 (479.24)

İLHAM ƏLİYEV – AZƏRBAYCANI TARİXİN SINAĞINDAN QALIB ÇIXARAN MÜDRİK RƏHBƏR, MÜZƏFFƏR ALİ BAŞ KOMANDAN**İ.HÜSEYNOVA***Bakı Dövlət Universiteti**prof.irada.huseynova@gmail.com*

Ərazi bütövlüyümüzün bərpası, torpaqlarımızın qaytarılması mənim Prezident kimi başlıca vəzifəm idi. Mən şadam ki, bu vəzifənin öhdəsindən də şərəflə gəlirəm və Azərbaycan xalqının dəstəyi, zəhməti və cəsarəti hesabına biz torpaqlarımızı qaytarırıq. Azərbaycan xalqının fədakarlığı bir daha onu göstərir ki, biz böyük xalqıq, biz birlik nümayiş etdirmişik və bu birlik bizi daha da gücləndirəcək, ölkəmizi daha da qüdrətli ölkəyə çevirəcəkdir!

İlham Əliyev

Məqalədə Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi uğrunda dövlətin siyasəti tədqiq edilir. Bu məqsədlə ilk olaraq mənəblər əsasında ermənilərin Qafqaza köçürülmələri və yerləşdikləri bölgələrdə yerli əhaliyə qarşı soyqırım siyasətləri araşdırılır. XX əsrdə mərhələlərlə davam edən soyqırım, deportasiya və işğal prosesinə İkinci Qarabağ müharibəsi ilə son qoyulması böyük zəfər kimi vurğulanır. Müəllifin qənaətinə, İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin ilkin təhlilinə əsasən, Azərbaycan rəhbərliyi həm hərbi, həm də diplomatik sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən qələbə qazanmışdır.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, İkinci Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan ordusu

Azərbaycan Respublikası geosiyasi və geostrateji əhəmiyyətinə görə dünyanın ən əlverişli bölgələrindən birində yerləşir. Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda, Şərqi və Qərbi sivilizasiyalarının kəsişməsində, qədim karvan yollarının üzərində qərar tutan Azərbaycan lap qədim dövrlərdən səyyahların, yadellilərin, qonşu dövlətlərin marağını cəlb etmiş, öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda qanlı-qadalı mübarizələr aparmalı olmuşdur. Bu mübarizələrdən sonuncusu bu günlərdə böyük və şanlı zəfərlə başa çatmışdır.

Ümummillî lider Heydər Əliyev 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında torpaq məsələsinin xalqımızın tarixində əsas amal olduğunu göstərərək deyirdi: “Əsrlər boyu Vətən, torpaq anlayışı

xalqımızın ləyaqətini, mənliliyini, şərəfini əks etdirmişdir. Xalq öz torpağının müqəddəsliyini qorumaq üçün onun uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparmışdır, ulu babalarımız Vətən torpağının hər bir qarışını namus simvolu kimi qorumuş, onun yolunda canlarını, övladlarını qurban verməkdən çəkinməmişdir” [7, 55].

Bu səbəbdən işğal edilmiş torpaqlarını azad etmək üçün Azərbaycan sülh yolunu tutmuş, ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda diplomatik yolla mübarizə aparmaqla eyni zamanda güclü və qüdrətli Azərbaycan dövləti qurmaq üçün sosial-iqtisadi və hərbi sahədə islahatlar keçirmişdir. Nəticədə, Azərbaycan hökuməti erməni işğalı altında olan doğma torpaqlarımızın tam azad edilməsi üçün qətiyyətli addımlar ataraq, Ermənistan tərəfindən cəlb olunduğu və cəmi 44 gün davam edən müharibədə - İkinci Qarabağ müharibəsində zəfər qazandı: ölkəmiz təxminən 30 il davam edən işğaldan sonra torpaqlarımızı azad edərək və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edərək şanlı qələbə qazandı.

Hazırda qələbəyə gələn yolun elmi təhlilinə ehtiyac yaranmışdır. Bu məqsədlə münafişinin tarixinə nəzər salmaq və Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində görülən işləri təhlil etmək vacibdir.

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi tarixindən. 30 ilə yaxın müddət ərzində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal altında saxlayan və bugün mübariz və qəhrəman Azərbaycan ordusunun əks-hücumları nəticəsində geri çəkilməyə və təslim olmağa məcbur olan Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilən terror, soyqırım və təcavüz siyasəti yüz illərlə əvvəl başlayan tarixə malikdir. XX əsrin 90-cı illərində yenidən amansızlıqla həyata keçirilən həmin işğalçı-terror siyasətinin prioritet istiqamətlərini “dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” dövlətinin qurulması, bu məqsədlə qonşu dövlətlərə, ilk növbədə isə Azərbaycan və Türkiyəyə, həmçinin Gürcüstana və Rusiyaya qarşı ərazi iddialarının irəli sürülməsi təşkil edir. Tanınmış gürcü ziyalı İlya Çavçavadze 1902-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Erməni alimləri və ağlayan daşlar” əsərində hələ XIX əsrdə erməni yalanlarının bütün Rusiya, Avropa, Qafqazda “ayaq tutub yeridiyindən”, onların əsassız “Böyük Ermənistan” iddialarından bəhs edirdi [27].

Bəs gəlin görək, Azərbaycana və ümumən, Cənubi Qafqaza gəlmə olan qeyri-köklü, alloxton ermənilərin yaşadıkları ərazilərdə yerli xalqlara qarşı bitib-tükənməyən ərazi iddiaları haradan qaynaqlanır? Tarixi faktlara və əldə edilmiş tədqiqat materiallarına əsasən qeyd edə bilərik ki, hazırkı ermənilər nə vaxtsa Kiçik Asiyada yerləşən Ermənistan coğrafi vilayətində yaşayan xalqın nəslindəndirlər. Ermənilərin etnogenezini tədqiq edən alimlərin fikrincə, onlar kimmerlərin Balkan yarımadasından qovub çıxartdığı və sonradan Kiçik Asiyada Dəclə-Fərat çayları arasında, yunanların Mesopotamiya adlandırdıkları ərazidə sığınacaq tapan muşq və digər kiçik xalqların konqlomeratından ibarətdir.

Ermənilərin Qafqaz regionuna gəlmə olduqları və son bir neçə əsr ərzində İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə tarixi Azərbaycan torpaqlarına

miqrasiya etmələri barədə kifayət qədər elmi-tarixi faktlar vardır. Onların avtoxton - Cənubi Qafqazın yerli xalqı olmaması müxtəlif zamanlarda müxtəlif araşdırmaçılar tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilmişdir. Hələ e.ə. V əsrdə “tarixin atası” hesab edilən Herodot bildirirdi ki, ermənilər Kiçik Asiyaya qərbdən gəlirlər və frikiyalıların nəslindəndirlər [22]. XIX əsrin fransız mənşəli rus tədqiqatçısı, qafqazşünas alimi İ.Şopen qeyd edirdi ki, “ermənilər mahiyyətcə gəlmədirlər. Onlar Anadolu dağlarının şimal vadilərinə gələn frikiyalıların və ioniyalıların bir qoludurlar” [29, 26]. O, iddia edirdi ki, ermənilər haykanların (hay) və yəhudilərin qarışığından yaranıblar. V.Veliçko da bu məsələdə İ.Şopenlə eyni fikirdədir və qeyd edir ki, Babil əsarəti zamanı və Yerusəlimin dağılmasından sonra yəhudilərin bir hissəsi haylarla qarışıblar. XX əsrin görkəmli rus alimi-şərqsünas İ.M.Dyakonov isə bu fikrə gəlib ki, qədim erməni dili (qrabar) – frigiya dilidir. Ermənilər – frigiyalıların bir hissəsidir [24, 202-203, 212]. Onun sözlərinə görə, haylar özlərinə heç vaxt “erməni” deməmişlər. Haylar yunan mənşəli frig tayfasından törəmişlər, sonradan bu tayfalar Kiçik Asiyaya və Mesopotamiyaya köçmüşlər.

Lakin ermənilərin regiona sonradan emiqrasiyası məsələsi təkcə Qərb alimlərinin deyil, habelə ayrı-ayrı erməni tədqiqatçılarının araşdırmalarında da öz əksini tapmışdır. XX əsrin tanınmış ermənişünası Q.A.Kapansyan yazır: “ermənilərin vətəni” - Xayasa-Asiya onların Balkanlardan miqrasiyasından sonra Kiçik Asiyada yerləşir” [25, 240, 242]. Erməni tarixi ilə bağlı bir sıra kitabların müəllifi olan məşhur erməni yazıçısı N.Adons 1908-ci ildə öz nəşrlərinin birində ermənilərin tarixi haqqında danışarkən bu fikirləri qeyd edib: “VII əsrdə kimmerlərin basqını xalqların yerdəyişməsinə səbəb oldu. Öz hüdudlarından sıxışdırılmış Frigiya tayfaları Kiçik Asiyanın şimal-qərbindən Fərat çayı sahillərinə gəldilər və yerli Aramey əhalisi ilə qarışdılar. Gəlmə frigiyalıların aramey mənşəli aborigenlərlə qarışmasından erməni xalqı formalaşdı” [21, c. IX]. Erməni ictimai xadimi və publisisti B.İşxanyan yazırdı ki, “Tarixi qədimlik təsəvvürünə görə, ermənilərin Böyük Ermənistan hesab edilən həqiqi vətəni Rusiya hüdudlarından kənarında, daha doğrusu Kiçik Asiyada yerləşir. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə gəlincə, onların bir hissəsi aborigen olub, xristian dinini qoruyub saxlayan qədim albanların nəslindəndir. Bir hissəsi təqib və hücumlardan qurtarmaq üçün Azərbaycan torpaqlarında sığınacaq tapan İran və Türkiyə qaçqınlarıdır” [12, 18]. İşxanyanın obyektiv fikirlərinin, necə deyərlər, əlavə şərhə heç bir ehtiyacı yoxdur. Müasir dövrdə də bu cür tədqiqatçılara rast gəlmək olur. Erməni əsilli Ukrayna tarixçisi Filip Ekozyans yazır ki, “...heç zaman ermənilərin olmayan torpaqları onların tələb etməsinə son qoymaq gərəkdir. Bizim buna heç bir haqqımız yoxdur, nə hüquqi, nə də əxlaqi”. Ermənilərə məbəd tikməyə icazə verən xalqlar sonradan buna pəşman olmuşlar, ermənilər yerli əhalini oradan qovmuş və özlərini həmin ərazinin sahibi hesab etmişlər [26].

1721-ci ildə Qafqaza yürüşə çıxan və iki il sonra Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərini, o cümlədən Bakını işğal edən I Pyotr yerli əhalinin sərt

müqaviməti ilə rastlaşmışdı. O zaman Rusiya imperatoru “erməni kartını” işə salmış, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusilə Bakıda və Dərbənddə ermənilərin məskunlaşdırılması ilə bağlı göstəriş vermişdi. I Pyotrun xələflərinə ünvanladığı tarixi vəsiyyəti isə təkcə Rusiya imperiyasının deyil, nəticə etibarilə bolşevik Rusiyasının da Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Həmin vəsiyyətdə ilk əməl edən II Yekaterina 1768-ci ildə imperiyanın ermənilərə məxsusi hamiliyi barədə fərman vermişdi. 1802-ci ildə isə çar I Aleksandr Qafqaz canişini A.Sisianova konkret təlimat göndərmişdi: “Ermənilərdən nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsində istifadə olunmalıdır”. 1805-ci ilin mayında Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasına qatılır və 1822-ci ildə isə çar xanlığı ləğv edir. Ərazinin daha yaxşı və ətraflı mənimsənilməsi üçün çar rejimi bir sıra tədbirlərə əl atır ki, onlardan biri də xristianların, xüsusən də ermənilərin İrəndən bu torpaqlara köçürülməsi idi.

1813-cü ilin Gülüstən və 1828-ci ilin Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsi Şimali Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi prosesini sürətləndirmişdi. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinin müəllifi olan Aleksandr Qriboyedov ermənilərin İrəndən Cənubi Qafqaz ərazilərinə köçürülməsinin və burada onlar üçün güzəştli şərtlərin təmin edilməsi siyasətinin fəal iştirakçılarından olmuşdur. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra – 1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” təşkil edilmişdir. Bu bədnam fərmanla tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılacaq gələcək Ermənistanın faktiki təməli qoyulmuşdur. Dövrün rəsmi statistikasına əsasən, “Erməni vilayəti”nin mərkəzi olan İrəvan şəhərində 7331 azərbaycanlı, 2369 erməni ailəsi yaşayırdı. 1828-ci ildə təkcə üç ay ərzində 40000 nəfərə qədər erməni göstərilən ərazilərdə yerləşdirildi. Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra isə daha 90 min erməni köçüb gəldi [19, 235-238]. Bu proses eyni zamanda minlərlə azərbaycanlının doğma torpağından qovulması və qətlə yetirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1782-ci ildə Qarabağda 34,8 faiz erməni və 64,8 faiz azərbaycanlı yaşadığı halda, yüz ildən də az bir vaxt ərzində - 1880-ci illərin sonuna doğru Şuşa qəzasında ermənilər artıq 58, azərbaycanlılar isə 42 faiz təşkil edirdi. Birinci Dünya müharibəsi illərində isə qaçqınların sayəsində Qarabağda ermənilərin sayı daha da artdı [3, 189]. Rus alimi və tədqiqatçısı Nikolay Şavrov yazırdı: “Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyonu yerli deyildir. Və onlar vilayətə bizim tərəfimizdən köçürülüb” [28, 59-61]. Bu qeydlərə əsasən XX əsrin əvvəllərində yerli ermənilərin cəmi 300 min nəfər təşkil etdiyini söyləmək olar.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, ermənilərin qədim Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi sadə köçürülmə prosesi olmamış, mütəşəkkil qaydada həyata keçirilmişdir. Belə ki, onların İran və Türkiyədən miqrasiyası mütəmadi olaraq həyata keçirilir və sayları get-gedə artır, bunun əvəzinə yerli azərbaycanlılar öz yurd-yuvalarından didərgin salınır, ən yaxşı və münbit torpaqlar

ermənilərə verilirdi. Lakin ən təhlükəli vəziyyət isə ondan ibarət idi ki, ermənilər azərbaycanlıları və türkləri fiziki cəhətdən məhv etmək məqsədilə daim silahlanır və terror təşkilatları yaradırdılar. Terrorizmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran Ermənistan “zəngin” terrorçuluq təcrübəsinə malikdir. Beynəlxalq terrorizmin ayrılmaz hissəsi olan erməni terrorizmi yüz ildən çoxdur ki, mövcuddur. Belə ki, 1885-ci ildə Osmanlı imperiyasının ərazisində terror və gərginlik strategiyasının köməyi ilə türk dövlətinin süqutuna nail olmaq məqsədi daşıyan “Armenakan” partiyası yaradılmışdı. XIX əsrin 2-ci yarısından ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkilatlanmış və planlı siyasət kimi aparılmış, Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan ərazisində “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaq xülyasına düşmüş ermənilər “Qnçaq” (1887-ci ildə Cenevrədə qurulub), “Daşnaksütyun” (1890, Tiflis), “Erməni Vətənpərvərləri İttifaqı” (1895, Nyu-York) kimi siyasi-terror təşkilatlarını bu istiqamətdə yönəltmişdilər.

Məlum olduğu kimi, Qafqazda ilk erməni dövləti 1918-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan Ararat Respublikası olmuşdur. 26 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin erməni sektoru rəsmi olaraq Azərbaycan nümayəndələrinə İrəvan şəhərinin yeni yaradılan Ermənistana verilməsi xahişi ilə müraciət etmişdi. Belə ki, onların dövlət müstəqilliyi haqqında aktı elan etmək üçün paytaxtları yox idi. Xahiş edənlər tərəfindən erməni silahlı qüvvələrinin və quldur birləşmələrinin silahı yerə qoyacaqları, yerli əhaliyə qarşı terror hərəkətlərinə son qoyacaqları və iki xalqın yaxınlaşmasına dəstək verəcəkləri barədə şərtləri qəbul etmələrindən sonra rəsmi Azərbaycan müsbət cavab verdi. Bundan 2 gün sonra – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu gün İrəvan şəhəri Ermənistana verildi [23, 441-442]. Beləliklə, erməni tarixçiləri tarixi saxtalaşdırmağa cəhd etsələr də, fakt faktlığında qalır – indiki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpağında formalaşmış. İrəvan şəhərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi 1918-ci ildə Ermənistana hədiyyə edib. İrəvan xanlığı əzəli Azərbaycan torpağıdır. Ermənilər bu bölgəyə qonaq gəlmişlər [6]. Lakin İrəvan şəhəri göstərdiyimiz şərtlərlə ermənilərə hədiyyə verilsə də, onlar öz faşist xislətlərlərindən əl çəkmədilər.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti. Tarixi faktlar da təsdiqləyir ki, azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qırğını, repressiyalara məruz qalması, doğma yurdlarından qovulması və didərgin salınması XX əsr tarixinin ən faciəli və dəhşətli səhifələrindəndir. “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusunda ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri bütün Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə-yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə mane olaraq azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin qəsbkar torpaq iddialarını pərdələmişlər. Azərbaycanlılar

dünya ictimaiyyətinə “zalım xalq” kimi təqdim olunmuşdur.

1918-ci ilin mart ayından etibarən ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunub. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilib, ermənilər evlərə od vurub, insanları diri-diri yandırırıblar. Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və digər bölgələrdə xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi şəkildə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli-tarixi əhəmiyyət kəsb edən mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir. Gənc Azərbaycan dövlətinin ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində erməni daşnakları tərəfindən 1918-1920-ci illərdə qırğınlar törədildi, dinc əhali məhv edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra ölkə rəhbərliyi 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmiş, Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırmış, bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradılmışdı. 1919 və 1920-ci illərdə mart ayının 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummillə matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmüş soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı prosesinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi olmuşdur. Lakin 1920-ci ilin aprelinde bolşeviklərin hakimiyyəti qəsb etməsi nəticəsində Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işləri yarımçıq qoymuş və nəticədə, Azərbaycan erməni-rus qüvvələrinin dəhşətli soyqırımının miqyasını dünyaya, beynəlxalq aləmə çatdırıb bilməmişdir. Əvəzində isə ermənilər istər dünyaya səpələnmiş böyük diasporları vasitəsilə, istərsə də Ermənistanda daşnak hakimiyyətini əvəz etmiş sovet hakimiyyətinin təbliğat maşınının köməyi ilə qondarma “soyqırımı” kampaniyasına geniş vüsət vermişlər.

1918-ci ilin mart hadisələrinin 80-ci ildönümündə - 1998-ci il martın 26-da ulu öndər Heydər Əliyev “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərman imzalamışdır. Bu fərman erməni millətçilərinin hərəkətlərinə verilən ilk dolğun və hərtərəfli hüquqi-siyasi qiymətdir. Fərman gənc nəsilə milli yaddaşın qorunması baxımından bir növ proqram sənədidir, çünki gənclərin tarixi həqiqətlərlə tanışlığına daha geniş meydan açmış, onları mübarizə ruhunda kökləmişdir. Bu sənədin imzalanması ilə bir daha tariximizin faciəli səhifələrinə işıq salındı, əsil həqiqətlər beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırıldı, dövlətimizin ədalətli, tarixi həqiqətlərə əsaslanan mövqeyini göstərdi. Əsrlər boyu azərbaycanlılara qarşı aparılmış soyqırımı və deportasiya siyasətini geniş təhlil edən tarixi sənəd əsasında martın 31-i hər il Azərbaycanlıların soyqırımı günü kimi qeyd olunur. Fərmanda göstərilirdi ki, “Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə

qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif olunmuş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımını da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir” [4].

Xatırladaq ki, İkinci Dünya müharibəsi illərində də ermənilər “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq istiqamətində məkrli siyasətlərini davam etdirmişlər. Belə ki, onlar həm Türkiyənin Qars və Ərdəhan vilayətlərinə iddialar irəli sürür, həm də dünyaya səpələnmiş ermənilərin bu torpaqlarda məskunlaşdırılmasına təkid edirdilər. 1944-cü ildə Ermənistan SSR KP MK-nın birinci katibi Q.Arutyunov Moskvada İ.Stalinlə görüşmüş, xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsi məsələsi müzakirə edilmişdi. Potsdam konfransında SSRİ Türkiyədən ərazi əldə edə bilmədiyindən, erməni lobbisi yenidən Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək fikrinə düşmüşdü. 1945-ci ildə Stalinlə yenidən görüşərkən Q.Arutyunov 300 mindən çox erməninin Ermənistana miqrasiya etmək istədiyini bildirir və bu məqsədlə həm Dağlıq Qarabağın, həm də Naxçıvanın Ermənistana verilməsini xahiş edir. Lakin ermənilər buna nail olmasalar da, xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsinə nail oldular. 1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ Xalq Komissarları Soveti “Xaricdə yaşayan ermənilərin sovet Ermənistanına köçürülməsinin praktik tədbirləri haqqında” qərar qəbul edir. 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50.900 erməni immiqrasiya edir [13, 161]. 1947-ci ildə 35,4 min, 1948-ci ildə isə 86.346 erməni “doğma” vətənə qayıtmışdı.

Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsi ilə yanaşı, eyni zamanda azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən çıxarılmasına da nail oldu. Belə ki, 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən, 1948-1950-ci illərdə 100 min azərbaycanlı “kəndçilik prinsipi” əsasında Azərbaycan SSR-ə köçürülməli idi. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililərdən və yaşayış evlərindən xaricdən Ermənistana gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər. Qeyd edək ki, insan hüquqlarının ciddi pozuntusu ilə həyata keçirilən bu qərarlar Ermənistanı monoetnik respublikaya çevirmək məqsədi daşıyırdı. Sosial-iqtisadi şəraitin dözülməzliyi və iqlim şəraitinin uyğunsuzluğu nəticəsində köçürülənlərin bir hissəsi 1948-1951-ci illərdə yenidən doğma torpaqlarına qayıtdı. Bütövlükdə, 1948-1951-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 37.387 nəfər azərbaycanlı deportasiya edildi. Bu proses sonrakı dövrdə də aparıldı; 1956-cı ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına və digər rayonlarına köçürülənlərin sayı 58.421 nəfərə çatmışdı [2].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır. Fərmanda göstərilirdi ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarları (4083 nömrəli 23.12.1947-ci il tarixli və 754 nömrəli 10.03.1948-ci il tarixli) Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur: “Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrlük Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir”. Bununla əlaqədar olaraq həmvətənlərimizin Qərbi Azərbaycandakı ata-baba yurdlarından zorla köçürülməsinin, Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradılmışdır [1].

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən həmin ərazidə yaşayan 250 min nəfər azərbaycanlı öz doğma yurdlarından qovulmuş və Azərbaycana gəlmişdir. 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan 126 yaşayış məntəqəsindən də soydaşlarımızın çıxarılması baş verdi. Erməni silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ regionunun ətrafındakı 7 rayonun 600 mindən çox sakini də öz yaşayış yerlərindən məhrum olaraq respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox məskunlaşma obyektində məcburi köçkün həyatı yaşamağa başladı. XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana növbəti təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizdən çox hissəsi, başqa sözlə 17 min kv.km-dən yuxarı ərazi işğal olunmuşdur. Azərbaycanın təxminən 900 yaşayış məntəqəsi qarət olunmuş və məhv edilmişdir. 20 mindən yuxarı azərbaycanlı həlak olmuş, 50 mindən çox soydaşımız isə yaralanmış və ya xəsarət almışdır ki, nəticədə, onlar əlil və şikəst olmuşlar. Bir neçə min nəfər itkin düşmüşdür. İşğal olunmuş ərazilərdə azərbaycanlıların məhkəməsiz və istintaqsız kütləvi qətli, əsirlərin və mülki əhalinin döyülməsi, işgəncələr və onlarla qəddar, qeyri-insani rəftar, azərbaycanlı əhalidən Ermənistanda və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ən ağır işlərdə məcburi istifadə adi hala çevrilmişdir.

1988-ci ildən başlayan Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münacişəsi tarixində ən qəddar hadisələrdən biri Xocalıda baş vermiş soyqırım oldu. 6 min nəfər azərbaycanlının yaşadığı bu şəhər bir gecə ərzində məhv edildi. Xocalının yer üzündən tamamilə silinməsində erməni silahlı qüvvələrinə sovet ordusunun 366-cı alayı da yardım etdi. Nəticədə, 613 nəfər qətlə yetirildi, 150 nəfər itkin düşdü. Qanlı faciədə 1000 nəfər dinc sakin şikəst oldu. Bu hadisə XX əsrin ən dəhşətli və qəddar faciələrindən biri hesab edilə bilər. Xocalı faciəsi tarixdə bizə məlum olan Babiyar, Xatın, Liditse, Sonqmi faciələri ilə eyni səviyyədə durur.

Bütün bu faciələr məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ermənipərəst M.Qorbaçov tərəfindən Sovet dövlətinin rəhbərliyindən istifadəyə göndərilməsindən dərhal sonra baş vermişdir.

Ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizə. Dövlətçiliyimizə və ərazi bütövlüyümüzə qarşı törədilən silahlı təcavüzlə transmilli mübarizə xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən başlanmışdır. Ötən illər ərzində ölkə rəhbərliyi tərəfindən beynəlxalq müstəvidə və ölkə daxilində böyük işlər görülmüşdür. 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 4 qətnamə qəbul edilmişdi, sonradan isə BMT Baş Assambleyası, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası Parlament Assambleyası müvafiq qərar və qətnamələr qəbul etmişdilər. Bu hüquqi baza Azərbaycanın siyasi müstəvidə qələbə qazanması demək idi.

Düşmən üzərində möhtəşəm qələbə qazanmaq naminə düşünülmüş siyasət yeridən, bu yolla addım-addım irəliləyən Azərbaycan rəhbərliyi ölkə iqtisadiyyatının güclənməsi və iqtisadi potensialımızın artırılması üçün lazımi islahatlar aparırdı. İqtisadi cəhətdən müstəqil olmayan hər hansı dövlət siyasi müstəqillik də əldə edə bilməz.

Digər ən prioritet məsələlərdən biri Azərbaycanın hərbi qüdrətinin artırılması idi. Digər sahələrdə olduğu kimi, hərbi sahədə də ölkə rəhbərliyi tərəfindən uğurlu siyasət aparılması nəticəsində qüdrətli və müasir silahlarla təchiz edilmiş, yüksək ruh yüksəkliyinə malik ordu yaradılmışdır.

Hesab edirəm ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövrdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri məhz Azərbaycan ətrafında yaradılan informasiya blokadasının aradan götürülməsi idi. Dahi şəxsiyyətin xarici ölkələrə hər bir səfəri ən mühüm problemimiz olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münacişəsinin mahiyyətinin açıqlanmasında, dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Tarixi faktlar əsasında bəyan edildi ki, ermənilərin özlərinə saxta tarix yazıb, apardıqları yalan təbliğatın əksinə olaraq, soyqırımına məruz qalan onlar yox, məhz azərbaycanlılardır. Bu siyasət daim dövlətin nəzarətində oldu və beynəlxalq aləmdə mövqeyimizin möhkəmləndirilməsinin əsas fəaliyyət istiqamətini təşkil etdi.

Fəxr edirik ki, Ümummilli liderimiz, müasir Azərbaycanın memarı, əbədi rəhbərimiz Heydər Əliyevin misilsiz, alternativli olmayan siyasəti, ideyaları,

Ermənistanın bu cinayətə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinin reallaşdırılması ilə bağlı strategiya bu gün dövlət başçısı möhtərəm cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən güclü siyasi iradə və böyük əzmkarlıqla davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk gündən “Biz müdafiədə deyil, hücumda olmalıyıq” - deyərək erməni işğalçılarına qarşı effektiv əks-hücumun təşkilini mühüm vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirmişdir.

Humanist, sülhpərvər siyasət yeridən Azərbaycan rəhbərliyi torpaqlarımızın yalnız sülh və danışıqlar yolu ilə qaytarılacağına çalışır, hərbi əməliyyatları yalnız son çıxış yolu hesab edirdi. Cənab İlham Əliyev bəyan edirdi ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli həm siyasi, həm hərbi yollarla mümkündür. Biz uzun illər ərzində bu məsələni siyasi yollarla həll etməyə çalışırdıq. Ancaq bütün dünya gördü ki, məhz Ermənistanın mövqeyinə görə bu məsələ öz həllini tapmamışdır və məsələnin hərbi yollarla həll edilməsi bizim qanuni hüququmuz idi. Bu hüququ beynəlxalq norma və prinsiplər tanıyır. Bu hüquq bizə BMT Nizamnaməsi tərəfindən veriləndir. Hər bir ölkə özünü müdafiə edə bilər və biz də özümüzü müdafiə etmişik. Ermənistanın hazırkı rəhbərliyi isə daha aqressiv bəyanatlar verərək, danışıqlara heç bir yer qoymurdu. Lakin azğın düşmən atəşkəs dövründə daim təxribatlar törətməkdə, dinc sakinləri gülləbaran etməkdə davam etmişdir.

Belə təxribatlara cavab olaraq rəşadətli Azərbaycan ordusu 2016-cı ilin apreliyində cəbhə xəttində əks-hücumu ilə düşməyə ağır zərbələr vurmuş, bir neçə strateji yüksəkliyi və yaşayış məntəqəsini işğaldan azad etmiş, 2020-ci ilin iyulunda Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində şiddətli döyüşlər zamanı düşməyə sarsıdıcı atəş zərbələr endirmişdir. Ali Baş komandan İlham Əliyev 2020-ci il oktyabrın 4-də “Əl-Ərəbiyə” telekanalına müsahibə verərkən bu döyüşlər barədə demişdir: “Ermənistan tək-cə mülki əhalinin yaşadığı kəndləri ağır artilleriyadan istifadə etməklə atəşə tutmaqla yox, eyni zamanda, işğal olunmuş ərazilərdə əcnəbilərin qanunsuz məskunlaşmasını təmin etməklə Cenevrə Konvensiyasını kobud şəkildə pozur. Biz ərazilərimizin azad olunmasını istəyirik, biz iki ölkə arasında olan münaqişənin həllini tapmağa imkan yaratmaq üçün mandatı olan vasitəçilərə çox güvənirdik. Lakin danışıqlar masasında konstruktiv yanaşma nümayiş etdirmək əvəzinə Ermənistan iyul ayında bizə qarşı hərbi hücumu keçdi və biz onlara adekvat cavab verdik” [16].

Buna baxmayaraq, təxribatların davam etməsinə cavab olaraq 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan Ali Baş Komandanının əmri ilə şanlı ordumuz bütün cəbhə boyu hücumu keçərək 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsini şanlı qələbə ilə başa vurmuş və Ermənistan təslim olmuşdur.

Nə xoşbəxt ki, Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı rəşadətli ordumuzun düşmən üzərində möhtəşəm qələbələrini nəticəsində

Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonları azad edilmişdir. Suqovuşanda, Cəbrayıl şəhərində, Hadrut qəsəbəsində, Füzuli şəhərində, Horadiz qəsəbəsində, qədim Xudafərin körpüsündə, Zəngilanda, Ağbənd qəsəbəsində, Qubadlı şəhərində, Şuşada Azərbaycanımızın üçrəngli bayrağı dalğalanır. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun 2010-cu il iyunun 18-də təkbaşına döyüşərək xeyli sayda düşmən qüvvəsini məhv etdiyi posta da həmçinin Azərbaycanın dövlət Bayrağı sancılmışdır.

Lakin ermənilər bu döyüşlər zamanı da öz ənənəvi xislətlərinə sadıq idilər: onlar döyüş meydanını qoyub-qaçır, cəbhə xəttindən xeyli kənardə yerləşən şəhər və kəndlərimizi atəşə tutur, dinc sakinləri qətlə yetirirdilər. Cəsur Azərbaycan ordusu düşmənin yalnız hərbi qüvvələrinə və obyektlərinə zərbə endirir, mülki əhalini və obyektləri hədəfə almırdı. Döyüş bölgəsindən xeyli uzaqda yerləşən Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncə, strateji sənaye əhəmiyyəti daşıyan Mingəçevir, Beyləqan, Bərdə və Tərtər şəhərlərinin yaşayış məntəqələri ermənilər tərəfindən raket və mərmilərlə atəşə tutuldu, nəticədə günahsız mülki insanlara ziyan dəydi, ölənlər və yaralananlar oldu. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu tərəfindən baş vermiş hadisələrlə bağlı toplanmış materiallar əsasında Cinayət Məcəlləsinin 100.1-ci (təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama və ya başlama), 116.0.7-ci (müdafiə olunmayan ərazilərə, yaşayış məntəqələrinə və silahsızlaşdırılmış zonalara hücum etmə), 116.0.8-ci (hərbi hədəf olmayan, aydın görünən və fərqləndirilən dini, təhsil, elm, xeyriyyə, tibb obyektlərinə, xəstə və yaralıların yerləşdirildiyi yerlərə hərbi zərurət olmadan hücum etmə), 120.2.12-ci (milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik niyyəti ilə adam öldürmə) maddələri ilə cinayət işləri başlanıb, istintaq qrupları yaradılmaqla operativ istintaq hərəkətləri icra olunmaqdadır.

Noyabrın 8-də Şuşanın azad edilməsi çox böyük peşəkarlıq, cəsarət tələb edən əməliyyat idi. Bu şəhər o qədər müdafiə cəhətdən əhəmiyyətli, o qədər coğrafi-strateji baxımdan mühümdür ki, noyabrın 8-də məhz Şuşanın azad edilməsi Ermənistanın təslim olması ilə nəticələndi. Strateji yüksəklikdə yerləşən və ermənilər tərəfindən güclü müdafiə sisteminin yaradıldığı bu şəhəri almaq sanki mümkünsüz görünürdü. Lakin müzəffər Azərbaycan ordusu, igid əsgərlərimiz qeyri-adi şücaət göstərərək, hərbi tarixinə düşəcək bir səviyyədə döyüşmüş, yaxın məsafədən əlbəyaxa döyüşlərdə düşməni qalib gəlmişlər. Prezidentin qeyd etdiyi kimi, “Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim gücümüzü göstərdi, Ordumuzun peşəkarlığını, hərbiçilərimizin cəsarətini, qəhrəmanlığını göstərdi. Şuşanın götürülməsi çox böyük peşəkarlıq, cəsarət tələb edən əməliyyat idi. Əminəm ki, bu əməliyyat dünya hərbi tarixində xüsusi yer tutacaqdır. Çünki bu əməliyyatı yalnız yüngül silahlarla silahlanmış bizim qəhrəman hərbiçilərimiz dağlardan, meşələrdən, cığırlardan keçərək icra ediblər. Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim şanlı Qələbəmizdir”. Bu böyük hərbi qələbə münasibətilə Ali Baş Komandan İlham Əliyev Şəhidlər Xiyabanına gedərək, xalqa müraciət etdi. Cənab Prezident hakimiyyətdə olduğu zaman həmişə ulu

öndər Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici siyasətinə sadıq qalacağını və edmiş və bunu real fəaliyyəti ilə də sübut etmişdir [19].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın imzaladığı 10 noyabr tarixli üçtərəfli Bəyanat nəticəsində noyabrın 20-də Azərbaycanın böyük regionlarından biri olan Ağdam rayonu, noyabrın 25-də Kəlbəcər rayonu işğaldan azad edildi.

Beləliklə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının münaqişə ilə əlaqədar qəbul edilmiş 822, 853, 874 və 884 sayılı Qətnamələri yerinə yetirilmiş oldu.

Bəyana əsasən, dekabrın 1-də növbəti rayonumuz – Laçın da Azərbaycana təhvil verildi. Bununla bağlı xalqa müraciət edən Ali Baş Komandan, dövlətimizin başçısı İlham Əliyev bildirmişdir: “Laçın rayonunun işğaldan azad olunması tarixi hadisədir. Özü də bir güllə atmadan biz Laçın rayonunu qaytardıq. Düşməni buna məcbur etdik. Döyüş meydanında əldə edilmiş parlaq qələbə bu gözəl nəticəyə gətirib çıxardı ki, üç rayonumuz – Ağdam, Kəlbəcər və Laçın bizə qaytarıldı. Biz bu rayonları bir güllə atmadan, bir şəhid vermədən qaytarmışıq” [18].

44 günlük müharibə dövründə informasiya mübarizəsi vacib cəbhələrdən biri oldu. Müharibə zamanı Ali Baş Komandan hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etməklə yanaşı müxtəlif nüfuzlu əcnəbi televiziya kanallarına müsahibələr verdi və beynəlxalq aləmdə formalaşmış yanlış təsəvvürləri büsbütün dağıtdı.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev həm 44 günlük müharibə zamanı, həm də hərbi əməliyyatlar başa çatandan sonra keçirdiyi bütün görüşlərdə, verdiyi bütün müsahibələrdə İkinci Qarabağ müharibəsi, erməni silahlı qüvvələrinin dinc Azərbaycan şəhərlərini vəhşicəsinə bombardman etməsi, igid Azərbaycan əsgərinin öz doğma və müqəddəs torpaqları uğrunda hünərlə döyüşməsi barədə dolğun məlumatlar vermişdir. Bu müsahibələrin hər biri, hər bir cümləsi altından qırmızı xətt çəkilsə, xalqın ürəyindən xəbər verən sözlərdir. Müsahibələr zamanı dövlətimizin başçısı erməni faşizminin əsl simasını açıb-göstərmiş, erməni vandallığının ağlasığmaz cinayətlərini faktlarla sübut etmiş, jurnalistləri Azərbaycanın yalnız öz doğma və müqəddəs torpaqlarını azad etdiyinə və hər bə qayda-qanunlarını qətiyyənlə pozmadığına inandırmış, həqiqətin, haqqı-ədalətin kimin tərəfində olduğunu açıqlayaraq, beynəlxalq hüququn da bizim tərəfimizdə olduğunu söyləmişdir [9; 17]. Müdrik prezidentimiz bəzi xarici müxbirlərin bəzən ittiham xarakterli, böhtan səpkili, qərəzli mövqe nümayiş etdirən qeyri-obyektiv və dezinformasiya səciyyəli suallarını güclü məntiq, əsaslı fakt və dəlillərlə cavablandırmış, onları dəmir məntiqli arqumentləri əsasında susdurmuşdur.

Nəticə. 30 il ərzində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə, danışıqlar masası arxasında, beynəlxalq hüquq əsasında ədalətli həll olunması üçün səylə çalışan Azərbaycan Respublikası 2020-ci il sentyabrın 27-nə qədər bu istiqamətdə fəaliyyət göstərdi. Lakin düşmənin bütün cəbhə boyu genişmiqyaslı hücumu keçməsi, Baş nazir N.Paşinyanın son

vaxtlar verdiyi sərsəm bəyanatlar və Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqeyi münacişənin hərbi yolla həllindən başqa heç bir yol qalmadığını sübuta yetirdi. Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev bu münasibətlə xalqa müraciətində demişdir: “Biz bu gün xalqımızın və dövlətimizin yeni tarixini yazırıq, şanlı tarixini yazırıq. Biz bu gün tarixi ədaləti bərpa edirik. Çünki Qarabağ torpağı bizim əzəli tarixi torpağımızdır. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bu torpaqlarda yaşayıb, yaradıb, qurub, tikib. Ancaq uzun illər ərzində - 30 ilə yaxındır ki, erməni cəlladları torpağımızı işğal edib, bizim bütün tarixi, dini, mədəni abidələrimizi darmadağın edib dağıdıblar... Biz bütün şəhərləri bərpa edəcəyik. Ermənilər tərəfindən dağıdılmış bütün məscidlərimizi bərpa edəcəyik. Bu bölgələrə həyat qayıdacaq” [15].

44 günlük müharibənin nəticələrinin ilkin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan rəhbərliyi həm hərbi, həm də diplomatik sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən qələbə qazanmışdır. Ali Baş Komandan bununla bağlı demişdir: “Bu gün ölkəmiz üçün tarixi bir gündür. Bu gün Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyulur. Hesab edirəm ki, indicə imzalanmış üçtərəfli bəyanat məsələnin həlli istiqamətində son nöqtə olacaqdır.” [14].

Son 300 ildən sonra (1722-ci ildə Səfəvilərin işğal olunmuş torpaqları geri qaytarması) ilk dəfə Azərbaycanın işğal altında qalan əraziləri igid sərkərdəmizin – dövlətimizin başçısının rəhbərliyi ilə geri qaytarıldı. Bu qələbə ilə müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycanın yeni tarixinə qızıl hərflərlə yazılacaq sətirlərin müəllifi oldu və öz adını da tarixə əbədi yazdı.

Dövlətimizin başçısı ilk dəfə iştirak etdiyi 2003-cü ildə keçirilən prezident seçkiləri zamanı və sonrakı dövrlərdə də xalqa verdiyi bütün vədləri tamamilə yerinə yetirmiş, əməli ilə, fəaliyyəti ilə daim xalqının yanında olduğunu sübuta yetirmişdir. Ali baş komandan azad edilmiş rayonlara səfərləri zamanı erməni vandalları tərəfindən dağılmış bütün torpaqlarımızda quruculuq, abadlıq işlərinə başlanılacağını vurğulayır və bu işlərin başladığını bildirir: yollar çəkilir, binalar bərpa edilir, elektrik enerjisi yarımstansiyaları tikilir, bütün azad edilmiş şəhərlərimizin xüsusi baş planı hazırlanır, inzibati, ictimai, yaşayış binaları, məktəblər, tibb ocaqları tikiləcək, lazımi infrastruktur yaradılacaq, küçələr, parklar, xiyabanlar salınacaq. Dağlıq Qarabağda və ətraf 7 rayonda həyat əvvəlkindən də gözəl və firavan olacaq [5; 10; 11]. Lakin prezidentimiz bununla kifayətlənmir, erməni cəlladlarının istər ekologiyaya, istər tarixi və dini abidələrə vurduqları ziyanı, təbii sərvətlərimizi mənim-sədiklərinə görə cavab verməli olacaqlarını və bunu mütləq edəcəklərini bildirir. Ermənilər güman edirdilər ki, bu cür dağıntılardan sonra Azərbaycan əhalisi daha burada yaşaya bilməz. Amma möhtərəm prezidentimizin rəhbərliyi ilə biz bütün sahələrdə uğur qazanacağıq və Qarabağ regionunu da yenidən cənnət məkanına çevirəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı. / "Azərbaycan" qəzeti, 19 dekabr 1997-ci il
2. AR Pİİ SSA, F.1 Siy.33.Sax.v. 230. V.11
3. "Azərbaycan" jurnalı.1988, №2
4. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. / "Xalq qəzeti", 1998, 27 mart, №80
5. Füzuli-Şuşa avtomobil yolu çəkilir. "Xalq qəzeti", 17 noyabr 2020-ci il
6. Hüseynova İ. İki sahil, № 228, 8 dekabr 2010-cu il
7. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.
8. Hüseynova İ. Tarix.Zaman.Düşüncələr. I cild. Bakı: Elm və təhsil,2016.512 s.
9. İlham Əliyev "BBC News"a müsahibə verib // <https://president.az/articles/45845>. Müraciət tarixi: 09.11.2020
10. İlham Əliyev Qarabağda Azərbaycan bayrağını öz əli ilə ucaltdı. "Azərbaycan" qəzeti, 17 noyabr 2020-ci il
11. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Ağdam şəhərində olublar // <https://president.az/articles/47685>. Müraciət tarixi: 23.11.2020
12. İşxanyan B. Qafqaz xalqları. Petroqrاد, 1916, s.18
13. Mustafa N., Qurbanov A., Əlili E. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018, 270 s.
14. Noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib. // <http://www.azerbaijan-news.az/view-204024/qarabag-azerbaycandir-qelebemizin-remzidir> Müraciət tarixi: 09.11.2020
15. Oktyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib // <https://ordu.az/az/news/173302>. Müraciət tarixi: 04.10.2020
16. Prezident İlham Əliyev "Əl-Ərəbiyə" televiziya kanalına müsahibə verib // https://azertag.az/xeber/Prezident_Illham_Aliyev_Al_Arebiye_televiziya_kanalina_musahibe_verib_YENILANIB_VIDEO_-1603771. Müraciət tarixi: 08.10.2020
17. Prezident İlham Əliyevin Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibəsi. "Respublika" qəzeti, 1 noyabr 2020-ci il
18. Prezident: Laçın rayonunun işğaldan azad olunması tarixi hadisədir. "İki sahil" qəzeti, 1 dekabr 2020-ci il
19. Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! <https://beu.edu.az/az/article/susa-seheri-igaldan-azad-edildi-540> Müraciət tarixi: 12.11.2020
20. Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва: Наука, 1978, 311 с.
21. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908
22. Геродот. История в девяти книгах. I:180, 194; III:93; V:49,52; VII:73
23. Гурбанов А. Сказки армянских мудрецов. Bakı: Elm və təhsil, 2005, 468 s.
24. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, 266 с.
25. Капанцян Г.А. Хаяса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947, 242 с.
26. Филипп Экозьянц: не врите себе и всему миру о нагорно-карабахском конфликте! // <https://vestikavkaza.ru/news/filipp-ekozanc-ne-vrite-sebe-i-vsemu-miru-o-nagorno-karabahskom-konflikte.html>. Müraciət tarixi: 09.10.2020
27. Чавчавадзе И. Г.. Армянские ученые и вопиющие камни. Перевод с грузинского Н.И.Алексеева-Месхиева.Тифлис, 1902
28. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург: Рус. собрание, 1911, 78 с.
29. Шопен И. Новые заметки на древнюю историю Кавказа и его обитателей. С.-Петербург, 1896, с. 26

**ИЛЬХАМ АЛИЕВ - МУДРЫЙ ЛИДЕР АЗЕРБАЙДЖАНА,
ВЫШЕДШИЙ ПОБЕДИТЕЛЕМ ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО ИСПЫТАНИЯ,
ПОБЕДОНОСНЫЙ ВЕРХОВНЫЙ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩИЙ**

И.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется государственная политика по освобождению из под оккупации исконно исторических азербайджанских земель. С этой целью, в первую очередь, на основании источников исследуются переселение армян на Кавказ и политика геноцида в отношении местного населения в регионах, куда искусственно расселялись пришлые армяне. Вторая Карабахская война, положившая конец поэтапному процессу геноцида, депортации и оккупации, поэтапно продолжавшемуся на протяжении XX века, оценивается как Великая Победа. По мнению автора, согласно предварительному анализу результатов Второй карабахской войны, руководство Азербайджана одержало важнейшую победу как в военной, так и в дипломатической сферах.

Ключевые слова: Южный Кавказ, переселение армян на Кавказ, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, Вторая Карабахская война, азербайджанская армия

**ILHAM ALIYEV - WISE LEADER, SUPREME COMMANDER-IN-CHIEF,
WINNER OF AZERBAIJAN FROM THE TEST OF HISTORY**

I.HUSEYNOVA

SUMMARY

It is explored the state policy for the liberation of Azerbaijani lands from occupation in the article. For this purpose, first of all, on the basis of sources, the author has investigated the resettlement of Armenians to the Caucasus and genocidal policies against the local population in the regions where they are located. Ending the process of genocide, deportation and occupation, which continued in stages in the XX century, with the Second Karabakh War, is emphasized as a great victory. According to the author, based on the preliminary analysis of the results of the Second Karabakh War, the Azerbaijani leadership has won a significant victory in both the military and diplomatic spheres.

Keywords: the South Caucasus, resettlement of armenians to the Caucasus, the Haydar Aliyev, Ilham Aliyev, Second Karabakh War, the Azerbaijani army

UOT 94 (479.24)

ATƏT-İN MİNSK QRUPUNUN ROMA-PARİS-VYANA “CƏDVƏL”LƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ NƏTİCƏSİZLİK

İ.MUSA

Bakı Dövlət Universiteti
ismayilmusa@bsu.edu.az

Məqalədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesindəki indiki yeni tarixi mərhələnin mahiyyəti, reallıqları və tələbləri (şərtləri) açıqlanır. Habelə problemin hərbi yolla həllinə başlanılmasının səbəbləri vurğulanır. Araşdırmada əsas diqqət ATƏM-in Minsk Qrupunun vasitəçilik missiyasının ilkin dönmənin təhlilinə verilir. Burada MQ-nin Roma – Paris – Vyana “Cədvəl”lərinin başlıca obyektiv müddəaları və neqativ cəhətləri nəzərdən keçirilir. Daha sonra vasitəçilik qrupunun ilkin fəaliyyətinin (“Cədvəl”lər və s.) nəticəsizliyini şərtləndirən amillərlə bağlı bəzi ümumiləşdirilmələr aparılır.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Minsk Qrupu, Roma – Paris – Vyana “Cədvəl”ləri, uğursuzluq (nəticəsizlik), hərbi yolla həll

Hazırda Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması və “Dağlıq Qarabağ problemi”nin həlli prosesində tamamilə yeni və köklü keyfiyyət fərqli tarixi mərhələ başlamışdır. Bu həlledici dönəmi səciyyələndirən başlıca məqamlar aşağıdakı müddəa və tezislərlə ifadə (formulə) edilə bilər. Belə ki, **bu yeni tarixi mərhələ:**

- münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına yönəlik çoxsaylı və çoxşaxəli vasitəçilik səylərinin tam **nəticəsizliyinin** (Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin davamı üzündən) **nəticəsidir**;
- habelə ATƏT-in Minsk Qrupunun (MQ) xeyli uzunsürən vasitəçilik missiyasının **iflasının sübutudur**;
- konflikt tərəflərinin (Ermənistanla Azərbaycanın) münaqişənin **yalnız hərbi yolla** həllinin mümkünlüyü qənaətidir. (“İkinci Qarabağ savaşı” Azərbaycan üçün “problem”in qəti və birdəfəlik həllindən ötrü Böyük Vətən müharibəsidir);
- bu kimi **səbəb – nəticə əlaqəsi** müstəvisində Minsk Qrupunun fəaliyyətinin elə ilk çağından başlayaraq özünü göstərən **qaçılmaz uğursuzluğun – labüd nəticəsizliyin** münaqişənin indiki durumunun reallıqları və sırf yeni şərtləri ilə əsla uzlaşmamasının **təsdiqidir**;
- çox yaxın keçmişin məlum (məşhur) nizamlama proseslərinin başlıca

hadisələri, mühüm sənədləri və s. elmi-siyasi baxımdan bir daha nəzərdən keçirilməsinə (saf-çürük edilməsinə) olan **kəskin ehtiyacın tələbidir**. (Bununla bağlı da Minsk Qrupunun Roma – Paris – Vyana “Cədvəl”lərinin və onlara dair baxışların, mövqelərin təhlili zəruridir).

Əsas hissə. ATƏT-in Ermənistanla Azərbaycan arasındakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair **ilkin səyləri** əsasən çoxsaylı müzakirələr, regiona missiyalar və xeyli “Cədvəl”lərin qəbulu ilə əlamətdardır. Bunların əsasında hazırlanan məruzələr və çıxarılan qərarlar ATƏM-in rəhbər strukturlarının [1; 2] gəldikləri bu kimi qənaətləri (tövsiyələri) qeyd etməyə imkan, dəlil verir:

- Dağlıq Qarabağın Azərbaycan torpağı olması;
- münaqişənin sülh yolu (sərhədlərin dəyişdirilməməsi şərti) ilə tənzimlənməsi;
- Dağlıq Qarabağa dair Minsk Sülh Konfransının çağırılması və onun Yekun sənədinin qəbul edilməsi;
- Minsk Qrupunun yaradılması və s.

Minsk Qrupunun ilkin fəaliyyəti aşağıdakıların önə çəkilməsini zəruri edir:

1. Minsk Konfransının 1992-ci il iyunun 23-də və 1993-cü il avqustun 7-dən gec olmayaraq rəsmən açılmasına dair ilk iki cəhd nəticə vermədi. Minsk Qrupunun çoxmərhələli Roma danışıqlarında (VI.1992; II,IV.1993) Azərbaycan Respublikasının (AR-in) işğalçı qoşunların Şuşa ilə Laçından çıxarılması və məcburi köçkünlərin yerlərinə qayıtmaları tələbi ermənilərin Goranboy-Ağdərəyə dair iddialarıyla qarşılaşdı. Münaqişə tərəfləri, həmçinin Dağlıq Qarabağın Minsk Konfransında təmsil olunması məsələsində də razılığa gələ bilmədilər. Ermənilər müşahidəçi statusu ilə razılaşmayıb tamhüquqlu iştirakçı tələbi ilə çıxış etdilər. Onlar həm də Türkiyənin konfransda iştirakına qarşı çıxdılar. Azərbaycan tərəfi isə DQ icmaları təmsilçilərinin yalnız AR nümayəndə heyətinin tərkibində konfransa qatıla biləcəklərini mümkün saydı.

2. Minsk Konfransının ilk sədri M.Rafaellinin [4] münaqişə bölgəsinə səfərləri zamanı (V,VIII.1992; VII.1993) edilən - hərbi əməliyyatların dayandırılması, müşahidəçilərin ilkin qrupunun cəbhə xətti boyu yerləşdirilməsi və s. - təkliflər də ermənilər tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Yəni atəşkəsin tətbiqinə dair Alma-Ata Memorandumu (27.VIII.1992) və onun əsasında imzalanan İcəvan protokolu (3.IX.1992) ermənilərin pozucu hərəkətləri üzündən həyata keçirilmədi [3, 116].

3. Ermənistan nizami ordu hissələrinin AR-in Kəlbəcər rayonunu işğal etmələri **ATƏM-in rəhbər qurumlarının və MQ-nin bir sıra sənədlərinin** ərsəyə gəlməsini şərtləndirdi. Onlardan bəzilərinin qısaca nəzərdən keçirilməsi bunları açıqlamağa imkan verir:

a) ATƏM-in mühüm strukturlarından birinin Praqada keçirilən fəvqəladə iclasında (IV.1993) qəbul edilən bəyanat. O, münaqişə bölgəsindəki

real durumu dəqiq və tam əks etdirə bilmədi. Rusiyanın müdafiə etdiyi Ermənistanın konsessusdan imtina hüququndan iki dəfə yararlanması nəticəsində:

- Azərbaycan torpaqlarını tutan silahlı qüvvələrin oralardan çıxarılması tələbi bəyanatda öz ifadəsini tapmadı;
- habelə sənəddə qeyd edilən “işğalçı qüvvələr”in kimliyi açıqlanmadı (Ermənistan Kəlbəcərin DQ erməniləri tərəfindən tutulduğunu bildirdi).

b) MK və MQ-nin iştirakçılarından “Doqquzlar”ın (Azərbaycanla Ermənistan arasında savayı dövlətlərin) Roma toplantısında (VI.1993) qəbul edilən “Təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli”. (“Roma cədvəli” adlandırılan bu tədbirlər [3, 130] bir qədər sonra yeniləşdirildi və diplomatiya dairələrində “Paris cədvəli”, “Vyana cədvəli” kimi tanınan sənədlərlə tamamlandı).

“Roma cədvəli” nəzərdə tuturdu:

- münaqişə tərəflərinin onu dərhal və qeyd-şərtsiz qəbul etmələrini;
- erməni qoşunlarının 1993-cü il iyunun 21-dək Kəlbəcərdən çıxarılmasını;
- MQ üzvü olan dövlətlərin təmsilçilərinin Cenevrədə qeyri-formal məsləhətləşmələr keçirmələrini;
- cəbhə bölgəsində beynəlxalq müşahidəçilərin yerləşdirilməsini;
- Minsk konfransının 1993-cü il avqustun 7-dən gec olmayaraq işə başlamasını.

“Doqquzlar”ın ilk (Roma) “cədvəl”i müxtəlif dəyərləndirmələrə səbəb olmaqla yanaşı münaqişə tərəflərinin fərqli mövqelər tutduqlarını da göstərdi. Bəzi analitiklərə görə, “Roma cədvəli” əslində üçtərəfli (ABŞ, Rusiya, Türkiyə) planın – Ermənistanın rədd, Azərbaycanınsa qəbul etdikləri - üçüncü variantının (V.1992) təkrarı idi. AR-in bəyəndiyi bu “cədvəl”lə də [3, 138, 141] Ermənistan razılaşmadı. Bu da ermənilərin Dağlıq Qarabağın münaqişə tərəfi kimi tanınmasına və Minsk Konfransının tamhüquqlu iştirakçısı olmasına yönəlik səyləri ilə bağlı idi.

“Roma cədvəli”nin yeniləşdirilməsi, yəni müəyyən müzakirələr, əlavələr, düzəlişlər əsasında **“Paris cədvəli” (IX.1993) və “Vyana cədvəli” (XI.1993)** hazırlandı. Həmin iki “cədvəl”in başlıca məqamları, onlara dair **dəyərləndirmələr və mövqelərlə** bağlı aşağıdakıları ümumiləşmiş qaydada (tezisvari) belə qeyd etmək olar:

1. Paris - Vyana “Cədvəl”lərində BMT-nin sənədlərinin (ilk üç məlum qətnamə və s.) tələblərindən geriçəkmə hallarına yol verilmişdi. Belə ki, Azərbaycan tərəfinin təkliflərinin nəzərə alınmaması üzündən BMT-nin işğalçı qoşunların tutduqları ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxarılmaları barədə tələbinə məhəl qoyulmadı, yəni bu sahədə müəyyən ilkin şərtlər (öncə kommunikasiyaların açılması və s.) irəli sürüldü. “Cədvəl”lər güc (zor) vasitəsilə ərazi əldə edilməsi və ona hüquqi statusa nail olunmasına çalışılmasını pisləyərək rədd etsə də, işğalçı qüvvələrin Şuşa və Laçından çıxarılmaları tələbini qoymurdu. Bu sənədlər habelə münaqişənin əslində mərhələlərlə həllini nəzərdə tuturdu. Yəni atəşkəs işğalçı qoşunların çıxarılması - status sxemi (sistemi) əsas

götürülürdü (Status məsələsi Minsk Konfransında müzakirə edilməli idi).

2. “Cədvəl”lər də, BMT qətnamələri kimi, “münaqişə iştirakçısı olan tərəflər”, “tutulan ərazilər” və digər üstüörtülü ifadə-fikirlərdən xali deyildi. Onlarda da Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzün birbaşa tərəfi və səbəbkarı olması açıqca yazılmırdı. Bunun üzündən də, Dağlıq Qarabağın erməni icması münaqişə tərəfi adına və ardınca isə beynəlxalq siyasi-hüquqi statusa iddia edirdi.

3. Bu sənədlər də, ATƏM-in fəaliyyət prinsipləri və mexanizmindən irəli gələn səbəblərə görə, əməli təsir gücü və imkanlarına malik deyildi. Onlar məsləhət (tövsiyə) səciyyəli olduqlarından razılaşmaları pozan tərəfə təzyiq göstərmə, heç olmazsa sanksiyalar tətbiqi və s. imkanlara malik deyildilər. Əslində “Cədvəl”lər yalnız münaqişə bölgəsinə müşahidəçilər qrupu (o da tərəflərin qarşılıqlı razılığına əsasən) göndərmək səlahiyyəti verirdi. Təşkilatda tətbiq edilən “qarşılıqlı güzəşt” qaydası və prinsipi də razılaşmalara əməl etməyən tərəfin məsuliyyətdən yayınmasına şərait yaradırdı. Müvafiq məsləhətləşmələr əsasında gəlinən razılaşmaları “pozan tərəfin məsuliyyət daşıyacağı”na dair xəbərdarlıq və tələblərə Ermənistan əsla məhəl qoymurdu. BMT qətnamələrinin prinsiplərini pozan və “cədvəl”lərin tələblərinə əməl etməyən Ermənistan, hətta beynəlxalq hüququn qaydalarına kobudcasına etinasızlıq göstərdi. Yəni diplomatiyada nonsens sayıla biləcək hərəkət etdi: ATƏM sədri xanım M.Uqlasın 1993-cü il oktyabrın sonlarında münaqişə bölgəsinə səfəri zamanı AR-in Zəngilan rayonunu tutdu (Beynəlxalq diplomatiya və hüquqa belə hörmətsizlik halları Ermənistan üçün səciyyəvidir. Azərbaycan və Ermənistanın dövlət başçılarının İranın vasitəçiliyi ilə Tehrandə keçirilən danışıqları zamanı (V.1992) da Şuşa işğal olunmuşdu).

4. Azərbaycan öz təkliflərinin nəzərə alınmaması və bununla bağlı BMT TŞ-yə, ATƏM-in strukturlarına etdiyi müraciətlərə məhəl qoyulmamasına görə “Cədvəl”lərin bir sıra prinsip və tədbirlərini ədalətsiz, gerçəklikdən uzaq sayaraq bu sənədlərlə haqlı olaraq tam razılaşmadı. Beynəlxalq hüquqa, BMT və ATƏM-ə, digər təşkilatlara, onların sənədlərinə kobudcasına saymazlıq edən Ermənistan isə Azərbaycanı “cədvəl”lərlə razılaşmamaqla sülhyaratma prosesini əngəlləməkdə (pozmaqda) təqsirləndirdi.

Roma – Paris – Vyana “cədvəl”lərindən ATƏM-in Budapeşt Zirvə toplantısına qədərki dönmədə də “Dağlıq Qarabağ problemi”nin həllinə dair müzakirə-məsləhətləşmələr aparıldı, xeyli sənədlər (protokol, tədbirlər planı və s.) qəbul edildi, bəyanatlar verildi. Onların başlıcaları sırasında isə aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır:

- münaqişənin tənzimlənməsi ilə bağlı ATƏT - Rusiya qarşılaşması;
- ATƏM-in Parlamentlərarası Assambleyasının Vyana sessiyasında (VII.1994) Minsk Qrupunun “Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqları” ifadəsi (etirafı);
- MQ-nin Praqa görüşü (IV.1994) - “Etimadı möhkəmləndirmək tədbirləri”

planının qəbulu;

- “Bişkek danışıqları (protokolu)” və Rusiyanın “Böyük Siyasi Saziş”i ətrafında diplomatik mübahisələr və s.

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünü təşkil və himayə edən Rusiya lap əvvəldən münaqişənin bütün beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən də ATƏT vasitəsilə tənzimlənməsini əngəlləyirdi. Minsk Qrupunda daimi həmsədrlik statusuna malik olan Rusiya münaqişənin “həlli”ndə tək sözsahibi olmağa çalışırdı. Ümumiyyətlə, “Dağlıq Qarabağ problemi”nin həllindəki **ATƏT – Rusiya fikir ayrılıqlarının başlıca məqamları** özünü bunlarda təzahür etdirir:

- ATƏT çoxtərəfli vasitəçilik və beynəlxalq sülhyaratma qüvvələrinin formalaşdırılması, bununla həm də Qafqazın yenidən tamamilə Rusiyanın nüfuz dairəsinə keçməsinə imkan verilməməsi mövqeyindən çıxış edir;
- Rusiya isə bu təşkilatı sülh prosesindən kənarlaşdırmağa, münaqişənin (beynəlxalq nizamlama görüntüsü olaraq) MDB çərçivəsində - özünün təkliddəki missiyası, “fərdi sülhpərvərlik” - vasitəsilə - “həllinə çalışır”. Bunlara görə də cəbhə bölgəsinə yalnız öz qoşunlarının göndərilməsinə səylər göstərir. Bununla da, Cənubi Qafqazda təsir (nüfuz) dairəsini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədini güdür [5, 140] (Yeri gəlmişkən, onun öz hərbi hissələrini yenidən Azərbaycana qaytarmaq cəhdi 1994-cü ilin mayında respublikada xalqın güclü etiraz çıxışlarına və Milli Müqavimət Hərəkatının yaranmasına rəvac verdi).

Rəsmi Moskva hələ münaqişənin nizamlanmasına dair ilkin beynəlxalq səylər mərhələsində bir sıra təşəbbüs, plan, saziş layihələri və s. ilə çıxış etdi. Bunlar həm də ATƏM-in vasitəçilik missiyasını əngəlləmək və təşəbbüsü ondan qoparmaq məqsədlərini güdüdü. ATƏM də öz növbəsində vasitəlikdəki missiyasını davam etdirməkdə ısrarlı olaraq bəzi yeni sənədlər hazırladı. Nəticədə **ATƏM - Rusiya qarşılaşmasının ifadəsi olan planlar** ortaya çıxdı: **a)** Moskva, Bakı və İrəvanın təmsilçilərinin RF paytaxtındakı görüşündə (II.1994) müzakirə edilən **Rusiya planı**; **b)** Minsk Qrupunun Praqa toplantısında (IV.1994) hazırlanan “Etimadı möhkəmləndirmək tədbirləri” planı və **“Doqquz”ların yeni bəyanatı**.

Rusiyanın planı, yəni “Silahlı münaqişəyə son qoymaq və onun nəticələrini ləğv etmək haqqında” saziş nəzərdə tuturdu:

- tərəflərin BMT-nin məlum qətnamələrinin reallaşdırılmasına kömək etmələrini;
- Ermənistanla yanaşı Dağlıq Qarabağın erməni icmasının da münaqişə tərəfi kimi tanınmasını və ona - azərbaycanlı icmasından fərqli olaraq – müzakirə edilən sənədləri imzalamaq hüququnun verilməsini;
- Dağlıq Qarabağın hüquqi statusunun sonralar və qarşılıqlı güzəştlər əsasında müəyyənləşdirilməsini;
- işğal olunmuş torpaqların azad edilməsini və boşaldılan ərazilərdə, lokal

təhlükəsizlik zonalarında Rusiya hərbiçilərinin başçılıq etdikləri Birləşmiş Qərargah hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsini (Onların tərkibi açıqlanmırdı. Habelə Şuşa məsələsinə münasibət bildirilmirdi. Laçın rayonunun isə Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasındakı yolun (“Dəhliz”in) təhlükəsiz işləməsini təmin edən beynəlxalq nəzarət rejiminin yaradılması ilə eyni vaxtda azad olunması nəzərdən keçirilirdi).

ATƏM-in Minsk Qrupunun “Praqa sənədləri” (“Etimadı möhkəmləndirmək tədbirləri” və “Doqquzlar”ın bəyanatı) ilə Rusiyanın planı arasında **uyğun gələn və uzlaşmayan məqamlar** vardı. Belə ki, **üst-üstə düşən hallarla** bağlı, hər iki plan BMT-nin məlum qətnamələrinin “işğalçı qoşunların tutulan ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxarılması” tələbinin əvəzində zəbt edilən torpaqlarımızın ilkin şərtlərlə (Azərbaycanın Ermənistanla və Dağlıq Qarabağla bütün kommunikasiyaları açması və s.) boşaldılmanı əsas götürürdü. **Toqquşan mövqelərə** gəldikdə isə Rusiya planı Minsk Konfransının mandatıyla, habelə MQ-nin Dağlıq Qarabağı münaqişə tərəfi kimi tanımamasına dair mövqeyi ilə uzlaşmırdı. Bunlara görə də Rusiya planı yetərli (məqbul) sayılmadı (Sözləşmə, “Doqquzlar”ın “Praqa bəyanatı”nda münaqişə bölgəsində hərbi şəraitin yenidən kəskinləşməsindən rahatsızlıq bildirilsə də, bu halın səbəbkarı və atəşkəsin mexanizmi açıqlanmırdı).

Bişkek danışıqları (protokolu) və “Böyük Siyasi Saziş”lə (“BSS”) bağlı da ATƏM-Rusiya mübahisələri oldu. Minsk Qrupuna üzv olan dövlətlərin - MDB Parlamentlərarası Məclisinin (əslində Rusiyanın) təşəbbüsü ilə - Bişkek görüşünün [3, 152-153; 6,72] (V.1994) sənədi, yəni Yekun protokolu da birmənalı qarşılanmadı. AR bu sənədlə elan olunan atəşkəslə razılığa da, onu bütövlükdə qəbul etmədi (imzalamadı). Çünki Yekun protokolu “qoşunların tutulmuş ərazilər”dən (yenə də üstüörtülü, ümumi ifadələr) çıxarılmasını vacib saysa da, erməni icmasını münaqişə tərəfi kimi qəbul edərək ona sənədi imzalamaq hüququ verirdi (Əvvəlkilərdəki kimi, bizim icma “unudulurdu”).

Rusiyanın “Böyük Siyasi Saziş”ə dair təklifi və sənədi də ATƏM tərəfindən birmənalı qəbul olunmadı. Öncə Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan Müdafiə nazirlərinin Moskva (V.1994) və Minsk Qrupunun Vyana (VII.1994) toplantılarında müzakirə edilən bu sənəd (**“BSS”) fərqli rəylər və yanaşmalar** doğurdu. Onları qısaca-ümmümləşdirilmiş qaydada belə formulə etmək mümkündür:

a) Minsk Qrupunun o vaxtkı rusiyalı həmsədri V.Kazimirovun nəzər nöqtəsinə görə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üç mərhələli tədbirlər prosesi ilə tənzimlənməli idi: I Davamlı atəşkəs rejiminə nail olunması. II ”Böyük Siyasi Saziş”in imzalanması. III Qoşunların tutulan ərazilərdən çıxarılması. (Bu rus diplomatı sonralar, yəni 2007-ci ildə “Realny Azerbaydjan” qəzetində dərc etdiyi seriya yazılarında Minsk Qrupunun ilkin fəaliyyətinə dair çoxlu sensasiyalı, maraqlı, mübahisəli açıqlamalar etmişdi). Rusiya tərəfinin fikrincə, ciddi hüquqi sənəd olan “ BSS” Minsk Qrupunun planı ilə müqayisədə çox

sadə idi və ümumiyyətlə, ATƏM sülhyaratma mexanizminə malik deyildi. Moskva müzakirələrinin (V.1994) MQ təmsilçilərsiz aparılması isə ayrıca müvafiq ATƏM-Rusiya görüşünün keçirilməsinin nəzərdə tutulması ilə izah olunurdu. Rusiya, həmçinin “BSS”-yə əsasən münaqişə bölgəsinə göndərəcəyi hərbi hissələrə BMT-nin sülhməramlı qüvvələri statusunun (mandatının) verilməsinə səylər göstərirdi.

b) **Minsk Konfransı-Qrupunun yeni sədri Y.Eliasson** MQ-nin Vyana toplantısında (VII.1994) “Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqları” ifadəsini işlətməklə bərabər yeni sülh təşəbbüsü irəli sürərək əslində münaqişənin tənzimlənməsinə dair danışıqlarda növbəti mərhələnin əsasını qoydu. Sədrin “BSS”-yə dair açıqlamasına görə isə ona - Rusiya ilə ATƏM arasında müəyyən kompromisləri ifadə edən - bəzi əlavə və dəyişikliklər olunmaqla ortaq bir sənəd münaqişə tərəflərinə verilməli idi. Başqa sözlə, münaqişənin tənzimlənməsi prosesində ATƏT ilə rəsmi Moskvanın vasitəçilik missiyalarının, yəni MQ-nin “Vyana cədvəli”ylə (1993) Rusiya planının uzlaşdırılması istənilirdi.

Amma MQ-nin Vyanadakı daha bir iclasının (X.1994) çoxmillətli sülhməramlı qüvvələr yaradılması qərarı ATƏM - Rusiya uzlaşmasına yer qoymadı. O, Rusiyanı nəinki qane etmədi, hətta narazı saldı. Çünki ATƏM-in tarixində və fəaliyyətində bu sayaq ilk qərar (tədbir) kimi səciyyələndirilən həmin diplomatik akt münaqişə bölgəsinə 3 min nəfərə yaxın (tərkibində heç bir dövlətin 30%-dən artıq hərbiyə malik olmaması şərtiylə) sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsini və habelə bu işin bütün məsuliyyətini MQ-nin daşıyacağını nəzərdə tuturdu.

Bunları özü üçün münaqişənin tənzimlənməsi prosesindən kənarlaşdırılma kimi dəyərləndirən Rusiya diplomatiyasının yarımgerçək-yarıəsassız dəlillərinə görə ATƏM-in bu cür münaqişələri nizamlama təcrübəsi və MQ-nin müvafiq mandatı yox idi. Halbuki, əslində Rusiya özünün yaratdığı münaqişələrin (Dağlıq Qarabağ, Dnestryanı, Abxaziya, Cənubi Osetiya) həllində əsla maraqlı deyildir. O, həmçinin MQ-yə belə bir mandat verilməsini əngəlləmişdi. Digər yandan, Minsk Konfransının müvafiq mandatı olduğundan onun MQ-yə də verilməsinə lüzum görülmürdü. Və, ATƏM-in münaqişə bölgəsinə sülhyaradıcı qüvvələr göndərmək planı Azərbaycan tərəfindən dəstəklənsə də, Ermənistan (əslində Rusiya) onu rədd etdi. Minsk Qrupunun yeni sədri A.Bürnerin regiona turnesi və məlum qərarı müdafiə etməsi də nəticəsiz qaldı.

Nəticə və elmi yenilik. Məqalədə gəlinən **elmi nəticə və qənaətləri** tezisvari belə sıralamaq olar:

1. Bizcə, dinc yolla (sülhlə) nizamlamadan hərbi müstəvidə həllə keçidi şərtləndirən amillər arasında bunlar önə çəkilə bilər:
 - “nəticəsizliyin nəticəsi” (vasitəçilik missiyalarının uğursuzluğu = hərbi yolla həllə keçid formulası);
 - “dondurulmuş münaqişələr” sırasına tam qatılma perspektivi və təhlükəsi;
 - Ermənistanın hərbi təcavüzü və təxribatlarının problemləri və s.

2. Əsas vasitəçilik missiyasının (səyinin), yəni ATƏT MQ-nin müxtəlif fərqli mərhələlərdən keçən fəaliyyətinin ilkin çağının başlıca göstəricilərinə isə fikrimizcə, bunların aid olunması mümkündür:

a) müsbət mahiyyətli:

- məlum “Cədvəl”lərin tərtibi;
- “Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqları” kimi etiraf;
- Kəlbəcərini dərhal qaytarılması tələbi
- “Doqquz”ların bəyanatları və s.

b) Mənfə yönümlü:

- Minsk Konfransının çağırılması məsələsində uğursuzluq (nəticəsizlik);
- “İkili yanaşma” əlamətləri;
- Rusiyanın “fərdi sülhpərvərliyi” qarşısında zəiflik;
- əməli təsiretmə gücü və imkanlarından məhrumluq;
- Şuşa və Laçının qaytarılması ilə bağlı qətiyyətsiz mövqe və s.

ƏDƏBİYYAT

1. ATƏT – Azərbaycan münasibətləri/mfa.gov.az/az/content/170/avropada–tehlukesizlik–ve–emekdasliq–teskilati–atet–azerbaycan–minasibetleri. Müraciət tarixi: 02.10.2020
2. Azərbaycan – ATƏT/republic.preslib.az/az_a7-5.html. Müraciət tarixi: 01.10.2020
3. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011). Ensiklopedik nəşr. Bakı: Ay-ulduz, 2012, 912 s.
4. Hacıyev H. “Ermənistandan cədvəl gözləyirik – “Qarabağdan qüvvələrin çıxarılması ilə bağlı/ <https://azsiyaset.com/siyaset/1090-Ermenistandan-cedvel-gozleyirik.html>. Müraciət tarixi: 11.10.2020
5. Мархулия Г. Карабахский конфликт в свете геополитических интересов Держав. / “Qarabağ dünən, bugün və sabah”. 19-cu elmi-əməli konfransının Materialları. Bakı: Elgün–NO, 2020, s.131-145.
6. Nağı A. Qarabağ müharibəsi: Qısa tarix. Bakı: Ağalarov Anar, 2014, 120 s.

РИМСКАЯ– ПАРИЖСКАЯ – ВЕНСКАЯ «ТАБЛИЦЫ» МИНСКОЙ ГРУППЫ ОБСЕ: ПРОБЛЕМЫ И БЕЗРЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ

И.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются сущность, реалии и требования (условия) нынешнего нового исторического этапа в процессе урегулировании Нагорно Карабахского конфликта. Также выделяются причины перехода к решению проблемы военным путем. Основное внимание в исследовании уделяется анализу начального периода посреднической миссии Минской Группы (МГ) ОБСЕ. Здесь рассматриваются главные объективные положения и негативные стороны Римской – Парижской – Венской «Таблиц» МГ. Далее ведутся некоторые обобщения в связи с факторами, обуславившие безрезультативности начальной деятельности («Таблицы» и др.) посреднической группы.

Ключевые слова: Нагорно Карабахский конфликт, Минская Группа, Римская–Парижская–Венская «Таблицы», неудача (безрезультативность), решения военным путем.

ROME–PARIS–VIENNA “TABLES” OF OSCE MINSK GROUP: PROBLEMS AND INEFFECTIVENESS

I.MUSA

SUMMARY

The article describes the essence, realities and requirements (conditions) of the current new historical stage in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict. It also emphasizes the reasons for starting a military solution to the problem. The study mainly pays attention on the analysis of the initial period of the OSCE Minsk Group (MG) mediation mission. Here the main objective provisions and negative aspects of the MG Rome-Paris-Vienna "Tables" are considered. Afterwards some generalizations are made about the factors that lead to the ineffectiveness of the initial activities of the mediation group ("Tables", etc.).

Keywords: Nagorno – Karabakh conflict, Minsk Group, Rome – Paris – Vienna “Tables”, failure and ineffectiveness, military solution

UOT 94

РОССИЙСКО-АМЕРИКАНСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ БОРЬБЫ С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ В НАЧАЛЕ XXI в.

С.О.МУСТАФАЕВА*Бакинский Государственный Университет*
sitaramustafayeva@bsu.edu.az

В статье рассмотрены вопросы, связанные с российско-американским сотрудничеством в сфере борьбы с международным терроризмом в начале XXI в., угрожающим национальным интересам обоих государств; указаны причины ряда разногласий, существующих между сторонами по Иракскому конфликту и Сирийскому кризису; определены основные направления противодействия транснациональному терроризму: война против террористической организации «Аль-Каида» и поддерживающего ее «режима Талибан» в Афганистане; военная операция на Ближнем Востоке против режима С.Хусейна в Ираке, который был обвинен в поддержке терроризма и попытках овладеть оружием массового уничтожения; военные действия против ИГИЛ - «Исламского государства Ирака и Леванта» в Сирии.

Ключевые слова: Российско-американское сотрудничество, международный терроризм, Афганистан, Ирак, Сирия

Международная обстановка, характеризующаяся противостоянием двух военно-политических блоков и антагонистических государственных систем, с распадом СССР в конце XX в. перестала существовать. На смену антикоммунизму, объединявшему США и страны Западной Европы, в начале XXI века пришла борьба с международным терроризмом. Она стала основной внешнеполитической целью США и позволила Вашингтону утвердиться в роли мирового лидера в новых политических реалиях. События, произошедшие 11 сентября 2001 г., впервые после окончания «холодной войны» разделили мир на два противоположных лагеря: тех, кто поддерживал США в их борьбе с международным терроризмом, и тех, «кого Вашингтон классифицировал в качестве пособников международного терроризма и врагов США» [1, 352].

Примечательно, что в это время при участии России создается международная организация - Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) или «Шанхайская шестерка», одной из основных целей которой провозглашалось укрепление стабильности и безопасности; борьба с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Она была основана 15 июня 2001 года лидерами России, Китая, Казахстана, Киргизии, Таджикистана

и Узбекистана. С момента основания этой организации странами-участниками было проведено несколько совместных антитеррористических учений. ШОС за короткое время сумела расширить свой состав: в 2005 году статус наблюдателей в ней получили Индия, Иран и Пакистан, заявившие о своем намерении стать членами этой организации.

Борьба с международным терроризмом в Афганистане. В начале XXI века российско-американские отношения улучшились, и этому, во многом, способствовала напряженная обстановка в мире, вызванная трагическими событиями 11 сентября 2001 г., когда в результате террористической акции пилотов-камикадзе в подвергнувшихся нападению зданиях Всемирного торгового центра в Нью-Йорке и в здании Пентагона в Вашингтоне, погибло около 3 тысяч человек. Злейшими врагами США были названы режим талибов в Афганистане и поддерживаемая им международная террористическая организация «Аль-Каида» во главе с Усама бен Ладеном

20 сентября 2001 года, выступая на сессии Конгресса, президент США Дж.Буш-мл. объявил о начале «войны с террором», причем она распространялась не только на Афганистан, но и на государства, поддерживавшие международный терроризм. Конгресс незамедлительно предоставил президенту все необходимые полномочия. Первой мишенью этой войны стала «Аль-Каида», действовавшая в Афганистане. В США пришли к выводу о том, что именно она стояла за терактами 11 сентября. Была создана международная антитеррористическая коалиция в составе 71 государства. В конце сентября Дж.Буш-мл. обратился к руководству «Талибана» с ультиматумом, требуя выдачи У. Бен Ладена и других главарей террористов. Выработанный американскими стратегами метод борьбы с терроризмом предусматривал применение военной силы с перенесением военных действий на территорию противника.

7 октября 2001 года после отказа «Талибан» удовлетворить требования, США и Англия начали военную операцию «Неодолимая свобода» («Несокрушимая свобода») в Афганистане [3, 607]. Фактически, США осуществили военное вторжение на территорию независимого государства и делали это в соответствии с резолюцией Совета Безопасности ООН. Российская Федерация также предложила свою помощь, так как она была заинтересована в урегулировании региональных конфликтов и нераспространении экстремизма, кроме того, уровень террористической активности в самой России также был высок. Администрация Буша воспользовалась поддержкой России для борьбы с международным терроризмом. Правда, Россия в начале негативно отнеслась к идее использования США территории Центрально-Азиатских республик бывшего СССР для их военных операций в Афганистане, но спустя некоторое время пошла на более тесное сотрудничество, предусматривавшее создание единого фронта в борьбе с терроризмом. В первую очередь, име-

лось в виду использование советского опыта афганской войны для нанесения удара по базам террористов в этой стране, а также согласие на временное размещение на соседних с Россией территориях антитеррористических контингентов американской армии и использование их аэродромов для нанесения ракетных и бомбовых ударов по базам талибов на афганской территории. В Киргизии использовалась военная база «Манас», в Узбекистане - «Карин-Ханабад». Одновременно между спецслужбами обеих стран была достигнута договоренность о сотрудничестве в области обмена информацией, касающейся терроризма и талибов. Россия предоставила НАТО свою территорию для транзита военных грузов и военнослужащих в Афганистан. Россия поддерживала афганский Северный альянс, который взаимодействовал с США в разгроме движения «Талибан» в 2001-2002 гг. [2, 267]. Отметим, что еще в 1999 году Россия предложила США начать совместную борьбу против талибов, но администрация Клинтона отклонила это предложение.

После получения поддержки Москвы в борьбе с талибами, состоялся официальный визит Дж.Буша-мл. в Россию в мае 2002 года. В ходе визита была подписана совместная декларация о американо-российских «новых стратегических отношениях».

В конце декабря 2001 года после падения режима талибов в Афганистане США при поддержке ООН и членов антитеррористической коалиции создали прозападную временную администрацию во главе с пуштунским деятелем Х.Карзаем, а Бен Ладену удалось скрыться в Пакистане. Правительство Карзая оказалось неспособным контролировать ситуацию в стране. Основные функции по восстановлению и обеспечению безопасности Афганистана получили ООН и НАТО. Однако ситуация в Афганистане продолжала оставаться критической. Президент США Б.Обама увеличил численность американских войск в Афганистане на 30 тыс. человек, что довело общую численность контингента США в этой стране до 100 тыс. человек. Американские войска до 2014 года оставались в Афганистане. Напомним, что в 2011 году в Абботтабаде (Пакистан) спецслужбами США была проведена операция по уничтожению Бен Ладена - «Копье Нептуна».

Ирак - новая мишень борьбы с международным терроризмом. В послании Конгрессу США о положении в стране в январе 2002 года Дж.Буш назвал группу стран, в том числе Иран, Ирак и КНДР - «осью зла». Эти страны обвинялись в защите терроризма и попытках овладеть оружием массового уничтожения. Из этих трех стран именно Ирак представлялся США наиболее удобной мишенью, так как Северная Корея была хорошо вооружена и в случае войны могла дать отпор, Иран имел военные и политические связи с Россией, а Ирак был ослаблен многолетними санкциями и не способен был к серьезному сопротивлению. После операции «Буря в пустыне» (1991 год) США и Великобритания в 1998

году провели против Ирака военную операцию «Лиса в пустыне». Стратегическое географическое положение и огромные запасы нефти делали Ирак удобной площадкой для укрепления позиций на Ближнем Востоке. Подготавливаемая война с Ираком должна была стать практической реализацией новой стратегии – «превентивная война» против «страны-изгоя» с целью смены неугодного режима.

Режим С.Хусейна (1979-2003) в Ираке обвинили не только в поддержке международного терроризма и незаконной разработке химического и ядерного оружия, но и в массовых зверствах против собственного населения. Однако Совет Безопасности ООН не поддержал решение США о применении военной силы в отношении Ирака. Против выступили два постоянных члена Совета Безопасности ООН – Россия и Франция и большинство непостоянных членов этой организации. Россия, Германия и Франция выступили с резкой критикой американского вторжения в Ирак без санкции Совета Безопасности ООН [3, 614]. Однако европейские союзники чуть позже изменили свое мнение и поддержали США. Военное решение иракской проблемы не устраивало Россию, которая при всем своем стремлении сохранить установившиеся дружеские отношения с США выступала за разрешение этой проблемы политико-дипломатическим путем на основе уже существующих резолюций ООН. Россия высказалась за продолжение работы инспекторов МАГАТЭ и предоставление Ираку шанса урегулировать сложившееся положение. Наиболее реальным шагом в этом направлении было названо согласие режима С.Хусейна принять комиссию военных экспертов ООН с целью мониторинга и выявления наличия у Ирака оружия массового поражения.

Однако США выбрали уже проверенный метод решения конфликта. В этом конфликте Вашингтон не смог получить поддержку члена НАТО – Турции. Она отказалась предоставить территорию и воздушное пространство для удара по соседнему Ираку с севера, несмотря на обещание финансовой и экономической помощи со стороны США. 17 марта Дж.Буш предъявил Хусейну ультиматум с требованием покинуть страну в течение 48 часов. Он ответил отказом. В ответ 20 марта 2003 года США с помощью коалиционных сил осуществили военную операцию против Ирака с кодовым названием «Иракская свобода». В конце 2003 года С.Хусейн был схвачен и в 2006 году казнен по приговору иракского суда, но это не помогло стабилизировать ситуацию в стране. В завоеванном Ираке не было найдено оружие массового уничтожения и доказательств связи режима Хусейна с «Аль-Каидой». В мае 2006 года в Ираке было создано правительство во главе с Н.Аль-Малики. Вторжение в Ирак вызвало резкий рост антиамериканских настроений во всем мире. Российско-американские отношения после этих событий вновь обострились. Немаловажную роль в ухудшении отношений сыграл и тот факт, что произошло снижение доходов Российской Федерации от экспорта

вооружений, так как Ирак был одним из крупных покупателей российского оружия.

Несмотря на сопротивление части военного командования, США осенью 2010 года приняли решение вывести основную часть контингента из Ирака, оставив там 50 тысячную группировку для поддержания порядка и обеспечения функционирования американских военных баз этой стране. Основные американские силы (всего 175 тыс.) были выведены из этой страны в конце 2011 года [3, 620].

«Сирийский кризис». В начале 2011 года волна протестов и восстаний захлестнула арабский мир. Волнения были спровоцированы странами Запада, которые воспользовались нерешенностью существующих в этих странах внутривластных проблем и недовольством населения. Эти антиправительственные демонстрации и вооруженные выступления на Ближнем Востоке американский журнал «Foreign Policy» назвал «арабской весной». США и страны Западной Европы оказались вовлечены в события, происходящие в Ливии, Тунисе, Сирии, Египте и других арабских странах. Глава российского правительства В.В.Путин подверг критике резолюцию Совета Безопасности ООН по Ливии от 26 февраля 2011 года, которая вводила санкции против нее и делала возможным осуществление внешней агрессии в эту суверенную страну. Как известно, при голосовании Россия воздержалась. В 2012 году при голосовании по Сирии по аналогичной резолюции Россия использовала право вето. После начала в 2011 году Сирийского кризиса США поддерживали оппозицию в этой стране, Россия законное правительство Б.Асада (с 2000 года президент Сирии). Несмотря на такие противоположные позиции, обе стороны принимали активное участие в переговорных процессах по урегулированию этого кризиса. Однако, конференции по сирийскому вопросу - «Женева-1» (2012 год), «Женева-2» (2014 год) положительных результатов не дали.

К 2014 году часть территории Сирии и Ирака была захвачена так называемым «Исламским государством Ирака и Леванта» (ИГИЛ) – международной террористической организацией, основанной в 2006 году. ИГИЛ стал новым лидером движения «глобального джихада». Раньше эту роль играла «Аль-Каида» [5, 21]. ИГИЛ в течении двух лет вместе с оппозицией воевал в Сирии против режима Асада, но по мере расширения контролируемой этой группировкой территорий, он начал наряду с местным населением уничтожать и большое количество враждующих между собой различных групп боевиков [1, 107].

Рост активности международного терроризма способствовал тому, что в 2014 году в Военной Доктрине Российской Федерации терроризм был назван главной угрозой национальной безопасности. Боевики северокавказского происхождения появились в Сирии в составе радикально-джихадистской группировки «Джабхат ан-нусра» и других группировок

еще до того, как «Исламское государство в Ираке» распространило свою вооруженную активность на территории Сирии и поменяло свое название на «Исламское государство Ирака и Леванта» в 2013 году [6, 4]. К сентябрю 2015 года число россиян, в основном выходцев из Северного Кавказа, воюющих на стороне радикальных исламистов в Сирии и Ираке, достигло 2400 человек [6, 5]. Поэтому для России остро стоит вопрос возврата боевиков на родину. Напомним, что после трагедии «Норд-Оста» в Москве в октябре 2002 года США внесли три северокавказские террористические группировки в список отслеживаемых и подлежащих блокированию средств лиц и организаций, который составляется в соответствии с президентским указом № 13224. В мае 2011 года Госдепартаментом США в вышеуказанный список был включен и «Кавказский эмират», главной целью которого было создание в регионе вооруженным путем «Исламского государства» и даже объявлено о награде в 5 млн. долл. за помощь в задержании лидера эмирата Доку Умарова [5, 31-32]. Сотрудничество по линии спецслужб в этом направлении еще больше активизировались после теракта на Бостонском марафоне в США в апреле 2013 года, совершенного братьями Цаннаевыми, террористами северокавказского происхождения. Однако украинские события 2014 года привели к тому, что антитеррористическое сотрудничество России и США было приостановлено.

США использовали рост напряженности в регионе Ближнего Востока для военного вмешательства в Сирийский кризис. С августа 2014 года международная коалиция из 54 государств во главе с США начала бомбардировки позиции ИГИЛ в Ираке и Сирии. Россия заявила о не легитимности американского и в целом присутствия его союзников в Сирии. США, в свою очередь, обвинили Россию в поддержке «режима Асада». К осени 2015 года появилась угроза потери сирийской государственности. Россия предложила США объединить усилия в борьбе с ИГИЛ. Однако США не пошли на сотрудничество в этом вопросе, так как продолжали поддерживать сирийскую оппозицию. Вашингтон считал, что демократическое правительство в Сирии станет заслоном на пути распространения терроризма.

28 сентября 2015 года на 70 сессии Генеральной Ассамблеи ООН президент РФ В.В.Путин предупредил о распространении террористической угрозы на новые регионы мира, а также призвал мировое сообщество создать международную антитеррористическую коалицию [4]. 30 сентября 2015 года Россия по просьбе сирийского правительства начала военную операцию в Сирии. Она впервые применила военную силу в борьбе с международным терроризмом. Операция Военно-космических сил (ВКС) показала необходимость координации действий по борьбе с международным терроризмом. Действия российской авиации по уничтожению объектов террористов на территории Сирии изменили ситуацию в

этой стране в пользу законного сирийского правительства. Созданный Россией Центр по примирению взял на себя доставку гуманитарной помощи освобожденным населенным пунктам, а также основную нагрузку по прекращению боевых действий со стороны разрозненных отрядов, выступающих на стороне «вооруженной оппозиции». В Сирии действуют российская авиабаза в Хмеймиме и пункт материально-технического обеспечения ВИФ в Тартусе. К концу года Россия смогла найти союзников против ИГИЛ в лице Сирии и Ирана. В марте 2016 года в связи с успешным выполнением поставленной задачи, В.В.Путин принял решение о выводе большей части российской группировки ВКС с территории Сирии [1, 16]. 27 февраля 2016 года Россия и США сумели договориться о прекращении огня между враждующими группировками [5, 36].

В январе 2017 г. Россия воспользовалась тем, что в США переходный период на стыке двух администраций, организовала параллельный многосторонний диалог по сирийскому вопросу в Астане (Нур-Султан) с участием региональных держав и представителей сирийского правительства и оппозиции, в том числе и вооруженной. В рамках Астанинского процесса Россия, Турция и Иран договорились о перемирии в Сирии [5, 39]. Успехи России в Сирии показали, что она заняла важное место в борьбе с международным терроризмом. Однако надо отметить, что, несмотря на периодические заявления российской и американской стороны об успехах в Сирии, сегодня в этой стране сохраняется сложная военно-политическая обстановка.

Заключение. Российско-американское сотрудничество в борьбе с международным терроризмом, начатое в 2001 году, после аннексии Россией Крыма в 2014 году было приостановлено, контакты между военными ведомствами России и США были разорваны. Однако после начала военной операции России в Сирии эти контакты были восстановлены. Угроза, исходящая от Исламского государства, привела к осознанию необходимости объединения всех усилий в вопросе антитеррористической деятельности. Несмотря на существование разногласий по ряду ключевых вопросов во взаимоотношениях России и США, и поддержка ими противоборствующих сторон в сирийском конфликте, российско-американское сотрудничество в борьбе с международным терроризмом продолжается, так как он угрожает не только их национальным интересам, но и всему мировому сообществу. Россия и США должны преодолеть все разногласия, создать международную коалицию по борьбе с транснациональным терроризмом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасов Т.Н. Феномен «Арабской весны» с призыва американской политики «управляемого хаоса» (в контексте ближневосточной стратегии США). Баку: Сабах, 2018, 416 с.

2. Лозанский Э.Д. Россия между Америкой и Китаем. М.: Международные отношения, 2007, 288 с.
3. Печатнов В.О., Манькин А.С. История внешней политики США. М.: Международные отношения, 2012, 672 с.
4. Речь президента Российской Федерации 28 сентября 2015 г. /70-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН /kremlin.ru. Дата обращения: 17.09.2020
5. Степанова Е.А. Россия и США в борьбе с терроризмом (сравнительные угрозы и подходы, Сирия, Афганистан, противодействие насильственному экстремизму /Пути безопасности, 2017, №1(52) /https://doi.org/10/20242/2307-1494-2017-1-13-54. Дата обращения: 12.09.2020
6. Степанова Е.А. «Исламское государство» как проблема безопасности России: характер и масштаб угрозы. Аналитическая записка ПОНАРС Евразия № 393 /http://www.ponarseurasia.org/sites/default/Files/policy-memos-pdf/Perm_393_rus_stepanova_oct2015_opdf. Дата обращения: 23.08.2020

XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ TERRORİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏ SAHƏSİNDƏ RUSİYA-ABŞ ƏMƏKDAŞLIĞI

S.O.MUSTAFAYEVA

РЕЗИОМЕ

Məqalədə XXI əsrin əvvəllərində hər iki dövlətin milli maraqlarını təhdid edən beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində Rusiya-ABŞ əməkdaşlığı məsələsi araşdırılır. Bu məqsədlə İraq münaqişəsi və Suriya böhranı ilə bağlı tərəflər arasında mövcud olan bir sıra fikir ayrılıqlarının səbəbləri göstərilir, transmilli terrorizmə qarşı əsas fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilir, beynəlxalq terror təşkilatı Əl-Qaidə və Əfqanıstanda onu dəstəkləyən Taliban rejiminə qarşı müharibə, Yaxın Şərqdə terroru dəstəkləmək və kütləvi qırğın silahları əldə etmək cəhdində günahlandırılan S.Hüseyn rejiminə qarşı İraqda və “İraq Şam İslam Dövləti” - İŞİD-ə qarşı Suriyada hərbi əməliyyatlara yanaşmalar təhlil edilir.

Açar sözlər: Rusiya-ABŞ əməkdaşlığı, beynəlxalq terrorizm, Əfqanıstan, İraq, Suriya

RUSSIAN-AMERICAN COOPERATION IN THE FIGHT AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

S.O.MUSTAFAYEVA

SUMMARY

The article considers issues related to Russian-American cooperation in the fight against international terrorism at the beginning of the XXI century, threatening the national interests of both states; the reasons for a number of differences between the parties on the Iraq conflict and the Syrian crisis; identified the main areas of counteraction to transnational terrorism: the war against the Al-Qaida terrorist organization and the Taliban regime supporting it in Afghanistan; the military operation in the Middle East against the regime of S.Husseyn in Iraq, which was accused of supporting terrorism and attempt to obtain weapons of mass destruction; military operations against ISIL - the Islamic State of Iraq and the Levant in Syria.

Keywords: Russian-American cooperation, international terrorism, Afghanistan, Iraq, Syria

UOT 94; 930.85

**XX ƏSRİN ƏVVƏLİNƏ AİD QUMUQCA BİR MƏQTƏL NÜMUNƏSİ
KİMİ ŞİHAMMAT BAYBOLATOĞLUNUN
“HÜSEYİNİ KİTABI” ƏSƏRİ**

E.ƏZİZOVA

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
elnuraazizova@ait.edu.az

Bu məqalədə Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseyn ibn Əlinin Kərbəladada şəhadəti haqqında yazılmış “Məqtəlül-Hüseyn”lərin az bilinən bir nümunəsi, Şimali Qafqazın din alimlərindən Şihammət Qazı Baybolatoğlunun (v. 1336/1917-18) XX əsrin əvvəllərində qumuqca yazdığı “Hüseyni kitabı” adlı məqtəli tədqiq olunmuşdur. Baybolatoğlunun dini məzmunu digər çoxsaylı əsərləri kimi səbəbi ilə sovet dövründə elmi-tədqiqat predmetinə çevrilməyən “Hüseyni kitabı” post-sovet dövürdə Rusiya müsəlmanlarının dini-mədəni mirasını dirçəltmək fəaliyyəti çərçivəsində qismən tədqiq olunmuşdur. “Hüseyni kitabı”nın Baybolatoğlunun orijinal əsərlərindən biri olduğunu irəli sürən bu tədqiqatlardan fərqli olaraq, bu məqalədə sözügedən əsərin ərəbdilli bir məqtəlin, Əbu İshaq əl-İsfəraniyə (v. 418/1027) nisbət edilən “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsərinin qumuqcaya mənzum tərcüməsi olduğu göstərilmişdir.

Açar sözlər: Kərbəla, Hüseyn ibn Əli, Məqtəlül-Hüseyn, Şihammət Baybolatoğlu, Hüseyni kitabı, qumuqca məqtəl

Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseyn ibn Əlinin 680-ci ildə Kərbəladada şəhid edilməsi mövzusu üzərinə yazılan “Məqtəlül-Hüseyn”lərin ərəbcə ilk nümunələri tarix əsəri xüsusiyyətləri daşısa da, məqtəllər tədris metod, dil və üslub nöqteyi-nəzərindən bu xüsusiyyətlərini itirərək tarixi-ədəbi növə yaxınlaşmışlar. Bu prosesdə dini-siyasi görüşlərindən asılı olmayaraq qeyri-ərəb müsəlman xalqlar da məqtəl mövzusunda çoxsaylı əsərlər yazmışlar. Əbu Mihnəfin (v. 157/773-74) “Məqtəlül-Hüseyn”i ərəbdilli, Hüseyn Vaiz Kaşifinin (v. 910/1504-1505) “Rövzətüş-şühda”sı farsdilli, Məhəmməd Füzulinin (v. 963/1556) “Hədiqətüs-süədasi” isə türkdilli məqtəllərin ən məşhurlarına çevrilmişdir.

1882-ci ildə alman şərqsünas H.F. Vüstenfeld Əbu Mixnəfə nisbət edilən “Məqtəlül-Hüseyn” haqqındakı tədqiqatı ilə məqtəl əsərlərinin mənbəşünaslıq nöqteyi-nəzərindən tədqiqinə öncülük etmişdir [19]. Ərəbdilli məqtəllərlə əlaqəli Vüstenfeldin başlatdığı bu ənənəni Ursula Sezgin [18] və Sebastian

Güntherin [15, 192-212] də aralarında olduğu alman şərqşünaslar davam etdirmiş, son dövrlərdə ərəbdilli məqtəllərin müqayisəli təhlilinə dair yeni tədqiqatlar əlavə olunmuşdur [8, 23-36; 12, 79-104]. Ərəbdilli məqtəllərlə müqayisədə türkdilli məqtəllərin tədqiqinə daha gec dövrdə başlanmış, Abdülkadir Karahan 1939-cu ildə bu sahənin əsasını qoymuşdur [1]. Karahandan sonra türkdilli məqtəllərlə əlaqəli çox sayda tədqiqat aparılmış, xüsusilə magistratura və doktorantura dissertasiyaları yazılmışdır [16, 31-48]. Bu tədqiqatların böyük bir hissəsində mövzunun dilçilik cəhətdən tədqiq edildiyini diqqətə alsaq, onların məqtəllər sahəsindəki elmi tədqiqatların birinci mərhələsini meydana gətirdiyini demək mümkündür. Belə ki, məqtəllərin yazılma prosesi, Türklərin müsəlman kimliyinin və kollektiv hafizəsinin təşəkkülündəki rolunu tarixi cəhətdən tədqiq edən araşdırmaların sayı çox azdır [11, 273-279; 13, 155-162; 14, 344-372]. XX əsrin əvvəllərində Şimali Qafqazda Şihammət Qazı Baybolatoglunun (v. 1336/1917-18) yazdığı “Hüseyni kitabı” əsəri isə türkdilli məqtəllərin ən az tədqiq olunmuş nümunələrindən biridir.

Şihammət Baybolatoglunun yaradıcılığı və “Hüseyni kitabı”. Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının Buynaksk bölgəsinin Ərpəli kəndində anadan olan Baybolatoglu, Dağıstanın müxtəlif bölgələrində din təhsili almış, həyatının böyük bir hissəsini qazılıq və müəllimlik etmişdir. Baybolatoglu 70 yaşından sonra, ömrünün təxminən son iyirmi ilini həm tərcümə, həm də müstəqil əsər yazmağa həsr etmişdir. Baybolatoglunun sayı otuza yaxın olan tərcümə və müstəqil əsərləri arasında “İlmi Başı”, “Əcəm mühəlli”, “Yemiş xəbərlər”, “Əcaibül-umur”, “Əshabül-kəhf xəbərləri”, “Bal quyu”, “Gülbaşça”, “Sapar yoldaş” və “Hüseyni kitabı”nı qeyd etmək olar. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı və peyğəmbərlər tarixi, İslam fiqhi, əxlaq, təsəvvüf kimi sahələrə aid bu əsərlərin mühüm bir hissəsi XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş və bölgədə dini tədris prosesində istifadə olunmuşdur [9, 5-8; 23, 27-40; 24, 27-33; 27, 71-86; 28, 164-176].

Qumuqca bir məqtəl olaraq “Hüseyni kitabı”nın 1900-cü illərin əvvəllərində üç dəfə nəşr olunması həmin dövrdə bölgədə qumuqlar arasında əsərin populyarlığını göstərir. Siyasi-ideoloji səbəblərlə sovet hakimiyyəti dövründə elmi tədqiqatlardan uzaq qalan dini məzmunlu çoxsaylı əsər kimi “Hüseyni kitabı” da post-sovet dövründə Şimali Qafqazda mədəni mirasın araşdırılması prosesinə cəlb olunmuş, Şihammət Baybolatoglunun digər əsərləri ilə birlikdə qismən tədqiq edilmiş [23, 27-40; 25, 70-131], əsər kiril əlifbası ilə nəşr olunmuş [29] və Rusiya Federasiyası xaricində də tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. 2000-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətində magistratura dissertasiyasının mövzusu kimi tədqiq edilmişdir [9]. Lakin qeyd edilən bu tədqiqatlarda əsər dilçilik cəhətdən tədqiq olunmuş, tarixi mənbə dəyəri üzərində durulmamışdır. Buna görə də həmin əsərlərdə “Hüseyni kitabı”nın məzmununu ilə əlaqəli verilən məlumatlar daha çox təsviri xarakter daşıyır. Digər tərəfdən “Hüseyni kitabı”nın Baybolatovun tərcümə deyil, müstəqil əsərləri siyahısında təqdim olunması da, əsərin tədqiqat səviyyəsinin qənaətbəxş

olmadığını söyləməyə əsas verir.

Qeyd olunduğu kimi, Şihammət Baybolatoğlunun həm müstəqil əsərlər yazdığı, həm də ərəb və Türk dillərinin müxtəlif dialektlərindən də qumuq dilinə tərcümələr etdiyindən bəhs edən tədqiqatlarda “Hüseyni kitabı” əsəri də müəllifin müstəqil əsərləri arasında göstərilir [9, 5-8; 10, 28-37; 23, 27-40]. Lakin məqtəllər üzərində müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müsəlman xalqların müştərək tarixi-ədəbi növünü meydana gətirən məqtəl əsərlərinin bir nümunəsi kimi “Hüseyni kitabı” müstəqil orijinal məqtəl deyil, nəsrə yazılmış ərəbcə bir məqtəlin qumuqcaya mənzum tərcüməsidir. Şihammət Baybolatoğlunun tərcümə üçün əsas götürdüyü mətn isə məşhur Şafei-Əşəri alim Əbu İshaq əl-İsfərayiniyə (418/1027) nisbət edilən “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” adlı ərəbdilli məqtəldir.

“Hüseyni kitabı”nı məzmun cəhətdən təhlil etməzdən əvvəl, məqtəl əsərlərinin əsas süjet xəttini xatırlatmaq faydalı ola bilər. Kərbəla hadisəsindən ən geniş şəkildə bəhs edən erkən dövr İslam tarixi mənbələrindən Təbərinin (v. 310/923) “Tarixül-üməm vəl-mülük” əsərində də görüldüyü kimi, Hüseyn ibn Əlinin şəhadətinə aparan prosesdə hadisələr əsasən aşağıdakı ardıcılıqla baş verir: Əməvi xəlifəsi Müaviyə ibn Əbu Süfyanın (661-680) vəfatından əvvəl oğluna vəsiyyəti, Yezid ibn Müaviyənin (680-683) ikinci Əməvi xəlifəsi kimi hakimiyyətə gəlməsi, Hüseyn İbn Əlinin Yezidin xəlifəliyini qəbul etməyib Mədinədən Məkkəyə, oradan da Kufəyə doğru yola çıxması, Kərbəlada baş verən faciə ilə birlikdə hadisələrin kuliminasiya nöqtəsinə çatması, Kərbəladan Kufəyə, oradan da Dəməşqə aparılan Hüseyn ibn Əlinin ailə üzvlərinin Mədinəyə qayıtması [22, V/322-462]. Klassik İslam tarixi mənbələrinə paralel şəkildə Hüseyn ibn Əlinin şəhadətinə dair daha sonrakı dövr ərəbdilli məqtəllərdə də hadisələrin təfsilatında bəzi dəyişikliklər olmaqla yanaşı, eyni xronoloji ardıcılığın davam etdirildiyini görmək mümkündür [5, 39-44; 6, 234-237].

“Hüseyni kitabı” və “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsərlərinin müqayisəli təhlili. Məzmununa görə “Hüseyni kitabı”nı digər məqtəllərdən ayıran ən önəmli cəhət, əsərin giriş qismindən Hüseyn ibn Əlinin Kufəyə getmək üçün Hicazdan yola çıxdığı dövrəqədərki tarixi hadisələrin təsvirindəki fərqlilikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox klassik məqtəl nümunəsi ilə müqayisədə, belə bir məzmun fərqliliyinə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əbu İshaq əl-İsfərayiniyə aid edilən “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsərində də rast gəlinir. Bu fərqli təsvirə əsasən, Əli ibn Əbu Talibdən sonra hakimiyyətə gələn Müaviyə ibn Əbu Süfyan zülmədən uzaq, adil bir hökmdar olmuş, Əhli-Beytə, xüsusilə Hüseyn ibn Əliyə böyük yaxşılıqlar etmiş, ölümü yaxınlaşan zaman Yezidə özündən sonra xəlifə olacağını bildirib, rəiyyətə qarşı adil olmasını, Əhli-Beytə, xüsusilə də Hüseynə qarşı yaxşı davranmasını vəsiyyət etmişdir [17, 6-7; 20, 2-6]. Hər iki əsərdə də Müaviyənin vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yezidin atasının vəsiyyətini dinləməyib xalqa zülm etdiyi, bəd əməllər törətdiyi, haqsız yerə insanları qətl etdiyi və digər mənfur davra-

nışlar nümayiş etdirdiyindən bəhs edilir. Hüseyn ibn Əliyə və ailəsinə qarşı hər hansı bir xeyirxahlıq göstərməyən Yezidin, daha əvvəl onlara ödənilən maddi dəstəyi də kəsdiiyi bildirilir. Hər iki əsərdə həm hadisələrin iştirakçıları, həm də zaman və məkan cəhətdən faktoloji xətalara yer verilərək Hüseynin “bacısı” Sükeynə ilə (Səkinatla) məsləhətləşərək xilafət mərkəzindən Hicaza getdiyi qeyd olunur [17, 8; 20, 7-9].

Eyni şəkildə, hər iki əsərin tarix mənbələrindəki məlumatlardan fərqli təsvirinə əsasən, əvvəlcə Mədinəyə qardaşı Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin yanına gedən Hüseyn, daha sonra Məkkəyə getmiş və o əsnada şəhərin idarəçisi olan Abdullah ibn Zübeyr Hüseyn'in gəlişinə çox sevinmişdir [17, 9; 20, 10]. Yezidin hakimiyyətindən narahat olan İraq əhalisi, xüsusilə kufəliklər Hüseynə elçilər göndərərək xəlifə olması üçün dəvət etsələr də, xəlifəliyin onu axirət həyatından ayıracağına dair narahatçılığını bildirərək qəbul etməmişdir. Lakin kufəliklər ən son məktublarında “xəlifə olmazsa, qiyamət günü Yezidin mənfəi davranışlarından onun məsul olduğunu Allaha şikayət edəcəklərini” bildirdikləri üçün Hüseyn Kufəyə getməyə qərar vermişdir [17, 10-11; 20, 11-14].

Ərəb-İslam tarixinin klassik mənbələri ilə dəstəklənməyən bu məlumatlar hər iki əsərdə də Hüseyn ibn Əlinin “bacısı” olaraq göstərilən Sükeynənin/Səkinatın və Abdullah ibn Zübeyrin ısrarlarına baxmayaraq azsaylı tərəfdaşları ilə birlikdə ilk növbədə Mədinəyə getdiyi, daha sonra qardaşı Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin və mədinəliklərin ısrarlı tələblərinə baxmayaraq Kufəyə doğru yola çıxdığı bildirilir [17, 12-18; 20, 15-19]. Hər iki əsərin geri qalan qismi ümumi məzmununa görə məqtəl ənənəsinə müvafiq şəkildə davam etsə də, başqa məqtəllərdə rastlanmayan çox sayda müştərək təfsilat da rastlanır. Hüseyn ibn Əlinin şəhadəti əsnasında Fərat çayında gözdən itən atının “axır zamanda Mehdi ilə birlikdə zübur edəcəyi”, Yezidin hüsurundakı yəhudi həkiminin hekayəsinə dair təfsilatları [17, 59, 87-88; 20, 52, 66-67] buna nümunə göstərmək olar.

İki əsər arasındakı ən mühüm ortaq cəhətlərdən biri isə, Kərbəla hadisəsinin intiqamını alan Muxtar əs-Səqəfi ilə əlaqəli hissədir. Həm yazma, həm də nəşr olunmuş nüsxələrində “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsərinin ardınca gələn və Abdullah ibn Məhəmmədə aid edilən “Qürrətül-eyn fi əxzi saril-Hüseyn” adlı əsərdə haqqında danışılan Muxtarın intiqamı hadisəsi, “Hüseyni kitabı”nda da geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Kərbəla hadisəsindən bəhs edən “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” və Muxtarın intiqamı mövzusunda yazılmış “Qürrətül-eyn fi əxzi saril-Hüseyn”dən fərqli olaraq, hər iki mövzu “Hüseyni kitabı” əsərində birləşdirilmişdir [17, 138-169; 20, 3-84, 85-112]. Məhz “Hüseyni kitabı”nın strukturu ilə əlaqəli bir məqam, adları yuxarıda qeyd edilən iki əsərin birləşdirildiyini irəli sürməyə əsas verir. Belə ki, Şihəmmət Baybolatov öz mənzum məqtəlinin iki yerində nəsrəndən istifadə etmişdir. Bunlardan biri əsərin ümumi giriş hissəsində, ikincisi isə Muxtar əs-Səqəfinin intiqamından bəhs edən “Qəzəvatü Muxtar liəxzi əs-sâr” adlı qismdə [17, 1-5, 138]. Göründüyü kimi, “Hüseyni kitabı”nın Muxtar

əs-Səqəfi ilə əlaqəli hissəsinin “Qəzəvatü Muxtar li əxzi əs-sâr” şəklindəki adı da “Qürrətül-eyn fi əxzi sâril-Hüseyn” əsərinin adı ilə “əxzi sâr” (intiqaq alma) ortaq adında birləşir. İkinci fəslə istisna olmaqla, “Hüseyni kitabı”nın əksəriyyəti təqribən 2-14 səhifəlik fəsilələrinin həcminə baxıldıqda, Muxtar əs-Səqəfinin intiqamına ayrılmış 30 səhifəlik geniş həcm də [17, 138-169] digər fəsilələrindən fərqli olaraq, həmin hissənin Kərbəla hadisəsinin xaricində müstəqil bir hadisə kimi yazıldığını deməyə əsas verir. Qeyd olunanlar “Hüseyni kitabı”nın müvafiq qisminin “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsərinin ikinci hissəsi kimi görünən “Qürrətül-eyn fi əxzi saril-Hüseyn”dən mənzum şəkildə xülasə edildiyi qənaətini gücləndirir.

Nümunələrdən də anlaşıldığı kimi, “Hüseyni kitabı”nı digər məqtəllərdən ayıran, beləliklə də onu “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn”ə yaxınlaşdıran ən mühüm cəhətlər, hadisələrin süjet xətti və bəzi siyasi simalarla əlaqəli faktlar və şərhlər arasındakı oxşarlıqlardır: 1) Əhli-Beytin və Hüseyn ibn Əlinin xəlifə Müaviyə ibn Əbu Süfyanın himayəsində və yanında yaşaması; 2) Yezidin hakimiyyətə gəlməsinə Hüseynin etiraz etməməsi; 3) Hüseyn ibn Əlinin 13 yaşlı qızı Sükeynənin, əsərdə mühüm qərarları verərkən məsləhətləşdiyi bacısı olaraq göstərilməsi; 4) Müaviyə ibn Əbu Süfyan və Abdullah ibn Zübeyr kimi siyasi şəxsiyyətlərlə əlaqəli klassik mənbələrlə örtüşməyəcək qədər müsbət rollar yaradılması. Sadəcə Kərbəla hadisəsinə qədərki qismindəki bu mühüm faktoloji xətlər “Hüseyni kitabı” ilə “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” arasında mühüm paralelliklər olduğunu göstərmək nöqtəyi-nəzərindən mühümdür. Bütün bunlar, eyni zamanda “Hüseyni kitabı”nın tamamilə orijinal və müstəqil bir əsər deyil, “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsas alınmaqla mənzum bir tərcümədən ibarət olduğuna dair məqalənin girişində qeyd olunan fikri dəstəkləyir.

Elə isə, ərəb dilindən qumuq dilinə əsərlər tərcümə edəcək qədər ərəb dilinə hakim, uzun müddət qazılıq edəcək qədər din bilicisi olan Şihammət Baybolatoğlunun “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn”i öz əsəri “Hüseyni kitabı” üçün əsas mənbə kimi seçməsinin səbəbi nə idi? Nə üçün o, məzmun cəhətdən klassik tarix mənbələrinə daha yaxın olan digər məşhur ərəbdilli məqtəllərdən birini deyil, faktlar və şərhlər baxımından açıq-aşkar nöqsanlar daşıyan “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn”i seçmişdir? Halbuki, tədqiqatların da göstərdiyi kimi, Əbu İshaq əl-İsfərayiniyə aid edilməsinə biblioqrafiya və bio-biblioqrafiya mənbələrində ehtiyatla yanaşılan “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn”in elmi ictimaiyyətdə tanınması XX əsrin ortalarından daha əvvələ aid deyildir [2, I/8; 3, 13-14; 4, I/667, II/842; 7, 96].

İlk növbədə Şihammət Baybolatoğlunun Şafei-Əşəri alimi Əbu İshaq əl-İsfərayiniyə aid edilən “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn”i mənbə kimi seçməsinin dini səbəbləri olduğunu düşünmək mümkündür. Belə ki, Şimali Qafqaz müsəlmanlarının böyük əksəriyyəti kimi, özü də Şafei-Əşəri məktəbinin təmsilçisi olan Şihammət Baybolatoğlunun oxucularının dini-siyasi görüşlərinə uyğun bir məqtəl hazırlaması anlaşılandır. Buna görə də Şihammətin

mənsubu olduğu fiqhi-etiqadi məktəbin erkən dövrə aid mühüm alimlərindən Əbu İshaq əl-İsfərayininin qələmindən çıxdığı irəli sürülən, beləliklə, dini cəhətdən hər hansı bir narahatlıq doğurmayan “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn”i seçdiyini düşünmək olar. Həqiqətən də, müəllif əsərdə Məhəmməd peyğəmbərin Əhli-Beytini sevməyin önəmindən bəhs edərək “çox ulu imamımız İmam Şafii” deyərək bu məsələni öz məzhəb imamının da dəstəklədiyini qeyd edir [17, 134].

Bu mərhələdə aşağıdakı sualın cavablandırılması əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətən də Əbusüfyan Akayevlə (v. 1932) birlikdə qumuqçanın digər dillərdən təmizlənərək saflaşdırılması və inkişafı istiqamətində mühüm rol oynamış, qumuqca əsərləri nəşr olunmuş ilk müəlliflər sırasında olan [26, 53–62] Şihammət Baybolatoğlunun öz dövründə tanınmış hər hansı bir türkdilli və yaxud ərəbdilli məqtəli deyil, “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsərini nümunə götürməsinin əsas səbəbi sadəcə bu məqtəlin aid edildiyi Əbu İshaq əl-İsfərayini ilə eyni fiqhi-etiqadi məktəbin təmsilçisi olması idi? Yoxsa, Ərəbdilli İslam əsərlərinin kifayət qədər geniş yayıldığı XIX əsrin Şimali Qafqaz müsəlmanları arasında ərəbdilli bir məqtəl kimi “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn”in xüsusi bir əhəmiyyəti vardı?

Nəticə və elmi yenilik. “Hüseyni kitabı” əsərinin mənbəşünaslıq baxımından təhlili ilə əlaqəli yuxarıdakı məlumatlar, bəzi təsbit və fərəziyyələrin irəli sürülməsinə imkan verir. İlk növbədə, müsəlman xalqlarının müştərək tarixi-ədəbi mirası olan məqtəl əsərləri arasında “Hüseyni kitabı”nın məzmununa görə ən çox orta qüsusiyyətləri daşdığı məqtəlin Əbu İshaq əl-İsfərayiniyə aid edilən “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” əsəri olduğu anlaşılır. Bu bənzərlik ərəbcə nəsr şəklində yazılmış “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” və onun ardınca yazılan “Qürrətül-eyn fi əxzi saril-Hüseyn” əsərlərinin Şihammət Baybolatoğlu tərəfindən mənzum tərcümə vasitəsilə “Hüseyni kitabı” əsərinə çevrildiyini düşünməyə əsas verir.

Əbu İshaq əl-İsfərayiniyə aid edilən “Nurul-eyn fi məşhədil-Hüseyn” və Şihammət Baybolatoğlunun “Hüseyni kitabı” əsərləri üzərində aparılacaq növbəti tədqiqatlar, ərəbdilli məqtəllərin dəyişmə prosesi və onun türkdilli məqtəllər başda olmaq üzrə digər dillərdə yazılmış məqtəllərə təsirlərini aydınlaşdırmağa xidmət edəcəkdir. Bundan əlavə, mühüm bir hissəsi tarixi reallığı əks etdirməyən hadisələr silsiləsi ilə “Hüseyni kitabı”nın yazılmasına hansı dini-siyasi şərtlərdə ehtiyac yarandığının da tədqiq edilməsi, ümumilikdə müsəlman toplumlarda məqtəllərin yazılma və təşəkkül prosesini, xüsusilə XIX-XX əsrlərdə Qafqazın türksoylu müsəlmanları arasında məqtəl əsərlərinin yerinin və təsirinin araşdırılmasına və milli-dini şüurunun öyrənilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdülkadir Karahan. Anadolu Türk Edebiyatında Maktel-i Hüseyin'ler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mezuniyyət travayı, 1938-1939.
2. Bağdadlı İsmail Paşa. Hədiyyətül-arifin (red. Kilisli Rıfat Bilge və İbnülemin Mahmud Kemal İnal). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951-1955, 2 c.
3. Browne. Edward G. A Descriptive Catalogue of the Oriental MSS. Belonging to the Late E.G.Browne. Cambridge: Cambridge University Press, 1932, 325 s.
4. Carl Brockelmann. Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband. Leiden: E.J.Brill, 1937-1942, 3 c.
5. Əzizova E.. Əbu Mixnəfin "Məqtəlül-Hüseyn" adlı əsəri tarixi mənbə kimi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Tarix, insan və cəmiyyət, Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal. 2019, 1 (24), s. 34-47.
6. Əzizova E. Orta Əsrlər ərəb mənbəşünaslığında "məqtəl" əsərlərinin təşəkkül prosesi və "Məqtəlül-Hüseyn"lər, Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və pedaqoji xəbərləri, 2019, N 51, s. 232-238.
7. Əzizova E.. Əbu İshaq əl-İsfərayiniyə aid edilən "Nurul-eyn fi məshədil-Hüseyn" əsəri haqqında bəzi qeydlər, Geostrategiya, Mart - Aprel 2020 № 02 (56), s. 94-99.
8. George Kanazi, "The Massacre of al-Husayn b. 'Alī: Between History and Folklore", Studies in Canonical and Popular Arabic Literature, ed. Shimon Ballas – Reuven Snir (Toronto: York Press, 1998), s. 23-36.
9. Hakan Akca, Kumuk Türkçesiyle bir Kerbela mersiyesi Kurubü'l-Bela: İnceleme-metin-gramatikal indeks (Yüksek lisans tezi), Ankara: Gazi Universiteti, 2000.
10. Hakan Akca, Kumuk Türkçesiye Yazılmış Bir Kerbelâ Mersiyesi: "Kurübü'l-belâ", Milli Folklor, 2006, Yıl 18, Sayı 69, s. 28-37.
11. Kenan Özçelik, "Lâmiî Çelebi'nin Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl'ü", Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi Sempozyumu 2011: Bursa. ed. Bilal Kemikli – Süleyman Eroğlu (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011), s. 273-279.
12. Khalid Sindawi, "The Image of Husayn Ibn 'Alī in "Maqātil Literature", Quaderni di Studi Arabi 20-21 (2002-2003), s. 79-104.
13. Mustafa Altuğ Yayla, "Lamiî Çelebi ve Onun Maktel-i Âl-i Resûl'u: 16. Yüzyıl Vaizlerinden Molla Arab'ın Maktel Karşıtlığına Yakından Bakmak", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III (Edebiyat-Tarih), 14-17 Mayıs 2015, ed. Hümeysra Dinçer – Ümit Güneş, (İstanbul: İLEM (İlmi Etüdler Derneği), 2015), 3/155-162.
14. Rıza Yıldırım, "Beylikler Dünyasında Kerbelâ Kültürü ve Ehl-i Beyt Sevgisi: 1362 Yılında Kastamonu'da Yazılan Bir Maktel'in Düşündürdükleri", Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu: Bildiriler: Çobanoğulları – Candaroğulları – Pervaneoğulları, ed. Halil Çetin (Çankırı: Karatekin Üniversitesi, 2012), s. 344-372.
15. Sebastian Günther, "Maqatil Literature in Medieval Islam", Journal of Arabic Literature 25 (1994), s. 192-212.
16. Sibel Özil, "Maktel-i Hüseyinler Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 83 (2017), s. 31-48.
17. Şihammət Qazı Baybolatoğlu, Hüseyinni Kitabı, Timurxan Şura, 1329/1911.
18. Ursula Sezgin, Abū Miḥnaf: ein beitrage zur historiographie der umayyadischen zeit. Leiden: E.J.Brill, 1971.
19. Wüstenfeld Heinrich Ferdinand, Der Tod des Husein ben Ali Ein historischer Roman aus dem Arabischen, Göttingen, 1882.
20. ابو إسحاق الإسفراييني. نور العين في مشهد الحسين. تونس. المنار. 1960
21. عبدالله بن محمد. قرة العين في أخذ ثار الحسين. تونس. المنار. 1960
22. محمد بن جرير الطبري. تاريخ الأمم والملوك. (محمد ابو الفضل إبراهيم. بيروت. دار سويدان. 1967
23. Абдуллатипов А-К. Ю., Шихаммат Кади Байбулатов из Эрпели, Суфизм на Кавказе.

- Сборник статей. Махачкала: Центр иранистики факультета востоковедения ДГУ, 2009, с. 27-40.
24. Акамов Абусупьян Татарханович, Пути Развития Кумыкской Духовной Литературы (Хуп-нач. XX в.), Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Махачкала 2012, с. 42.
 25. Койчакаев Крымсолтан Шахсолтанович. Жизнь и творчество Шихаммат-Кадия Эрпелинского: Историко-литературный аспект, Диссертация кандидата филологических наук, Махачкала, 2002, 151 с.
 26. Оразаев Гасан Магомед-Расулович, Арабоязычные Произведения в Творчестве Абусуфьяна Акаева, История, Археология и Этнография Кавказа. Т. 14. № 4. 2018. с. 53–62.
 27. Оразаев Гасан Магомед-Расулович. Источники Для Изучения Исторической Диалектологии Кумыкского Языка и Истории Кумыкской Литературы, Рукописная И Печатная Книга В Дагестане, Махачкала 1991, Сборник статей, Дагестанский Научный Центр АН СССР Институт Истории, Языка и Литературы им, Г. Цадасы, с. 71-86.
 28. Оразаев Гасан Магомед-Расулович. Тюркоязычные Материалы Археографических Экспедиций 2015-2016 гг. Вестник Института ИАЭ. 2017, № 3, с. 164–176.
 29. Эрпелили Шихаммат Къади. Гьусейинни китабы. Махачкала: Абусупиян, 2015, 116 с.

ПРИМЕР КУМЫКСКОГО МАКТАЛА НАЧАЛА XX ВЕКА: ХУСАИННИ КИТАБИ ШИХАММАТА БАЙБОЛАТОГЛУ

Э.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается произведение под названием “Хусаинни Китаби”, написанный северокавказским религиоведом Шихамматом Байболатоглу (ум. 1336/1917-18) в начале 20 века, как менее известный пример посвященных «Макталу-аль-Хусейн», написанного о мученической смерти Хусейна ибн Али, внука пророка Мухаммеда в Кербеле. Как и многие другие произведения Байболатоглу религиозного содержания, «Хусаинни Китаби» также был далек от научных изысканий в советское время. В постсоветский период он подвергался частичной исследованию в рамках процесса восстановления религиозно-культурного наследия российских мусульман. В отличие от научных работ, которые называют «Хусаинни Китаби» одним из оригинальных произведений Байболатоглу, эта статья выдвигает тезис о том, что книга является поэтическим переводом арабского мактала «Нур аль-Айн фи Мешхед аль-Хусайн», приписываемого выдающемуся ученому Шафииту-Ашариту Абу Исхак аль-Исфараини (ум. 418/1027).

Ключевые слова: Кербела, Хусайн ибн Али, Мактал аль-Хусайн, Шихаммат Кади Байбулатов, Хусаинни Китаби, Мактал на кумыкском языке

**A KUMYK MAQTAL EXAMPLE FROM THE EARLY 20TH CENTURY:
THE HUSAYINNI KITABI BY SHIHAMMAT BAYBOLATOGLU**

E.AZIZOVA

SUMMARY

This article examines Husayinni Kitabi, by the North Caucasian religious scholar Shihimmat Baybolatoglu (d. 1336/1917-18) in the early 20th century, as a less-known example of the Maqatal al-Husayn, written on the martyrdom of Husayn ibn ‘Ali, the grandson of the Prophet Muhammad at Karbala. Like many other works of Baybolatoglu with the religious content, Husayinni Kitabi was also far from scientific researches in the Soviet period. In the post-soviet period, the book has been subjected to partial examination within the framework of the recovering process of the Russian Muslims’ religious-cultural heritage. Unlike the scholarly works which claim Husayinni Kitabi to be one of Baybolatoglu’s original works, this article brings forward the thesis that the book is a poetical translation of Nur al-‘Ayn fi Mashhad al-Husayn, an Arabic maqatal attributed to the prominent Shafii-Ashari scholar Abu Ishaq al-Isfaraini (d. 418/1027).

Keywords: Karbala, Husayn ibn Ali, Maqatal al-Husayn, Shihimmat Baybolatogli, Husayinni Kitabi, Maqatal in Kumyk language

UOT 94

**BOSNİYA, HERSOQOVİNA, SANCAQ, KOSOVO, MAKEDONİYA,
BOLQARİSTAN VƏ YUNANİSTAN-QƏRBİ TRAKİYA
TÜRKLƏRİNİN XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏKİ
İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏRİNƏ DAİR**

N.N.XASAYEV

Sumqayıt Dövlət Universiteti
nemanxasiyev@gmail.com

Məqalədə XX əsrin 60-80-ci illərində türk-müsəlman xalqlarına qarşı xristian-slavyan və yunan birliklərinin yürütdüyü milli-irqi ayırı - seçkilik siyasetindən, dini-mənəvi xarakterli ögeylik münasibətlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, keçmiş Yuqoslaviyaya məxsus Bosniya və Hersoqovina vilayətlərində yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı ölkədə çoxluq təşkil edən qatı slavyan millətçiləri, xristian dini irticaçıları tərəfindən həm aşağı, həm də yuxarı səviyyədə repressiya siyasəti, milli-irqi, dini-mənəvi yönümlü təzyiqlər aşırı dərəcədə gücləndirilmişdi. Beynəlxalq birlik və təşkilatların, Qərb diplomatiyasının türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönəlmiş bu qeyri-insani hərəkətlərə, vandalizm əməllərinə loyal yanaşmaları, laqeydlik nümayiş etdirmələri də məqalənin aparıcı xəttini təşkil edir. Eyni münasibətin Balkanlarda qərar tutmuş Kosova, Sancaq və Makedoniya, Bolqarıstan və Qərbi Trakiya türklərinə qarşı sərgilənməsinə də məqalədə lazımi yer verilmişdir.

Açar sözlər: Yuqoslaviya, Balkan türkləri, Bosniya və Hersoqovinanın türk-müsəlman əhalisi, Yunan-Trakiya türkləri, Kosova, Sancaq, Makedoniyanın türk xalqları, Bolqarıstanın türk-müsəlman əhalisi

1918-ci ildən 2000-ci ilə qədər davamlı olan xronoloji çərçivə ümumdünya tarixşünaslığında müasir tarix, ən yeni tarix və ya çağdaş tarix kimi yad edilməkdədir. Bəşər cəmiyyəti üçün ən yaxın tarixi mərhələ sayılan bu dövrdə yaddaşlarda silinməz izlər buraxmış bir çox ictimai-siyasi proseslər baş vermişdir. Dünyanı iki müxtəlif sistemə bölmüş soyuq müharibə dövründə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər daha çoxçalarlı olması, daha kəskin xarakter alması ilə fərqlənmişdir. 1943-cü il Tehran Konfransından öz başlanğıcını götürən soyuq müharibə dövründə kapitalizm dünyası ilə sosializm sistemi arasında siyasi, hərbi-diplomatik, sosial-iqtisadi, ticari, mədəni, dini-mənəvi aspektdə idoloji savaşı getmişdir. 1991-ci ildə sosializmin dağılması, SSRİ adlı Qırmızı imperiyanın çökməsi və ABŞ-ın lideri olduğu kapitalizmin qələbəsi ilə sonuclanan bu soyuq savaşın 60-80-ci illər mərhələsi iki müxtəlif

sistem arasında həm istiləşmənin, həm soyuqlaşmanın həm də son tutaşmanın getdiyi bir dövr kimi maraqlı doğurur. Bu tarixi-xronoloji mərhələdə Bosniya, Herseqovina, Sancaq, Kosova, Makedoniya, Bolqarıstan, Yunan-Qərbi Trakiya türklərinin beynəlxalq ictimai-siyasi proseslərdə iştiraklarını öyrənmək baxımından tədqiqatə cəlb edilən mövzu aktualdır. Problem türk xalqlarının XX əsrin 60-80-ci illərində cərəyan etmiş ictimai-siyasi proseslərinə bu vaxta qədər kompleks şəkildə yanaşılmaması baxımından da öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Problemin öyrənilməsinə vacib edən digər amil XX əsrin 60-80-ci illərində türk xalqlarının ümümdünya ictimai-siyasi proseslərində iştirakı məsələsinin bu vaxta qədər tarixə obyektiv, məntiqi və müqayisəli yanaşma metodları üzrə işıqlandırılmaması ilə bağlıdır.

Bosniya və Herseqovina türklərinin ictimai-siyasi vəziyyəti XX əsrin 60-80-ci illərində. Qərb diplomatiyası Bosniya və Herseqovina problemini XX əsrin əvvəllərindəki Balkan savaqları dövründə (1912-1913-cü illərdə) öz xeyrinə həll edərək, regionu Osmanlı imperatorluğundan qoparıb almışdı [1, 259]. 1943-cü il noyabr ayının 28-i təqvim günündən dekabrın 1-nə qədər davam etmiş Tehran Konfransından öz başlanğıcını götürərək iki müxtəlif sistem arasında kəskin xarakter alması ilə yadda qalan Soyuq savaqlar [2, 37] Balkan türklərinin 60-80-ci illər tarixində də silinməz işlər buraxmışdı. Dünya sosializm birliyinin ən aparıcı Balkan dövlətlərindən olan Yuqoslaviyada 1960-1980-ci illərdə Bosniya, Herseqovina türkləri kompakt halında yaşamaqda idi. 1968-ci ildə Bosniya və Herseqovina türklərinin beynəlxalq hüquq müstəvisində məsələ qaldırmaqla öz kimliklərinə türk milli mənsubiyyətlərini yazdırmağa başlamaları Yuqoslaviyanın xristian-slavyan mənşəli, şovinst əhvalruhiyyəli əhalisinin qəzəbinə səbəb olmuşdu. Bu dövəndə ölkənin demokratik təsisatlar əsasında idarə olunduğu bildirilsə də əslində Yuqoslaviyada slavyanofillik və xristianpərəstlik ön plana çəkilərək yerli türk-müsəlmanlara qarşı milli-etnik, dini-ideoloji yönümlü aşağılayıcı siyasət yürüdü. Paralel olaraq Roma papalığının gizli göstərişlərinə istinadən Yuqoslaviyadakı türk-müsəlman nüfuzunun dini-etnik zəmində assimilyasiyası, slavyanlaşdırılması və xristianlaşdırılması siyasəti də həyata keçirilməkdə idi. Lakin kapitalizm və sosializm sistemləri arasındakı uzun müddətli, ziqzaqlı soyuq savaqların XX əsrin 60-80-ci illərinə təsadüf edən son çatışmasının birincinin qələbəsi ilə nəticələnməsi nəinki, Yuqoslaviyadakı sosializm üsul-idarəsinə son qoymuş, hətta onun özünü belə, avtoritar, totalitar dövlət kimi tarix səhnəsini tərk etməyə məcbur salmışdı.

Yuqoslaviyanın sosializmin inzibati amirlik idarə üsuluna soykənən bir dövlət kimi, milli-etnik zəmində siyasi cəhətdən müxtəlif idarəçiliklərə parçalanaraq süquta uğraması ərafəsində, ölkə ərazisində müxtəlif milli, dini, etnik münaqişə ocaqları da yaranmaqda idi. Bu milli, dini və etnik münaqişə ocaqlarından öz həssaslığı, kövrəkliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edən türk-müsəlman əhalisinin toplum halında tarixən yaşadığı Bosniya və Herseqovina regionları idi. Bosniya və Herseqovinadakı qarşısızalmaz savaqlar həm milli-etnik, həm

milli-siyasi, həm də dini-ideoloji zəmində inkişaf edərək bərişmaz konfliktə çevrilməklə beynəlxalq aləmin də diqqətini özünə çəkməkdə idi.

Sosializimin üzücü inzibati amirlik sistemindən qurtulan Bosniya və Hersoqovinanın türk-müsəlman əhalisi siyasi özgürlüyünə qovuşmaq uğurunda gəriyə dönüşü olmayan mübarizə meydanına atılmış, ictimai-siyasi cəhətdən təşkilatlanma və bir araya gəlmə mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Əlbəttə ki, soykökləri avar-peçenik türk toplumlarına bağlanan Bosniya və Hersoqovinanın yerli türk-müsəlman əhalisinin milli istiqlalıyyətin əldə edilməsi uğrunda mübarizəyə başlaması gerçəkliyi regionun xristian-slavyan nasistlərinin onlara qarşı şovinst əhval-ruhiyyədə köklənməsinə gətirib çıxarmalı idi və gətirib çıxarmışdı da. Bir tərəfdən beynəlxalq aləmdə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasını yönləndirən velikoros şovnizmi, digər tərəfdən isə təcrübəli və hiyləgər Qərb diplomatiyasının diktəsi üzrə hərəkət edən Yunan diplomatiyası Bosniya-Hersoqovina türklərinin milli istiqlalıyyət uğrunda apardıqları savaşa qənim kəsilməklə regiondakı slavyan mənşəli xristian serbləri dəstəkləyərək qızıdırırdılar. Tarixən qonşuluq zəminində yaşamağı üstün tutmuş Bosniya və Hersoqovina türklərinə Serb millətçilərinin XX əsrin 80-ci illərinin sonunda qanlı savaş açması hadisəsi genosid xarakteri alıb regionda 350 mindən artıq türk-müsəlman əhalisinin qətlə yetirilməsi ilə nəticələnmişdi [3, 19].

Sancaq, Kosova və Makedoniyanın türk-müsəlman əhalisinin XX əsrin 60-80-ci illərindəki ictimai-siyasi vəziyyətinə dair. Balkanlarda qərar tutan Sancaq, Kosova və Makedoniyanın türk-müsəlman əhalisi də XX əsrin 60-80-ci illərində xristian-slavyan toplumlarının ona qarşı yürüdüln dini-ideoloji, irqi, milli-etnik yönümlü repressiya siyasəti ilə qarşılaşmalı olmuşdu. Qeyd edək bəhs etdiyimiz dövrdə Sancaq vilayətində 350 min, Kosovada isə 2 milyon türk-müsəlman əhalisi yaşayırdı. Onların da bu dövrdə Bosniya və Hersoqovinanın türk-müsəlman toplumları kimi milli-dini mənsubiyyətləri məkrli şəkildə danılır, sayları beynəlxalq ictimaiyyətdə olduqca az göstərilirdi. Sancaqda, Kosova və Makedoniyanın aborigen türk-müsəlman nüfusları da bəhs edilən dövrdə orta ümumtəhsil məktəblərində doğma ana dilində təhsil almaq hüquqdan məhrum edilmişdi. Bu dövrdə regionun türk-müsəlman əhalisi nəinki Yuqoslaviyanın mərkəzi ərazilərində, hətta əzəli yurd yerlərinin yerləşdiyi, yaşadıkları Sancaq, Kosova və Makedoniyada belə dövlət əhəmiyyətli idarəetmə strukturlarında ən aşağı məmur vəzifəsini icra etmək hüququndan məhrum edilmişdi. Bu azmış kimi onlar daimi yaşayış yerlərindən sıxışdırılaraq çıxarılır, dağınıq, səpələnmiş vəziyyətdə müxtəlif bölgələrə, zonalara yerləşdirilir, bununla da kompakt halda yaşam tərzlərinə qəsdən son qoyulurdu. Nəticədə tarixboyu yaratdıqları milli kultürləri zorla qoparıaraq əllərindən alınır, milli-etnik, dini-ideoloji təzyiqlərə məruz qalmaqla slavyanlaşdırma, xristianlaşdırma missiyasının növbəti qurbanlarına çevrilirdilər [3, 30-31].

Bolqarıstan türklərinin XX əsrin 60-80-ci illərindəki ictimai-siyasi vəziyyəti. Bolqarıstan Xalq Respublikasında kompakt vəziyyətdə yaşayan türk mənşəli əhali də XX əsrin 60-80-ci illərində ölkədəki xristian-slavyanların mili,

dini zəmində təzyiqləri ilə üzləşməli olmuşdular. 1774-cü ildə Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında imzalanmış Kiçik Qaynarça sülhündən [4, 15-16] öz başlanğıcını götürüb türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönələn assimliyasıya siyasəti davamlı xarakter alaraq XX əsrin 60-80-ci illərində Bolqarıstanda vahid “bolqar sovet xalqı yaratmaq” kodu altında çox sürətlə həyata keçirilməkdə idi. XX əsrin 60-80-ci illərində Bolqarıstanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönəlmiş assimliyasıya siyasəti özünü ölkədəki türk dilli orta məktəblərin bir çoxunun ixtisar edilərək saylarının kəskin şəkildə azaldılmasında, 1970-ci illərdə türk uşaqlarının əksəriyyət təşkil etdiyi orta ümumtəhsil məktəblərində türkcə adicə məişət dilinin belə qadağan edilməsində qabarıq şəkildə büruzə verməkdə idi. 1985-ci ildə türklərin kompakt yaşadığı ərazilərdə türk coğrafi toponimlərinin, tarixi adlarının dəyişdirilərək xristian-slavyan mənşəli isimlərlə əvəzlənməsi prosesinin kəskin xarakter alması bu istiqamətdə vəziyyətin necə gərgin olmasını təsdiqləməkdədir. 1989-cu ildə ölkədə məkrli formada aparılan aşağılayıcı assimliyasıya siyasətinə qarşı Bolqarıstan türklərinin kütləvi etiraz səsinə qaldırması hadisəsi isə mövcud siyasi rejim tərəfindən 300 min türk-müsəlman əhalisinin kompakt halda yaşadıkları tarixi yurd yerlərindən sıxışdırılaraq müxtəlif əyalət və vilayətlərdə səpələnmiş vəziyyətdə yerləşdirilməsi ilə nəticələnmişdi [5, 35-39].

Qərbi Trakiya türklərinin XX əsrin 60-80-ci illərindəki icimai-siyasi vəziyyəti. XX əsrin 60-80-ci illərində Yunanıstana məxsus Qərbi Trakiya ərazisində təxminən 120-130 min türk-müsəlman əhalisi kompakt halda yaşamaqda idi. Qərbi Trakiya qədim bir türk torpağı olub şərqdən Qara dəniz, cənubdan Mərmərə dənizi, Şimaldan Balkan dağları, qərbdən isə Struma çayına qədər uzanan geniş əraziləri əhatə edir. Burada ən qədim zamanlardan məskunlaşan Trakiya türkləri hələ XX əsrin əvvəllərində qədəm qoyduqları milli oyanış hərəkətini yunan siyasi asılılığına qarşı yönəldərək ümumxalq hərəkətinə çevirmişdilər. Bəhs olunan xronoloji çərçivədə Qərbi Trakiya türklərini digər türk qövmlərindən fərqləndirən ən xarakterik xüsusiyyət Avropa birliyinə üzv olmuş bir ölkənin vətəndaşlarına çevrilmələri ilə bağlı idi. Digər fərqləndirici xüsusiyyətləri isə beynəlxalq aləmdə sülhün, insan haqlarının, hüquqi dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin və bu kimi demokratik təsisatların carçısı sayılan Avropa İttifaqının üzvünə çevrilmiş Yunanıstanın xristian dininə qail əhalisindən fərqli olaraq onların minimum insan hüquqlarından belə məhrum edilmələri ilə əlaqədar idi. Başqa bir özgürlükləri isə Avropa İttifaqının Yunanıstanın xristian mənşəli əhalisinə isti münasibət bəsləyib onun hər bir istiqamətdə qayğısına qaldığı halda Qərbi Trakiya türklərinin acnacaqılıq durumuna laqeydlik nümayiş etdirməsində, gözyummasında özünü aydın şəkildə büruzə verməkdə idi.

Onu da qeyd edək Yunanıstanın yunan çoxluğu ilə yanaşı ölkədəki azsaylı makedoniyalılara da XX əsrin 60-80-ci illərində xristian dininə qail olduqları üçün Qərb diplomatiyası tərəfindən sıcaq münasibət bəslənməkdə idi.

Araşdırmalar göstərir ki, Qərbi Trakiya türkləri 1923-cü ildə çağırılmış

Lozanna Konfransının qərarına əsasən Yunanıstanın tərkibinə qatıldıqları ilk vaxtlardan XX əsrin 80-ci illərinə qədər ölkə vətəndaşı olaraq vətənə, dövlətə, dövlətçiliyə hər hansı xəyanətkar mövqə nümayiş etdirməmişlər. Əvəzində isə nəsilbəri yunan şovinist siyasi idarəçiliyi tərəfindən dini-ideoloji, milli-irqi ayrışdırıcı siyasəti ilə daim qarşı-qarşıya qalmaqdan ibarət olmuşdur. Hətta onlar dünyada dövlətin və hüququn bərqərar olduğu dövrdən öz başlanğıcını götürən xüsusi mülkiyyətə sahiblənmək hüququndan belə məhrum edilmişdilər. Belə ki, məskunlaşdıqları tarixi coğrafiyada hər hansı daşınmaz əmlakı satın alıb öz xüsusi mülkiyyətinə çevirmək onlara rəsmən qadağan edilmişdi. Bu azmış kimi mövcud rejim tərəfindən Trakiya türklərinin Türkiyə Cümhuriyyətinin çoxsaylı türk-müsəlman əhalisi başda olmaqla, türk qövümləri ilə tarixi bağlarını qoparıb atmağa çalışılmışdı. Bu məkirli məqsədə nail olmaq üçün yunan-xristian şovinist siyasi idarəçiliyi əksər türk xalqlarının istifadə etdiyi latın qrafikalı əlifbada Trakiya türklərinin yazıb-oxumalarına imkan verməmiş, olduqca mürəkkəb və mənimsənilməsi çətin ərəb qrafikalı əlifbadan istifadəyə davam etmələrini məqbul saymışdır.

1967-ci ildə tərkibi yunan-xristian şovinistlərdən təşkil edilmiş “Albaylar” xuntası Trakiya türklərinə qənim kəsilməklə beynəlxalq ictimaiyyətin gözü qarşısında onlara qarşı genosid siyasətini gerçəkləşdirmişdi. 1960-1980-ci illərdə Qərbi Trakiya türklərinə qarşı Yunanıstan dövlətinin tutduğu mövqeyi izlədikdə onların mövcud rejim tərəfindən hər cür vətəndaşlıq hüquq və imtiyazlarının məhdudlaşdırıldığını, hətta orta ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində oxumaq hüquqlarının əllərindən alındığını açıq-aydın şəkildə görə bilərik. Bundan savayı insan hüquq və haqlarının bərabərləşdirilməsini nəzərdə tutan, 1975-ci ildə qüvvəyə minmiş Helsinki Yekun Aktının qərarlarında Yunan Şovinist siyasi idarəçiliyi tərəfindən bilərəkdən Qərbi Trakiya türklərinin ölkədə, demək olar ki, yaşamadıqları fikri irəli sürülmüşdü.

Nəhayət, 1985-ci ildə Qərbi Trakiya türkləri içərisindən çıxmış nüfuzlu bir liderin, söz sahibi aydının - Sadiq Əhmədin başçılığı ilə yunan şovinizminin onları alçaldan müstəmləkəçi, irqçi, dini-etnik xarakterli dözülməz siyasətinə qəşı kütləvi etiraz çıxışlarına başlamışdılar. Bu zaman Qərbi Trakiya türklərinin həqiqi sayını müəyyən edəcək imzatoqlama kompaniyası milli azadlıq hərəkatının ilk addımı kimi irəliyə doğru qətiyyətlə atılmışdı. İmzatoqlama kompaniyasının keçirilməsi zamanı qısa bir vaxt ərzində regionda yaşayan türklərin imza sayının 10 minə ötməsi faktı [6, 4-13] Yunanıstan hökumətinin Helsinki Yekun Aktının iştirakçısı kimi ölkəsində türk mənşəli əhalinin yaşamadığı haqqında verdiyi informasiyanın yalan olduğunu bütün çıpaqlığı ilə aşkara çıxarmışdı. Bununla da Yunanıstan şovinist bir dövlət kimi beynəlxalq ictimaiyyətdən haqq və hüquqlarının tanınması uğurunda apardıqları milli mücadilə hərəkatı zamanı dəstək görməyən, maddi və mənəvi yardım almayan, buna görə də yunan-xristian şovinizminin tətbiq etdiyi alçaldıcı basqılara dözümsüzlük nümayiş etdirən Qərbi Trakiya türkləri XX əsrin 60-80-

ci illərində özlərinə doğma, sıcaq bildikləri Türkiyə Cümhuriyyəti ərazisinə köç etməyə başlamışdılar. Statistik hesablamalara görə XX əsrin 60-80-ci illərində Türkiyəyə 20 min civarında trakiyalı türk-müsəlman ailəsi köç etmişdi.

Nəticə. Lazımi tarixi, siyasi ədəbiyyatlara istinad etməklə problem mövzunun əhatə olunduğu xonololoji mərhələdə Balkanlardakı Bosniya və Hersoqovina türklərinin Yuqoslaviyanın salvyan-xristian millətçiləri tərəfindən dini-ideoloji, milli-irqi zəmində daima təzyiqlərlə, zorakılıqlarla üzləşmələri qənaətinə gəlirik. Postyuqoslaviya məkanındakı türk soyluların bu qeyri-insani davranışlara qarşı haqq səslərini qaldıran zaman isə ölkədəki xristian millətçilərin soyqırım siyasətinə düçar olduqlarını da izləyə bilirik. XX əsrin 60-80-ci illərində Balkanlarda qərar tutan Sancaq, Kosova, Makedoniya, Bolqarıstan və Qərbi Trakiya türk xalqlarına qarşı da mövcud xristian, slavyanofil siyasi rejimlər tərəfindən eyni dini, milli, irqi ayrı-seçkilik siyasətinin davamlı olaraq həyata keçirildiyini də görə bilirik. Yunanıstanın Avropa İttifaqına daxil olduqdan sonra belə ölkədəki türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönəltdiyi milli-irqi, dini-etnik xarakterli siyasəti yumşaltmaq, humanizm nöqtəyi-nəzərindən yox etmək əvəzinə, əksinə daha da sərtləşdirildiyinin, dözümsüz hala gətirildiyinin, Avropa İttifaqının isə dini, irqi və milli zəmində bütün bu haqsızlıqlara, vəhşətlərə laqeyidlik nümayiş etdirməsinin də şahidi oluruq. Məqalənin elmi yeniliyi lazımi ədəbiyyata istinad etməklə Balkan türklərinin XX əsrin 60-80-ci illərinə aid ictimai-siyasi proseslərinə tarixə obyektiv, məntiqi və müqayisəli yanaşma metodları üzrə ilk dəfə münasibətin bildirilməsi ilə bağlıdır. Problemə ilk dəfə kompleks şəkildə yanaşma da elmi yenilik kimi dəyərləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa tarixi. Konya: Şekeroğlu, 2004, 289 s.
2. Очерки истории СССР (1941-1977). М.: Высшая школа, 1978, 224 с.
3. Mehmet S.İ. Bosna-Hersek vəhşətləri və dünya komu oyunu. Trabzon: Çinar, 2014, 141 s.
4. Osmanlı tarixi (1774-1922). İstanbul, İdeal kültür yayıncılıq, 2019, 495 s.
5. Stedanos E. Milliyetlər və sınırlar. Balkanlar, Kavkasiya və Orta Doğu, İstanbul: Çağaloğlu, 1994, 504 s.
6. Öksüz H. Batı Trakiya türkləri. Kara dəniz araşdırma mərkəzi. Karam Çorum, 2006, 255 s.

О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ ТЮРОК ИЗ БОСНИИ, ГЕРЦЕГОВИНЫ, САНЧАГА, КОСОВЫ, МАКЕДОНИИ, БОЛГАРИИ И ГРЕКО-ЗАПАДНОЙ ФРАКИИ В 60-80-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Н.Н.ХАСАЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается политика национально-расовой дискриминации, проводимой христианско-славянскими и греческими общинами против тюрко-мусульманских народов в 60–80-х годах 20 века, а также религиозно-духовные сводные отношения. Утверждается, что в бывших югославских провинциях Боснии и Герцеговины политика репрессий, национально-расовых, религиозно-нравственных преследо-

ваний местного тюркско-мусульманского населения, как национального, так и расового, была усилена большинством славянских националистов и христианских религиозных реакционеров. В статье также отражена лояльность и равнодушие международного сообщества и организаций, западной дипломатии к этим бесчеловечным актам и актам вандализма в отношении тюркско-мусульманского населения. В статье также подчеркивается такое же отношение к тюркам в Косово, Санчаке и Македонии, Болгарии и Западной Фракии, которые поселились на Балканах.

Ключевые слова: Югославия, балканские турки, турецко-мусульманское население Боснии и Герцеговины, греко-фракийские турки, Косово, Санчак, тюркские народы Македонии, турецко-мусульманское население Болгарии

**ON THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES OF THE TURKS OF BOSNIA,
HERZEGOVINA, SANCAK, KOSOVO, MACEDONIA, BULGARIA
AND GRECO-WESTERN THRACE IN THE 60-80s OF THE XX CENTURY**

N.N.XASAYEV

SUMMARY

The article deals with the policy of national-racial discrimination pursued by the Christian-Slavic and Greek communities against the Turkish-Muslim peoples in the 60s and 80s of the the XX century, as well as the religious-spiritual discriminatory relations. It is stated that in the former Yugoslav provinces of Bosnia and Herzegovina, the policy of repression, national-racial, religious-moral persecution against the local Turkish-Muslim population, was intensified by the majority Slavic nationalists and Christian religious reactionists. The article also reflects the loyal and indifferent approach of the international community and organizations, Western diplomacy to these inhumane acts and vandalism against the Turkish-Muslim population.

The article also draws attention to the fact that the same attitude is shown against the Turks of Kosovo, Sanjak and Macedonia, Bulgaria and Western Thrace, who settled in the Balkans.

Keywords: Yugoslavia, Balkan Turks, Turkish-Muslim population of Bosnia and Herzegovina, Greek-Thracian Turks, Kosovo, Sanjak, Turkish peoples of Macedonia, Turkish-Muslim population of Bulgaria

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCAN TÜRKLERİNİN ERMƏNİSTAN SSR-DƏN
DEPORTASIYASININ SİYASİ ZƏMİNİ****Ə.C.QURBANLI****AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu
qurbanli.68@mail.ru**

Məqalə 1947-1953-cü illərdə Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-dən deportasiyası probleminə həsr olunub. İlk dəfə olaraq azərbaycanlıların deportasiyası Sovet-Türkiyə münasibətləri kontekstində öyrənilir, onun kökləri, siyasi zəmini tarixi faktlar əsasında açılıb göstərilmişdir. Eyni zamanda, erməni kilsə və təşkilatlarının bu istiqamətdəki fəaliyyəti, siyasi şəraitdən yararlanmaları geniş təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: deportasiya, erməni, sovet, kilsə, azərbaycanlı

Azərbaycan türklərinin deportasiyasının tədqiqi istiqamətində çoxlu elmi, publisistik və memuar ədəbiyyat meydana çıxsada, bu mövzu hələ də aktual olaraq qalmaqdadır. İşıq üzü görmüş tədqiqat yönlü işlərin Azərbaycan tarixşünaslığında əhəmiyyəti nə qədər böyük olsa da, problem ilə bağlı bir çox qaranlıq məsələlər öz həllini gözləməkdədir. Odur ki, 1947-1953-cü illərdə soydaşlarımıza qarşı həyata keçirilmiş deportasiyanın siyasi zəmini və səbəbləri barədə həqiqətləri üzə çıxarmaq, onu bir daha təhlil etməkdir.

Sovet-Türkiyə münasibətlərində yaranmış soyuq münasibətlər və Sovet hökuməti tərəfindən syasi gündəmə çıxarılmış "erməni məsələsi" ermənilərin fəallaşmasında heç də az rol oynamırdı. Bütün tarixi situasiyalardan yararlanmaq istəyən erməni lobbisi və siyasətçiləri Sovet-Türkiyə münasibətlərində baş verən prosesləri çox diqqətlə izləyir, əlverişli tarixi şəraitdə öz milli maraqlarını təmin etmək istəyir, bu istiqamətdə təşəbbüslər göstərirdilər. Müharibənin ilk illərində deyil, məhz müharibənin hərbi, siyasi nəticələrinin SSRİ-nin xeyrinə həll olunduğu ərəfədə, ermənilər qazanılmaqda olan müharibənin uğurlarından öz paylarını götürmək məqsədilə Sovet İttifaqına yaxınlaşıp, alman faşizmi ilə müharibədə öz köməkliklərini göstərməyə çalışırdılar.

II Dünya müharibəsi dövründə ermənilərin milli maraqları. 1944-cü il martın 9-da Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən "Hıncak", "Ramkavar" partiyaları, "Ermənistan Ermənilərinin Mütərəqqi İttifaqı" və başqa təşkilatlar "Ermənistan ermənilərinin Milli Liqası"nı yaratdılar [20, 292].

“Liqa”nın qəbul etdiyi sənəddə təşkilatın məqsədləri açıqca göstərilirdi: birincisi, Sovet İttifaqının Alman faşizminə qarşı apardığı müharibəyə hərbi səylərlə kömək göstərilməsi; ikincisi, Sovet İttifaqında və Sovet Ermənistanında kömək məqsədilə müxtəlif müəssisələrin təşkili; üçüncüsü, xaricdə yaşayan ermənilərin hüquqlarının qorunması və xarici ermənilərin repatriasiyasına hər cür kömək göstərmək” [20, 292].

Milli Liqa yarandığı ilk gündən etibarən bütün erməni icmalarında öz özlərini yarada bilmişdi. Erməni kommunistləri bütün erməni komitə və təşkilatlarını bir araya gəlməsi və onların birgə fəaliyyətlərini koordinasiya etmək istiqamətində fəal səyləri ilə milli liqalar vahid cəbhə orqanlarına çevrildilər [20, 293].

Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan sənəd ermənilərin müharibə dövründə SSRİ-yə göstərdikləri maddi köməklikləri əks etdirir. SSRİ Dövlət Bankı Ermənistan kontorunun rəisi Rza Vəlibəyovun və baş mühasib Markaryanın verdiyi bank məlumatından gündəlik olaraq xaricdə yaşayan ermənilər tərəfindən Eçmiəzzin kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq Çerekçyanın adına keçirilmiş pul vəsaitinin hesabatını verir [21, 720]. Həmin vəsait hesabına iki "Sasunlu David" tank kolonnasının yaradılması və cəbhəyə yola salınması haqqında Arxiyepiskop Gevorq Çerokçyanın 1944-cü il-də Ali Baş komandan İ.V.Stalinə göndərdiyi teleqramda bu barədə ətraflı bəhs olunur [21, 721]. Ali Baş Komandan İ.V.Stalin 1944-cü ilin 7 iyununda arxiyepiskop Gevorq Çerokçyana göndərdiyi teleqram vasitəsilə Gevorq Çerokçyana öz təşəkkürünü bildirməklə yanaşı, xaricdə yaşayan ermənilərə də öz xüsusi salamını göndərir [21, 721].

Müharibə illərində ölkədə milli birliyin təmin olunması üçün fəaliyyəti bərpa olunmuş kilsələr dövlətin bu sahədəki siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayırdılar [14, 161]. Bərpa olunmuş kilsələr arasında Eçmiəzzin kilsəsi də dövlət tərəfindən bir sıra güzəştlər əldə etmiş və SSRİ-nin Türkiyə siyasətində fəal rol oynayırdı.

Qeyd edək ki, 1945-ci il aprelin 19-da İ.V.Stalin tərəfindən qəbul edilən G.Çerokçyana kilsənin bərpası ilə yanaşı, xaricdən yüz min erməninin repatriasiyasını təşkil etməyi tapşırılmış və bildirmişdi ki, tezliklə bu barədə hökumətin xüsusi qərarı olacaq [22]. VI Gevorq, İ.V.Stalinlə olan razılışmaya əsasən, xaricdəki din xadimlərinə, partiyalara, tanınmış diaspora nümayəndələrinə müraciət edir ki, xaricdən ermənilərin repatriasiyasını təşkil etsinlər [20]. Tezliklə Eçmiəzzin kilsəsinin təşkilatçılığı nəticəsində 130 min xarici ermənilərdən Ermənistan SSR-də yaşamaq istəmələri barədə müraciətlər qəbul edilərək Sovet hökumətinə təqdim edilir [17, 364]. SSRİ Xalq Komissarları Soveti 1945-ci il noyabr ayının 21-də "Ermənilərin xaricdən Ermənistan SSR-yə qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qərar qəbul edir [4, 443].

Xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası üçün Azərbaycana ərazi iddiaları. Xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına qayıtmaları haqqındakı, SSRİ XKS-nin 21 noyabr 1945-ci il tarixli qərarından az sonra,

noyabr ayının 28-də Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsi qaldırılır. Ermənistanın kommunist rəhbəri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin Ermənistana birləşdirilməsi barədə Mərkəzi hökumət qarşısında vəsadət qaldırır [19, 203]. Vəsadətlə bağlı Azərbaycan K(b) P MK-nın I katibi M.C.Bağirova həmin məktubla birgə müraciət edərək ondan öz fikrini bildirməyi xahiş edir. Azərbaycan rəhbəri isə öz növbəsində həmin təklifi qətiyyətlə rədd edir [7].

Ermənilərin ərazi iddiasınının xarici ermənilərin ölkəyə qayıdışı haqqındakı qərardan dərhal sonra qaldırılması heç də təsadüf deyildi. Onlar bu qərardan sonra dərhal hərəkətə keçdilər, yaranmış şəraitdən faydalanmağı üstün tutdular. Ermənistan rəhbərləri SSRİ XKS-da, MK-da tez-tez görüşlər keçirir və bildirirdilər ki, ermənilərin torpaqları az, xaricdən gəlmək istəyənlər isə qatqat çoxdur. Ermənilər bu problemin mümkün həllini Ermənistanın istər Zaqafqaziya daxilindəki, istərsə də xaricdəki sərhədlərinin genişləndirilməsi zərurətini vurğulayırdılar.

M.S.Qorbaçovun məsləhətçisi olmuş K.Brutens "30 il köhnə meydanda" kitabında yazır ki, 1945-ci ilin sonları və 1946-cı ilin əvvəllərində Ermənistan K(b)P MK-nın I katibi Qriqori Harutyunov xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-yə qayıdışı ilə bağlı olaraq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan vilayətlərinin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini ÜİK(b)P MK-nın katibi G.Malenkovla birlikdə dəfələrlə müzakirə etmişdi [11, 64].

Azərbaycanın kommunist rəhbəri M.C.Bağirovun ərazi məsələsi ilə bağlı tutduğu sərt və kəskin mövqeyi rəsmi Moskvanı və erməniləri bu fikirdən daşındırdı. Mərkəzi hökumət isə bir daha ərazi məsələlərin müzakirəsinə qayıtmadı. M.C.Bağirov bu məsələdə qəti mövqə və möhkəm iradə ortaya qoymasaydı, çox güman ki, Dağlıq Qarabağ vilayəti elə o vaxtlar Azərbaycandan alınıb Ermənistana birləşdiriləcəkdi.

Professor B.Nəcəfov isə erməni kommunistləri haqqında, onların fəaliyyətləri barədə yazır ki, Ermənistanın kommunist rəhbərləri zahirdə sovet ideologiyası və şüarları ilə pərdələnsələr də, qəlblərinin dərinliyində daşnak idilər, daşnak prinsiplərinə tapınmışdılar. Onlar üçün "erməni məsələsi" kommunist ideologiyası və beynəlmiləçilik prinsiplərindən qat-qat əziz və doğma idi. Məhz buna görə də repatriasiya məsələsində Ermənistan K(b)P MK, respublika rəhbərliyi xarici erməni diasporası ilə birgə hərəkət edirdi ki, elə bu həmrəylik də son nəticədə onlara uğur gətirdi" [8, 60-61].

Xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası üçün təbliğat prosesi və Türkiyəyə ərazi iddiaları. Sovet hökuməti xarici ölkələrdən ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün geniş təbliğat işinə qoşulmuş, bu istiqamətdə bütün təbliğat vasitələrindən istifadə edirdi. 1944-cü ildə Ermənistan SSR-də "Ermənistanın Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti" yaradılmışdı [23,132]. Bu təşkilat xaricdəki ermənilərin "vətənə" qaytarılması üçün təbliğat aparırdı.

1945-ci il noyabr ayının 20-də Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 25 illiyi ölkədə təntənəli şəkildə qeyd olunması da əslində siyasi

xarakterli tədbir idi. Bu münasibətlə SSRİ XKS, ÜİK(b)P MK Ermənistan rəhbərliyinə və erməni xalqına təbrik məktubu göndərdi. ÜİK (b)P MK-nın orqanı olan "Pravda" qəzeti isə 25 noyabr 1945-ci il sayında bayram ovqatlı yazılara geniş yer vermiş, bu əlamətdar hadisə ilə bağlı öz səhifələrində məqalələr dərc etmişdi. Həmin məqalələrdə 25 il ərzində Sovet Ermənistanının ittifaq tərkibində qazanmış olduğu siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni nailiyyətlərdən söhbət açılır, ölkə qarşısında duran perspektiv inkişaf meylləri təbliğ edilirdi [18]. Həmin günlərdə Ü.İ.K.(b) P MK-nın orqanı olan "Pravda" qəzetində Ermənistan K(b)P MK-nın I katibi Q.Harutyunovun "Sovet Ermənistanının 25 illiyi" başlıqlı məruzəsi çap edilmişdi. Q.Harutyunov öz məruzəsində Ermənistanın keçdiyi inkişaf yolundan, qazandığı sosial, iqtisadi, mədəni nailiyyətlərdən danışır, Türkiyəyə qarşı ərazi tələbləri də irəli sürməkdən çəkinmir. O, Türkiyədən Qarsı, Ərdahanı, Sarıqamışı, Kağızmanı və s. başqa əraziləri dərhal geri qaytarılmasını tələb edirdi [18].

Xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına qayıdışı ərəfəsində ermənilər yaşayan bir sıra xarici ölkələrdə Sovet Ermənistanının 25 illiyinə həsr olunmuş böyük fotosərgi keçirilmişdi. Sərginin keçirilməsindən məqsəd Sovet Ermənistanının qazandığı sosial-iqtisadi, mədəni uğurları təbliğ etmək və bununla da Sovet Ermənistanına gəlmək istəyən erməniləri şirnikləndirmək idi. Sərgi daha çox ermənilərin kasıb halda yaşadıkları Fələstində, Kiprdə və s. ölkələrdə nümayiş etdirilirdi. Sərgidə Sovet İttifaqı tərəfindən təbliğat məqsədilə Sovet Ermənistanının ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatından bəhs edən mətbuat, məktəb dərslikləri, kinofilmlər köçürüləcək ermənilər arasında əyani təbliğat vasitəsinə çevrilmişdi. Bu materiallarda Sovet Ermənistanının qazandığı iqtisadi və mədəni nailiyyətlərlə yanaşı, repatriant ermənilərin köçürülmə vaxtı və yerləşdirilməsinin hazırlığı barədə məlumatlar verilirdi [23,132]. Onu da qeyd edim ki, xarici ermənilər Sovet hökumətinə müraciət edərək Türkiyədəki "erməni torpaqları" nın Sovet Ermənistan SSR-ə birləşdiriləcəyi təqdirdə, vətənə qayıdıb orada "sosializm" uğrunda fəal çalışacaqlarını bildirirdilər [15].

Ermənilərin repatriasiya prosesi. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 19 oktyabr 1946-cı ildə " Sovet Ermənistanına qayıdan erməni millətindən olan şəxslərə SSRİ vətəndaşlığı verilməsi qaydaları haqqında"kı qərarı ilə ermənilərin köçürülüb gətirilməsini hüquqi cəhətdən qanuniləşdirdi. Qərardan dərhal sonra ermənilərin xaricdən ölkəyə qayıdışı baş verir [5].

"Daşnakstyun" partiyasının 1947-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Qahirədə keçirdikləri XIV konqresində də Türkiyəyə, SSRİ və böyük dövlətlərə münasibət, "erməni məsələsinə" yanaşması, ermənilərin Ermənistana repatriasiyası haqqında məsələlər müzakirə edildi [1, v.32-36]. Direktiv sənədin "repatriasiya" bölməsi sənədində "Daşnakstyun" partiyasının xarici ermənilərin Sovet Ermənistanına repatriasiyası məsələsinə münasibəti açıqlanır. Bu məsələ ilə bağlı konqresdə dinlənən məruzələrdən irəli gələrək daşnakların gəldiyi nəticəyə görə: Birincisi, "Daşnakstyun" partiyası repatriasiya məsələsinə

mühüm və müsbət iş kimi baxır; ikincisi, qeyd edir ki, repatriasiya erməni məsələsinin başqa tərəflərinin həllində uğurlu addımdır; üçüncüsü, kütləvi repatriasiya erməni torpaqlarının azad olunması və Ermənistanın sərhədlərinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır" [1, v.22].

Daşnaklar repatriasiyanı müsbət iş kimi qəbul etmələrinə baxmayaraq, ona qarşı çıxır, sərt, kəskin şəkildə mübarizə aparırdı. Bunun, səbəbi də repatriasiyanın daşnakların mövqelərinin güclü olduğu erməni icmalarında aparılması idi. Sovetlərin belə bir siyasəti həm də "Daşnakstyün" partiyasının siyasi cəhətdən neytrallaşdırmaq məqsədini güdüdü. Belə ki, "Soyuq müharibə" illərində daşnaklar qərbyönlü siyasət yeridir, Mərkəzi Kəşfiyyət İdarəsi ilə əməkdaşlıq edirdi [6, 161].

Xaricdən ermənilərin köçürülməsi zamanı siyasi partiyalar və təşkilatlar arası ehtiraslar daha da qızışdı. Daşnaklar öz ənənəvi mübarizə üsulundan-terrordan istifadə edirdi. Livanda ermənilərin SSRİ-yə qayıtmasına çağıran kommunist P.Nadiryana daşnaklar tərəfdən qətlə yetirilmişdi [6, 113].

Xarici ermənilərin Sovet Ermənistanına repatriasiyası üçün erməni partiya və təşkilatları onların köçürülüb gətirilməsinin maliyyə xərclərini öz üzərlərinə götürmüşdülər. Onlar bu işdə daha çox maliyyə vəsaiti ayırır, daha çox pul xərcləyirdilər. Xarici ermənilərin Ermənistanı qayıdışı üçün Ümumerməni Xeyriyyə Təşkilatı bir milyon dollardan artıq pul xərcləmişdi [1, 364].

Sovet İttifaqının, onun xüsusi xidmət orqanlarının və xaricdə fəaliyyət göstərən müxtəlif erməni təşkilatlarının yaxından köməyi və apardıqları təbliğat vasitəsi ilə xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin az qismini inandıra bilmiş və bunun nəticəsində 1947-ci ilə qədər 85.787 nəfər Ermənistan SSR-ə köçürülüb gətirilmişdi [9]. Ermənistan SSR NS-nin sədri S.K.Karapetyan Sovet Ermənistanının 27-ci ildönümü münasibətilə keçirilən yığıncaqda bildirdi ki, 1947-ci ilin yayına qədər Ermənistanı 80 min xarici erməni qayıtmışdır [15]. Köçürülüb gətirilənlər əsasən, ABŞ, Fransa, Bolqarıstan, Rumıniya, Suriya, Livan, Misir və İranda yaşamış ermənilər idi.

Xarici ölkələrdən köçürülüb gətirilən ermənilərin əsas kütləsini daşnak meyilli elementlər təşkil edirdi. Onlar üzəndə sovet hakimiyyətinə loyallıqlarını bildirsələr də, əslində vətənə, orada "erməni məsələsi" naminə qayıdardılar [8,58]. Azərbaycan SSR DTK sədri (KQB) general-mayor Yemelyanovun 24 avqust 1946-cı ildə tam məxfi qrifli "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin bir qrup erməni ziyalıları arasındakı mənfi əhvalatlar haqqında"kı arayışda xaricdən gəlmiş erməni repatriantların antisovet meyilli olması faktını təsdiqləyir. DTK-nın sədri belə bir qənaətdədir ki, yerli ermənilərin Sovet hökumətinin ictimai-iqtisadi quruluşlarına olan müxalif baxışları xaricdən gələn ermənilərin antisovet baxışları ilə əlaqədardır [7, 13]. Bu faktın özü xarici erməni-repatriantların ölkəyə gəlişinin əsl məqsədləri barədə fikir yürütməyə imkan verir.

1947-ci ildə xarici ermənilərin Ermənistanı repatriasiyasının sürəti xeyli azalmışdı. 1946-cı ildə bu rəqəm 51.238 nəfər təşkil edirdisə, 1946-cı illə mü-

qayisədə 1947-ci ildə Ermənistan SSR-ə 34.549 nəfər erməni - repatriant gəlmişdi [10, 115]. 1947-ci ilin ortalarından başlayaraq xarici ermənilərin köçürülüb gətirilməsi planı azaldılmış, 1949-cu ildə isə Ermənistan KP MK-nın qərarı ilə bu köçürülmə prosesi tamam dayandırılmışdı.

Azalmanın bir səbəbi "Daşnakstyun" partiyasının xaricdə yaşayan və Sovet Ermənistanına gəlmək istəyən ermənilər arasında apardığı əks təbliğat idisə, digər səbəbi ölkəyə gəlmiş erməni-repatriantların bir qisminin əvvəlki yaşadığı ölkələrə qayıtması və öz soydaşları arasında sovet həyat tərzinin acı gerçəkliyini açıqlamaları idi. Sovet hökuməti tərəfindən "erməni məsələsi"nin həlli ilə bağlı ermənilərə vermiş olduğu vədin yerinə yetirilməməsi də erməni-repatriantların Sovet İttifaqına, Ermənistana gəlişinə mane olan ən əsas amillərdən biri idi.

SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi tələblərindən əl çəkmədiyi bir vaxtda xaricdə daşnaklar tərəfindən Sovetlər əleyhinə başlanan təbliğat bütövlükdə reemigrasiya prosesinə təsir edir, Sovet hökumətinin dünyada süni surətdə yaratmış olduğu "ədalətli dövlət" imicinə zərər vurmaqla yanaşı ermənilər arasında "erməni məsələsi"nin həllinə ümidi xeyli azaldırdı. VI Gevorqun dünya ermənilərinə müraciətlə yazmış olduğu "...ermənilərin bütün milli arzularının yerinə yetirilməsi mümkünsüzdür" fikrinə münasibət bildirən S.Varasyan ona cavabında bildirirdi: "bununla da siz ermənilərdə məyusluq və ümitsizlik acısı yaradırsınız..." [1, v.58].

İ.V.Stalinlə Gevorq Çerokçyan arasında olan razılışmaya görə xarici ölkələrdən köçürülüb gətirilən ermənilərin növbəti axını da gəlməli və onlar Türkiyədən alınıb Ermənistan SSR-ə birləşdiriləcək torpaqlarda yerləşdirilməli idilər. "İtirilmiş torpaqlar"ın geri alınması məsələsinin həlli isə gündən-günə uzanır, rəsmi Moskva üçün həlli çətin bir problemə çevrilmişdi. Ermənilər isə hələ də "erməni məsələsi"nin həll ediləcəyinə ümid edir, onun həllini gözləməkdə idilər...

Azərbaycanlıların Ermənistan deportasiyası. Türkiyəyə qarşı Sovet ərazi tələblərinin boşa çıxması, Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə üzləşən İ.V.Stalin belə bir şəraitdə tələm-tələsik olaraq Azərbaycan türklərinin Ermənistandan köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu tələm-tələsiklik SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında"kı 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarından da görünür. Qərar preambulasız, izahatsız qəbul edilmişdi [3, v.13-14].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr tarixli qərarının 11-ci maddəsində də rəsmi Moskvanın, eləcə də erməni lobbisinin və millətçi dairələrinin məkrli niyyətlərini duymamaq mümkün deyil. Qərada azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililərin və yaşayış evlərinin xaricdən Ermənistan SSR-ə gələn erməniləri yerləşdirmək üçün ermənilərin istifadəsinə verilməsi deyilir, bununla bağlı Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə xüsusi göstəriş verilirdi [3,v.13-14].

Beləliklə, Sovet hökuməti İkinci Dünya müharibəsi illərində ermənilərə SSRİ-nin Türkiyə siyasətində ermənilərdən siyasi alət kimi istifadə müqabilində Azərbaycan türklərini tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etdi.

Repatriasiya illərində 80 mindən artıq xarici erməninin ölkəyə gəlməsi ermənilərin 130 min miqdarında azərbaycanlıların köçürülməsi planının reallaşmasına imkan vermədi. Sovet hökuməti 100 min Azərbaycan türkünün köçürülməsinə qərar verdi... SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında"kı 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ermənilərin ənənəvi etnik təmizləmə siyasətinə yenidən rəvac verdi.

Nəticə. Yekun olaraq bildirik ki; 1) Azərbaycan türklərinin 1947-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiyası İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Sovet-Türkiyə münasibətləri kontekstində rəsmi Kreml tərəfindən siyasi gündəmə çıxarılmış “erməni məsələsi” və xaricdən ermənilərin Ermənistana repartasiyası ilə qırılmaz surətdə bağlıdır”; 2) O dövrdə, SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi tələbləri, ermənilərin Azərbaycana ərazi iddiaları və Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-dən deportasiyası bir-biri ilə bağlı olan kompleks məsələlərdir; 3) ermənilərin repatriasiyasından məqsəd imperiya sərhədlərini Türkiyə əraziləri hesabına genişləndirmək istəyən SSRİ-nin geo-siyasi maraqlarını həyata keçirmək idi. Azərbaycan türklərinin köçürülməsi də həmin maraqlara qurban verildi; 4) Ermənilərin xaricdən köçürülməsini şirnikləşdirən və həyata keçirən də məhz Kreml idi. Azərbaycan türkləri də repatriantlar üçün guya yeni ərazilər tələb olduğu üçün Ermənista SSR-dən deportasiya olundu.

ƏDƏBİYYAT

- 1.ARPİİSSA, f.1,siy. 221,iş 78 v.32-36
- 2.ARPİİSSA, f.1,siy. 222, iş 48 v.10-14
- 3.ARPİİSSA, f.1,siy. 206, iş.29 v. 14-19
- 4.Həsənlı C. İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939-1945). Bakı: Yazıçı, 2015, 540 s.
5. İsaakyan Q. Ermənistan SSR (qısa tarixi очерк). Bakı: Azərneşr, 1960, 146 s.
- 6.Maykl K. Daşnak partiyasının böhranı. // "Xəzər" jurnalı, Bakı, 1990, №1, s.161
7. Malenkovun Bağırova məktubu. // Qanun jurnalı. Bakı, 1998, №13,14
8. Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı: Çarşıoğlu, 1998, 214 s.
- 9.Kamuran Gürun. Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953). Ankara, 1991, s.30
- 10.Nesla Bağgün. Türk-Ermeni ilişkileri.İstanbul:1973,s.115
11. Карен Брутенц. Тридцать лет на старой площади. М.: Международные отношения, 1998, s.509
- 12.Ведомосты Верховного Совета ССР. М., 1946, №39
- 13.Геворгян П.В Борьбе за существование. // Армянский Вестник. 1993, №9
- 14.Джузеппе Боффе. История Советского Союза (от отечественной войны до Полежения второй мировой державы Сталин и Хрущев.1941-1964). Том 2. М.: Международные отношения, 1994, с.161
- 15.Коммунист (Ереван). 1945, 22 декабр №275
16. Карапетян С.К. 27 лет возрожденной Армении. // Газ., "Коммунист " Ереван, 29 ноябрь 1947, №279.

- 17.История Армянская народа. Ереван: Ер.ГУ, 1980, с.564.
- 18.Советская Армения за 25 лет. Правда, 25 ноября 1945, №281
- 19.Пыжиков А. Хрущевская «оттопел» (1963-1964). Архив. М.: Олмо- Пресс, 2002, с.203
- 20.Советская Армения за 60 лет. Ереван: АН.Арм.ССР, 1970, с.292.
- 21.Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Ереван: АН.Арм.ССР, 1975, с.720
- 22.Хомозури Г. Социальные потрясения в судьбах народов. М.: Интеллектион, 1997, с.193
- 23.Худавердян К.С. Культурные связи Советской Армении. Ереван: 1977, с.132

ПОЛИТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЕ ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРОК ИЗ АРМЯНСКОЙ ССР

А.Дж.КУРБАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме депортации азербайджанских тюрок из Армянской ССР в 1947-1953 годы. Впервые проблема депортации азербайджанцев исследуется в советско-турецких отношениях, рассматриваются политические корни, на основе которых раскрываются факты этих событий. Также исследуется, деятельность армянских церкви и организаций в этом направлении, широко освещаются политические условие их возникновение.

Ключевая слова: депортация, армянин, Совет, церкви, азербайджанец

POLITICAL GROUNDS FOR THE DEPORTATION OF AZERBAIJANI TURKS FROM THE ARMENIAN SSR

A.J.GURBANLI

SUMMARY

The article is devoted to the problem of the deportation of Azerbaijani Turks from the Armenian SSR in 1947-1953. For the first time, the deportation of Azerbaijanis is investigated in the context of historical events, its roots and political foundations are revealed on the basis of historical facts. At the same time, the activities of Armenian churches and organizations in this direction, their use of political conditions have been widely analyzed.

Keywords: deportation, Armenian, Soviet, church, Azerbaijani

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCANDA İLK QADIN İCTİMAİ TƏŞKİLATLARI
(XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində)****N.MƏMMƏDOVA***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası*
nusaba_mamedova@mail.ru

Müasir dünyamızda baş verən global dəyişiklər, ictimai-siyasi proseslər, beynəlxalq qadın hərəkətinin yeni mərhələyə qədəm qoyması Azərbaycan qadınlarından böyük fəallıq göstərmək zərurəti yaradır. Ölkəmizdə dövlət tərəfindən aparılan uğurlu gender bərabərliyi siyasəti, ictimai-siyasi həyatda qadınların rolunun artırılması üçün münbit şəraitin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, qadın hüquqlarının qorunması xüsusi diqqət göstərilən sahələrdəndir.

Hazırda Azərbaycanda 4 minə yaxın ictimai təşkilat fəaliyyət göstərir ki, bu təşkilatların təqribən 30 faizi qadınların rəhbərlik etdiyi təşkilatların payına düşür. Müasir qadın təşkilatları ictimai-siyasi həyatın bütün istiqamətləri üzrə, təhsil, elm, mədəniyyət və digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirlər. Bu genişmiqyaslı fəaliyyətin tarixi kökləri vardır. “Azərbaycanda ilk qadın ictimai təşkilatları (XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində)” mövzusunda həsr olunmuş məqalə həmin tarixi köklərin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycanın ziyalı qadınları, maarifçilik hərəkəti, ictimai təşkilat, qadın təşkilatları, qızlar üçün məktəblər

Müasir dövr tarixşünaslığında XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçilik hərəkəti, ictimai təşkilatların yaradılması, o cümlədən Azərbaycan ziyalı qadınlarının yaratdıqları ictimai təşkilatlar, onların maarifçilik fəaliyyətinə dair qismən məlumat verilmiş [9;10; 11; 12; 13; 14; 15], lakin qadın təşkilatlarının Azərbaycanın digər ərazilərində, Rusiya imperiyasında fəaliyyəti tamamilə diqqətdən kənar qalmış, bugünə qədər işıqlandırılmamışdır. Bunlarla yanaşı qeyd etmək istərdik ki, məqalə müasir dövrümüzdə Azərbaycanın digər ölkələrlə mədəni əlaqələrinin inkişafı baxımından da olduqca aktualdır.

Əsas hissə. XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında ziyalı xanımların mütəşəkkil formada fəaliyyətə başlaması mühüm tarixi əhəmiyyətə malik idi. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan qadınları qeyri-müsəlman qadın təşkilatları tərkibində fəaliyyət göstərərək müsəlman qadınlarının maarifləndirilməsi, onların təhsilə

cəlb olunması istiqamətində tarixi xidmətlər göstərmişlər.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində olduğu kimi, ölkəmizin qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan İrəvanda da qeyri-müsəlman təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilatların fəaliyyət proqramı müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulmasa da, həmin təşkilatların maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycan qadınlarının maarifçiliklə bağlı dünyagörüşünün formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan İrəvan «Müqəddəs Repsima» və «Müqəddəs Nina» ictimai təşkilatlarının fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrin II yarısında İrəvanda ilk qız məktəblərinin əsası məhz həmin təşkilatlar tərəfindən qoyulmuşdur [4]. Bütün xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bu məktəblərin İrəvanda, eləcə də bütün Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində dünyəvi qız məktəblərinin yaradılmasında mühüm rolu olmuşdur.

İrəvanda «Müqəddəs Repsima» qadın xeyriyyə cəmiyyəti 1850-ci ildən fəaliyyət göstərirdi və bu təşkilat qadınların ictimai fəallığının artırılmasında mühüm əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1852-ci ilə aid olan məlumata görə, həmin ildə cəmiyyətin 63 nəfər qadın üzvü var idi. Onların 7 nəfərini azərbaycanlı qadınlar təşkil edirdi: Şahşərəf xanım Vəzirova, Tevuşbəyim xanım, Xanımcan xanım, Sarabəyim xanım, Tükəzban xanım, Sona xanım Xocamirova, Xurşudbəyim xanım [4]. 1870-ci ildə İrəvan qadın xeyriyyə cəmiyyətində 42 nəfər azərbaycanlı qadın, o cümlədən Cavanşir xanım, Ağabəyim xanım, Xırda xanım, Sarabəyim xanım, Nazənin xanım, Leyla xanım, Məsumə xanım, Sara xanım, Xeyransa xanım, Xurşud xanım, Bəyim xanım, Mələk xanım, Bilqeyisbəyim xanım, Telli xanım, Səadət xanım, Balabəyim xanım, Xədicə xanım, Səkinə xanım, Fəxrənise xanım və digər maarifpərvər qadınlar iştirak edirdi.

XIX əsin II yarısında bir tərəfdən çarizmin ruslaşdırma siyasəti, digər tərəfdən çarizmin siyasətinin bir qolu olan dini xurafatın hökm sürdüyü şəraitdə azərbaycanlı xanımlar müstəqil qadın təşkilatı yarada bilməsələr də, qeyri-müsəlman təşkilatlarına maddi dəstək olmaqla bu təşkilatların tərkibində maarifçilik fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Azərbaycanlı zadəgan qadınları öz qız övladlarını İrəvan «Müqəddəs Repsima» və «Müqəddəs Nina» cəmiyyətlərinin açdığı məktəblərə göndərirdi. 1865-ci ildə İrəvan «Müqəddəs Repsima» məktəbində təhsil alan 65 qızdan 42 nəfəri azərbaycanlı qız övladları idi.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının dinamikası, 1871-ci ildə Həsən bəy Məlikov tərəfindən təşkil olunan «Təhsil alan müsəlman uşaqlarına kömək cəmiyyəti» və bu cəmiyyətin təşkilində mühüm xidmətlər göstərən Hənifə xanım Məlikovanın maarifçilik fəaliyyəti sonrakı illərdə ilk milli qadın təşkilatlarının əsaslı formada yaradılmasına başlanğıc oldu. Azərbaycan qadın təşkilatının əsası «Nicat» cəmiyyətinin nəzdində təşkil edildi.

«Nicat» cəmiyyətinin qadın bölməsi – Azərbaycanda ilk milli qadın təşkilatı 1908-ci il oktyabrın 26-da Hənifə xanım Məlikovanın rəhbərliyi ilə Rübabə xanım Qasımovanın mənzilində təşkil olunmuşdur. Bölmənin tərkibinə aşağıdakı qadınlar daxil idilər: Hənifə xanım Məlikova, Rübabə xanım Qası-

mova, Xədicə xanım Əlibəyova, Əminə xanım Əfəndiyeva, Sürəyya xanım Axundova, Sabirə xanım Əbdürrəhman, Sara xanım Vəzirova, Əminə xanım Terequlova, Xurşud xanım Vəzirova, Səltənət xanım Əmircanova, Rəhilə xanım Hacıbababəyova, Qərib Sultan xanım Xanlarova və Ayşə xanım Hacı Qasımova [5,1].

İlk qadın təşkilatının əsas məqsədi müsəlman qadınları arasında savadın yayılması, təhsil alan bütün şagirdlərə və tələbələrə maddi yardım göstərilməsindən ibarət idi.

1908-ci ildə, eyni vaxtda cəmiyyətin ikinci qadın bölməsi Rusiyanın mərkəzi şəhərlərindən biri olan Peterburqda təşkil olunmuşdur. Şöbəyə Azərbaycanın tərəqqipərvər xanımlarından biri olan Xurşud xanım Vəzirova rəhbərlik edirdi [6].

«Nicat» cəmiyyəti nəzdində fəaliyyət göstərən qadın təşkilatı müəyyən dövr keçdikdən sonra müstəqil bir təşkilata çevrildi və dövlət orqanları tərəfindən rəsmi hüquqi əsaslarla təsdiq olundu. Bu təşkilat «Bakı müsəlman ünas (qadın – N.M.) cəmiyyəti xeyriyyəsi» adlandırıldı.

1914-cü ildə «Bakı müsəlman ünas cəmiyyəti xeyriyyəsi»nin nizamnaməsi onun təsisçiləri tərəfindən hazırlanaraq «Bakı şəhəri cəmiyyətlərin və ittifaqların işinə dair idarə»nin iclasında təsdiq edilmişdir [3]. Cəmiyyətin təsisçiləri aşağıda adları qeyd olunan, dövrünün öndə gedən maarifçi qadınlarından ibarət idi: Əminə xanım Ağayeva, Zərincə xanım Ağayeva, Mina xanım Aslanova, Səbirə xanım Əbdürrəhman, Səriyyə xanım Axundova, Tubu xanım Axundova, Nigar xanım Vəlibəyova, Səriyyə xanım Vəlibəyova, Rəhilə xanım Hacıbababəyova, Gövhər xanım Qaziyeva, Fatimə xanım Qaziyeva, Gülsüm xanım Liyanova, Gülcəmal xanım Maqomayeva, Hüsnucəmal xanım Məhəmmədova, Ayna xanım Musabəyova, Asiya xanım Nərimanova, Nəbat xanım Nərimanova, Məryəm xanım Sulkeviç, Məryəm xanım Tanrıqulova, Xədicə xanım Tanrıqulova, Fatimə xanım Tambiyeva, Əminə xanım Əfəndiyeva [3].

«Bakı müsəlman ünas cəmiyyəti xeyriyyəsi»nin 1914-cü il noyabrın 21-də ilk təsis iclasında aşağıdakı tərkibdən ibarət idarə heyəti seçildi: sədr – Sona xanım Tağıyeva, sədrin müavini Rəhilə xanım Hacıbababəyova, xəzinədar Pəri xanım Topçubaşova, katib Əminə xanım Ağayeva. İdarə heyətinin üzvləri – Səriyyə xanım Axundova, Səkinə xanım Axundzadə, S.Səlimxanova, Fatimə xanım Tambiyeva, Məryəm xanım Sulkeviç və Tubu xanım Axundova. Üzvlüyə namizədlər – Xədicə xanım Əlibəyova, Məryəm xanım Terequlova, Gövhər xanım Qaziyeva və Xədicə xanım Terequlova. Təftiş komissiyasının üzvləri – S.Əmircanova, Z.Qayıbova, Z.Vəzirova və A.Aşurbəyova [7].

«Bakı müsəlman ünas cəmiyyəti-xeyriyyəsi»nin təsis iclasında bu təşkilatın yaradılmasında dəstək olan ziyalıların adları qeyd olundu. Bildirildi ki, cəmiyyətin təşkilində Sultan Məcid Qənizadənin, Əli Terequlov və Mehdi bəy Hacıbababəyovun böyük xidmətləri olmuşdur. İclasın qərarı ilə həmin şəxslər cəmiyyətə fəxri üzvlər seçilmişlər [7].

«Bakı müsəlman ünas cəmiyyəti xeyriyyəsi»nin nizamnaməsinin II bölməsindən aydın olur ki, bu cəmiyyətin məqsədi müsəlman qadınlarının mədəni və iqtisadi tərəqqisinə çalışmaq, kasıb müsəlman qadınlarını səfalətdən xilas etmək üçün onlara maddi və mənəvi yardım etmək, müsəlman qadınları arasında maarifin yayılmasına çalışmaq, ibtidai, rüşti və edadi məktəblərdə təhsil alan müsəlman şagirdlərinə yardım etməkdən ibarət idi. Bu məqsədinin həyata keçirilməsi üçün cəmiyyət aşağıdakı fəaliyyət proqramını müəyyənləşdirmişdir:

1. Cəmiyyət iş görməyə imkanı olmayan və xəstə müsəlman qadınlarını himayəsinə alır;

2. Kasıb və yetim müsəlman uşaqlarını ibtidai məktəblərə, həmçinin sənət məktəblərinə və yaxud sənətə qoyur;

3. Kasıb müsəlman qadınları üçün hökumət orqanlarının icazəsi ilə xəstə-xanalar, qoca və zəif qadınlar üçün kimsəsizlər evi və s. bu kimi binalar açır;

4. Kasıb müsəlman qızlarına mürəbbiylik, dayəlik etmək üçün xüsusi dərslər təşkil edir, habelə təlim görməmiş gənc qızlar və qadınlar üçün kurslar açır;

5. Aşpazlıq sənətini öyrətmək üçün xüsusi dərslər açır. Sənət məktəbləri və həmin məktəblərdə ustadkarlıq açır;

6. Təzə məktəblər açılmasını himayə edir və yaxud öz vəsaiti hesabına məktəblər açır;

7. Kasıb müsəlman şagirdləri üçün yay düşərgələri təşkil edir;

8. Müsəlman qadınları üçün qiraətxanalar təşkil edir;

9. Təlim kitabları, camaata müəlif üçün kitablar çap edir, cəmiyyətin vəsaiti artdıqdan sonra hökumətin icazəsi ilə öz orqanını nəşr etdirir;

10. Həm öz üzvləri, həm də ictimai müəlif üçün kitabxana açır, kitabların elmə və tərbiyyəyə dair ucuz satılması üçün mağazalar açır;

11. Mövcud məktəblərdə istedadlı şagirdlərdən ibtidai məktəblər üçün müəllimələr hazırlayır və cəmiyyətin vəsaiti imkan verərsə, xüsusi müəllimlik məktəbi – seminariya açır;

12. Bakı quberniyasının digər mərkəzlərində şöbələrini açır [3].

“Bakı müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti”nin nizamnaməsinə görə cəmiyyət üzvlərinin sayına məhdudiyət qoyulmurdu. Təlimdə davam edən həddi-bülüğa yetmiş həm qadınlar, həm kişilər, rütbəsindən, hansı təbəqəyə malik olmasından asılı olmayaraq, hər bir şəxs cəmiyyətə üzv qəbul oluna bilərdilər. Kişilər üzvlüyə qəbul olunurdular, lakin cəmiyyətin məclislərinə daxil olmağa ixtiyarları yox idi [3].

Nizamnaməyə görə cəmiyyətin fəxri üzvləri ümumi iclasda o şəxslər seçilirlər ki, cəmiyyətin işinə böyük xidmətlər etmiş olsun, cəmiyyətin istifadəsinə birdəfəlik 500 rubl və ya ildə 50 rubl ianə etsin; həqiqi üzvlər hər il 5 rubl və ya birdəfəlik 100 rubl, üzvlüyə namizədlər ildə 3 rubl üzvlük haqqı verirdilər [3].

Bundan əlavə, xüsusi xidmətləri ilə cəmiyyətə kömək edən şəxslər – kasıb xəstələri pulsuz müalicə etməyi öhdəsinə götürmüş həkimlər, cəmiyyətin

himayəsində olan kasıb uşaqları pulsuz öyrədən müəllimlər cəmiyyətin həqiqi üzvlüyünə qəbul oluna bilərdilər [3].

Cəmiyyətin vəsaiti üzvlük haqlarından, rəsmi idarələrdən daxil olan vəsaitdən, cəmiyyətin malik olduğu sərmayənin faizindən, cəmiyyətin mülklərindən və s. hasil olan mədaxildən, üzvlərdən və digər şəxslərdən daxil olan ianələrdən, cəmiyyət tərəfindən təşkil olunan qiraətxana, teatr və konsert, bazar və müsəmirələr, şəhər bağında və dənizdə ümumi gəzintilərdən, mağaza, məscid və s. yerlərdə təşkil olunmuş ianə qutularından daxil olan vəsaitdən, imza vərəqləri vasitəsilə yığılan pullardan təşkil olunurdu [3].

1916-cı ilin mayında Liza xanım Muxtarovanın evində «Bakı müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti»nin ümumi iclası keçirildi. İclasda Rəhilə xanım Hacıbababəyova və Şəfiqə xanım Əfəndiyeva sədrlik edirdilər. İclasda cəmiyyətin idarə heyətinə gizli səsvermə yolu ilə seçkilər keçirilmiş və aşağıda göstərilən tərkib seçilmişdir: idarə heyətinin sədri Liza xanım Muxtarova, sədrin müavini Rəhilə xanım Hacıbababəyova, xəzinədar Pəri xanım Topçubaşova, katib Əminə xanım Ağayeva [2].

Azərbaycan xanımlarının maarifçilik, təşkilatçılıq fəaliyyəti cəmiyyətdə hiss olunmaqda idi. Qadın təşkilatı olaraq «Bakı müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti» müxtəlif seçkili orqanların fəaliyyətində iştirak etməyə çalışırdı.

1917-ci il mayın 16-da H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin binasında cəmiyyət üzvlərinin ümumi iclası keçirildi. Müzakirələrdən sonra belə qərara alındı ki, müsəlman qadınların seçkilərdə tanınması vacibdir. İclasda, həmçinin qeyd olundu ki, çoxlu ailələr vardır ki, ailə başçısı yoxdur, həmin qadınların özlərinin iqtisadi və digər problemləri barədə qadına müraciət etməsi asan olardı. Qərara alındı ki, bu barədə Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinə məlumat verilsin [8].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əsas «Nicat» cəmiyyətinin nəzdində qoyulan ilk qadın təşkilatı bir neçə il sonra müstəqil, hüquqi bir təşkilata çevrildi. Bu ictimai qurum öz üzvləri – Azərbaycanın kübar, maarifçi xanımlarının təşkilatçılığı ilə qadın təhsilinin inkişafında həlledici rol oynayacaq layihələrin həyata keçirilməsini planlaşdırırdı.

Nəticə. Beləliklə, XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda yaranmış və rəsmi dövlət orqanları tərəfindən qeydiyyatda alınmış ictimai təşkilatlar vahid ideya, tək məqsədlər – türk-müsəlman əhalisi arasında milli şüurun oyanması, maarifçiliyin inkişafı, xalqın elmə, təhsilə sahib olması uğrunda apardığı mübarizə ətrafında birləşmişdirlər.

Məqalə ilkin mənbələr əsasında yazılmışdır. Məqalədə ilk dəfə olaraq XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ilk qadın təşkilatlarının yaradılması tarixi şəraiti işıqlandırılmış, Azərbaycanın ziyalı qadınlarının bir çoxlarının adları ilk dəfə olaraq elmi dövrüyə cəlb olunmuşdur. Qeyri-müsəlman qadın təşkilatlarında, həmçinin Rusiyanın mərkəzi şəhərlərində Azərbaycanlı qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Baku” qəzeti, 30 oktyabr 1908, №207
2. “Baku” qəzeti, 21 may 1916, №112
3. “Bakı müsəlman ünas cəmiyyəti xeyriyyəsi”nin nizamnaməsi, Azərbaycan Milli kitabxanasının arxivi, inventar 1484
4. Кавказский календарь на 1854 год, от Канцелярия Наместника Кавказь. Тифлись, в типографии канцелярия наместника Кавказьского, 1855
5. “Kaspiy” qəzeti, 30 oktyabr, 1908, №176
6. “Kaspiy” qəzeti, 28 oktyabr 1908, №174
7. “Kaspiy” qəzeti, 25 noyabr 1914, №264
8. “Kaspiy” qəzeti, 18 may 1917, № 108
9. Süleymanova S. Azərbaycanca ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999, 422 s.
10. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Azərbaycan Respublikası “Kitab” cəmiyyəti, 1998, 256 s.
11. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan İstiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: Azərbaycan, 1997, 176 s.
12. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkətinin yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Azərbaycan, 2003, 128 s.
13. Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 2001, 154 s.
14. Балаев А. Азербайджанское национально–освободительное движение. Баку: Элм, 1998, 280 s.
15. Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX в. (1900–1917). Баку: Элм, 1997, 336 с.

ПЕРВЫЕ ЖЕНСКИЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (Вторая половина XIX - начало XX вв.)

Н.МАММАДОВА

РЕЗЮМЕ

Основная цель написания статьи - устранение имеющихся в историографии пробелов в исследованиях просветительской деятельности азербайджанских интеллектуальных женщин второй половины XIX - начала XX веков. В статье впервые на научной основе исследуются многие исторические факты о создании первых женских общественных организаций во второй половине XIX - начале XX веков, а также просветительская деятельность интеллектуальные женщины Азербайджана. Освещалась деятельность азербайджанских женских организаций в Иреване, исторической земле Азербайджана, а также в других регионах Азербайджана и центральных городах России.

Происходящие в современном мире глобальные изменения, общественно-политические процессы, выход международного женского движения на новый этап создают необходимость для азербайджанских женщин быть более активными. Среди направлений особого внимания - успешная политика гендерного равенства, проводимая государством в нашей стране, создание и развитие благоприятных условий для повышения роли женщин в общественно-политической жизни, защита прав женщин. В настоящее время в Азербайджане насчитывается около 4 тысяч общественных организаций, около 30 процентов из которых возглавляют женщины. Современные женские организации действуют во всех сферах общественно-политической жизни, образования, науки, культуры и других сферах. Эта масштабная деятельность имеет исторические корни.

Статья важна с точки зрения изучения исторического опыта, а также использования его при подготовке учебников в высшей и средней школе.

Ключевые слова: интеллектуальные женщины Азербайджана, просветительское движение, общественная организация, женские организации, школы для девочек

THE FIRST WOMEN'S PUBLIC ORGANIZATIONS IN AZERBAIJAN (Second half of the XIX century - early XX century)

N.MAMMADOVA

SUMMARY

The main purpose of this article is to eliminate the gaps in historiography in the study of the educational activities of Azerbaijani intellectual women in the second half of the XIX - early XX centuries. For the first time, the article examines on a scientific basis many historical facts about the creation of the first women's public organizations in the second half of the XIX - early XX centuries, as well as the educational activities of intellectual women of Azerbaijan. The activities of Azerbaijani women's organizations in Irevan, the historical land of Azerbaijan, as well as in other regions of Azerbaijan and central cities of Russia were covered.

The global changes taking place in the modern world, social and political processes, the entry of the international women's movement to a new stage create the need for Azerbaijani women to be more active. Among the areas of special attention is the successful policy of gender equality pursued by the state in our country, the creation and development of favorable conditions for increasing the role of women in public and political life, and the protection of women's rights. Currently, there are about 4 thousand public organizations in Azerbaijan, about 30 percent of which are headed by women. Modern women's organizations operate in all spheres of social and political life, education, science, culture and other spheres. This large-scale activity has historical roots.

The article is important from the point of view of the study of historical experience, as well as its use in the preparation of textbooks in higher and secondary schools.

Keywords: Azerbaijani intellectual women, enlightenment movement, public organization, women's organizations, girls' schools

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCANIN TOY ADƏTLƏRİ ORTA ƏSR AVROPA
SƏYYAHLARININ MƏLUMATLARINDA****S.Ç.MEHTİZADƏ**
Bakı Dövlət Universiteti
sayadmehdizada@bsu.edu.az

Azərbaycan xalqının adət-ənənələrində nigahla bağlı olan mərasimlər, toy adətləri əhəmiyyətli yer tutur. Öz unikalığı ilə seçilən bu adətləri Avropa səyyahları heyrətlə izləmiş və gördüklərini qələmə almışlar. Bu baxımdan, dövrün Avropa səyyahlarından olan Adam Oleari, Mikele Membre, Yan Streys, Jan Şarden və s. kimi səyyahların qələmə aldıkları məlumatlar Azərbaycan mədəniyyətinin orta əsrlər dövründə təkamül prosesini izləməyə bizə yardım edir. Bu ilkin mənbələrdən istifadə edilməsi bir tarixçi üçün olduqca zəruridir. Avropa səyyahlarının Azərbaycanın özünəməxsus və rəngarəng toy adətləri haqqında verdikləri məlumatlardan, bu məlumatların müasir tarixşünaslıqda təhlilindən də görünür ki, bu adətlərin bir çoxu müasir dövrümüzədək qorunub saxlanmışdır.

Açar sözlər: Avropa, səyyah, toy adətləri, Azərbaycan, Adam Oleari, Mikele Membre

Hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətində, adət-ənənələrində nigahla bağlı olan mərasimlər, toy adətləri əhəmiyyətli yer tutur. Bu, bir tərəfdən cəmiyyətin yeni ailənin qurulmasına bağladığı ümidlərlə, digər tərəfdən bu cəmiyyətin ailəyə özək kimi yanaşması ilə əlaqədardır. Nişan, “xınayaxdı”, kəbinkəsmə və toy adətləri orta əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin nigahla bağlı mərasimləri içərisində xüsusi yer tuturdu. Azərbaycanda orta əsrlərdə olmuş avropalı səyyahların bir çoxu həmin mərasimlərdə iştirak etmiş, müşahidələrini öz gündəliklərində qeyd etmişlər. Aydın ki, bu səyyahların məlumatları yalnız zəngin şəxslərin keçirdikləri nişan və toy müşahidələri üzərində qurulmuşdur. Lakin ümumilikdə həmin məlumatlar xalqın zəngin mədəniyyətindən, adətlərə hörmətindən də xəbər verir.

Səyyah gündəlikləri bizə Azərbaycan mədəniyyətinin orta əsrlər dövründə təkamül prosesini izləməyə də yardım edir. Bu ilkin mənbələrdən istifadə edilməsi bir tarixçi üçün olduqca zəruridir [3, 17].

Avropa səyyahları Azərbaycanın toy adətləri haqqında. Alman səyyahı Adam Oleari Azərbaycan xalqının nigah və toy adətləri ilə bağlı çox geniş məlumatlar verir: “Əgər gənc oğlan evənmək istəyirsə və müəyyən bir şəxsin qızını nəzərdə tutursa, oğlan və qız evi onun haqqında ikinci və yaxud üçüncü

tərəfin vasitəsilə xəbər tutur. Çünki nə oğlanın özü, nə valideynləri gəlini görmək imkanına malik deyillər. Əgər qız düşündükləri kimi olarsa, oğlan onun sünnət mərasimində iştirak etmiş iki yaxın adamını qız evinə - qızın atasına elçi göndərir ki, onlar danışıqlar aparsınlar. Özü də onlarda bir adət var: qızın atası və yaxınları özlərini öncə elə aparırlar ki, guya elçilərin gəlişindən elə də razı deyillər və onları qəbul etmək istəmirlər. Əks halda elçilər elə düşünənlər ki, valideynləri qızı həvəslə verməyə razıdırlar. Təklif qəbul olunduqdan sonra valideynlər oğlan evinin verəcəyi hədiyyələr haqqında danışığa başlayırlar. Onlarda hədiyyəni qızın qohumları deyil, oğlan tərəfi verir. Bu cür cehiz oğlan evi tərəfindən iki yolla verilir: bəy hədiyyəni toydan bir neçə gün öncə gəlinin evinə göndərir və qız evi bu hədiyyəni ya özündə saxlayır, yaxud qızlarına verir. Həmin hədiyyə qızın valideynlərinə yaxşı qız tərbiyə etdiklərinə görə verilir, yaxud da bəy müəyyən miqdarda pul, ipək və ipək parçalar vermək öhdəliyini götürür. Bu cehiz o zaman verilir ki, qazinin və ya mollanın imzası ilə nigah müqaviləsi (kəbin kəsilməsi nəzərdə tutulur – S.M.) imzalandıqdan sonra bəy gəлиндən ayrılmaq istəsin” [8, 798; 4, 136].

Adam Oleari elçi düşmə adətinin təsvirindən sonra kəbinkəsmə mərasimindən bəhs etmişdir: “Cehiz haqqında razılığa gəldikdən sonra gəlin və bəyin hər biri üçün vəkil seçilir. Onlar şəhərdə yaşayırlarsa qazinin, kənddə yaşayırlarsa mollanın yanına gəlir, gəlinin və bəyin adından kəbin kəsilməsini xahiş edirlər. Onlarda gəlinlə bəy özləri məbədə gəlmirlər. Qazi tərəflərin razılığına əmin olduqdan sonra kəbin kəsərək Allahın, Məhəmmədin və Əlinin adına onlara xeyir-dua verir və bu yolla bağlanmış nigah müqaviləsi qazinin imzası və möhürü ilə təsdiqlənir” [8, 798].

Adam Oleari Azərbaycanın toy adətlərinə öz əsərində xüsusi fəsil ayırmasına və ətraflı məlumatlar verməsinə baxmayaraq, müsəlman nikahının kəbinkəsmə düsturunu, nigah müqaviləsi bağlanarkən şəriət qaydalarını açıqlaya bilməmişdir. O, süd pulu adı ilə gəlinin valideynlərinə verilən pul və ya hədiyyəni kəbin haqqı ilə qarışıq salmışdır.

Jan Şarden nigah bağlanması ərəfəsində oğlanın qızı bəyəni elçi göndərməsi, hədiyyələr və cehiz verilməsi ilə bağlı bir qədər fərqli məlumatlar vermişdir: “İranda (Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövləti nəzərdə tutulur – S.M.) nigahlar çox zaman qadınların vasitəsilə baş tutur... Tərəflər razılığa gəldikdən sonra bəy başlıq pulu verir. Sonra o, gəlinə nişan üzüyü, zinət əşyaları və parçalar göndərir. Gəlin isə öz növbəsində bəy üçün özünün əl işi olan tikmələri göndərir” [9, 273].

Adam Oleari Azərbaycanda toy mərasiminin təşkilini və keçirilməsini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir: “Oruc saxlanan Ramazan ayını və Hüseynin qətlinin qeyd olunduğu Aşuranı çıxmaq şərtilə hər bir şəxsə ilin istənilən vaxtında toy etməyə icazə verilir... Toyun başlanmasına az qalmış bəy, imkanına uyğun olaraq gəlinə sırğa, qolbaqlar və digər zinət əşyaları, həmçinin gəlinin və bəyin qohumları arasından dəvət olunmuş qonaqlara təklif etmək üçün ərzaq göndərir. Gəlin və bəy həmin qonaqlıqda iştirak etmir. Gecəyə

doğru ziyafət başa çatır. Gəlin ata, qatıra və ya dəvəyə mindirilir. Onun başına qırmızı tafta örtük salınır və qohumların əhatəsində, şənlik edə-edə bəy evinə aparılır” [4, 137; 8, 799-800].

Adam Oleari toyun bütün qaydalarını izləmiş, kəbin, süd pulu, başlıq haqqında geniş məlumatlar vermişdir. Alman səyyahının qeydinə əsasən tərəflər toy xərci məsələsində bir-birinə güzəştə gedirdilər [4, 137].

Səyyahın yazdığından məlum olur ki, həmin dövrdə Azərbaycanda toylar adətən üç gün davam edirmiş. Jan Şardenin yazdığına görə, bəzi toylar hətta 10 gün davam edirmiş. Toyun ikinci və üçüncü günü müxtəlif oyunlar və şənliklər keçirilirdi. Məsələn, böyük bir taxta boşqabın içinə budaqlarından meyvələr və şirniyyat asılmış ağac qoyulurdu. Əgər qonaqlardan biri budaqdan gizlicə bir nemət götürsə, bəy isə bunu görməsəydi, bəy qonağa hökmən bir hədiyyə verməli olurdu. Lakin bəy qonağın budaqdan meyvə oğurladığını görsəydi, qonaq yüz yeni şirniyyat hədiyyə etməli olurdu” [9, 273].*

Adam Oleari Azərbaycan əhalisinin “xınayaxdı” mərasimini də təsvir etmişdir: “Toyun ertəsi günü, səhər tezdən bəy hamama, yay olarsa çaya çimməyə gedir. Gəlin isə evdə çimir. Axşam qonaqlara həna verilir. Onlar bu həna ilə əllərini boyayırlar. Hər qonağın qarşısına rəngli ləçək qoyulur. Ləçəklərin içərisinə iki qaşiq həna tökülür. Bundan sonra qonaqlar toy hədiyyələrini verməyə başlayırlar” [8, 801].

Azərbaycanda gəlinlə bəyin bir-birini toya qədər görməmələri avropalıları çox təəccübləndirirdi. Lakin maraqlıdır ki, Jan Şarden bu cür nigahların daha uzunömürlü olduğunu da qeyd etmişdir: “İlk baxışdan belə görünə bilər ki, evlənməyin bu cür üsulu (gəlini görmədən) bədbəxt nigahlar doğurmaldır. Lakin bu, belə deyil. Hətta gəlini görmədən evlənen bəylər gəlini görmüş oğlanlardan daha xoşbəxt olurlar. Bəlkə bu ona görə belə olur ki, kişi başqa qadınları görmək imkanından məhrum olduğuna görə öz arvadına bağlanır” [9, 274].

Azərbaycanda keçirilən toy mərasimindən M.Membre də ətraflı məlumat verir. M.Membre səyahətnaməsində belə yazır: “Toy zamanı onların toplaşarkən etdikləri birinci şey odur ki, otağın bir başından o biri başınadək zərif xalçaların üzərində sıra ilə əyləşirlər. Allahı, sonra isə Şah Təhmasibi mədh edirlər” [6, 42; 2, 84].

Mikele Membre toy mərasimini təsvir edərkən əlində qaval tutmuş musiqiçidən bəhs edir və bu şəxsə toy adamlarının pul verdiklərini də qeyd edir [2, s.86; 6, s.42]. Əlində qaval tutan şəxsin toylarda pul toplaması faktına xalq dastanlarında da rast gəlinir. Oruc bəy Bayat da toy zamanı yerə tökülən pulların musiqiçiyə verildiyini qeyd edir [5, 37; 2, 86].

M.Membre, A.Oleari, Oruc bəy Bayat Azərbaycan toylarında qadın və kişilərin ayrı-ayrı otaqlarda oturduqlarını qeyd edir [2, 88; 6, 43; 8, 800].

A.Oleari Azərbaycan xalqının digər mərasimlərində olduğu kimi,

* Qeyd. Bu adət Azərbaycanın bəzi bölgələrində indiyədək saxlanmaqdadır.

toylarında da elm adamlarının iştirak etdiklərini, toyda birlikdə oturduqlarını, kitablarını da özləri ilə gətirdiklərini və fəlsəfi fikirləri ilə bir-birləri ilə bölüşdüklərini qeyd edir [8, 800].

A.Oleari qeyd edir ki, toydan sonra gəlin qayınatasının yanında üzüaçıq gözə bilməzdi, onunla sərbəst danışa bilməzdi. O, ancaq hərəkətləri ilə öz fikrini qayınatasına bildirə bilirdi. Qayınatası gəlinə hədiyyə verənə qədər (boygözüncəyi) belə davam etməli idi. Hədiyyə verildəndən sonra gəlin qayınatası ilə sərbəst danışa bilirdi. Amma yenə də qayınatasının yanında üzüaçıq gözə bilməzdi [8, 802; 4, 138]. Yan Streys də bu məlumatı təsdiqləyir. O, “Üç səyahət” əsərində qeyd edir ki, qadınların üzləri tamamilə bağlı olardı. Elə ki, onların gözəl olub-olmadıqlarını görmək mümkün olmurdu [7, 260].

Toy şənliyinə dəvət edilmiş dost-tanış toya təyin olunmuş vaxtdan gec gəlirdisə, həmin qonaqla zarafatyana, guya incimişlər deyə giley-güzar xüsusyyəti daşıyan “cəza” verilməsi və ya “cərimə” olunması adətindən söhbət açan Oleari məlumat verərək yazır: “Bəzən də özlərinin yaxın dostları da, əgər səhərisi gün toya gecikərlərsə və müəyyən olunmuş vaxtda gəlməzlərsə, onları başqa cür cəriməyə məruz qoyurlar, belə ki, otağa nərdivan gətirirlər və təqsirkarı onun üstündə ayaqları yuxarıya doğru elə uzadırlar ki, onun başı və boynu bir təhər döşəmə üstündə qalır, sonra burun dəsmalından hörülmüş kəndirlə onun yalın ayaqlarına döyürlər və yaxud o bu cəzadan xilas olmaq üçün hədiyyə verməlidir” [1, 97].

Nəticə. Avropa səyyahlarının Azərbaycanın maraqlı, özünəməxsus, unikal və rəngarəng toy adətləri haqqında verdikləri məlumatlardan, bu məlumatların müasir tarixşünaslıqda təhlilindən də görünür ki, bu adətlərin bir çoxu müasir dövrümüzədək qorunub saxlanmışdır. Bu da Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin dərin tarixi kökləri olduğunun göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Quliyev Ə. XVI əsrin ortalarında Azərbaycanda Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 192 s.
3. Qasımov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 442 s.
4. Həsənalıyev Z.M. Səfəvi dövləti (XVII əsrin birinci yarısı). Bakı: Altay, 2000, 163 s.
5. Книга Орудж бека Баята – Дон Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии О.Эфендиева, А.Фарзалиева. Баку: Язычы, 1988, 216 с.
6. Membre Michele. Mission to the Lord Sophi of Persia (1539-1542). Translated with Introduction and Notes by A.H.Morton. London: School of Oriental and African Students. 1993. 110 p.
7. Стрейс Я.Я. Три путешествия / Перевод Э.Бородиной. М.: Соцэргиз, 1935, 383 с.
8. Подробное описание путешествия Гольштинского Посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Перевел с немецкого языка П.Барсов. Изд. Императорского Общества истории и древностей России при Московском Университете. М.: Университетская типография, 1870, 1070 s.
9. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1678 гг. Перевод Е.В.Бахутовой и Д.П.Носовича // «Кавказский вестник» за 1900 г. Тифлис, 1902, 301 s.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ О СВАДЕБНЫХ ТРАДИЦИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

С.Ч.МЕХТИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В традициях азербайджанского народа брачные обряды и свадебные обычаи занимают важное место. Европейские путешественники восхищались и записывали эти уникальные обычаи в свои дневники. Информации, данные нам такими европейскими путешественниками как Адам Олеарий, Мишель Мембре, Ян Стрейс, Жан Шарден и др., помогает нам проследить эволюцию азербайджанской культуры в средние века. Использование этих первоисточников очень важно для историка. Из информации, предоставленной европейскими путешественниками об уникальных и ярких свадебных обычаях Азербайджана, а также анализа этой информации в современной историографии, становится ясно, что многие из этих обычаев сохранились до наших дней.

Ключевые слова: Европа, путешественник, свадебные обычаи, Азербайджан, Адам Олеарий, Мишель Мембре

AZERBAIJANI WEDDING TRADITIONS IN THE INFORMATION OF MEDIEVAL EUROPEAN TRAVELERS

S.Ch.MEHTIZADE

SUMMARY

Wedding ceremonies and customs have an important place in the customs and traditions of the Azerbaijani people. European travelers watched these unique customs in amazement. From this point of view, the information, written by European travelers such as Adam Olearius, Michele Membre, Jansen Struys, Jean Chardin and others helps us to follow the evolution process of Azerbaijani culture in the Middle Ages. It is very important for a historian to use these primary sources. It seems from the information given by European travelers about the unique and colorful wedding customs of Azerbaijan, as well as the analysis of this information in modern historiography that many of these customs have been preserved to the present day.

Keywords: Europe, traveler, wedding customs, Azerbaijan, Adam Olearius, Michele Membre

UOT 94

BOSNİYA MÜHARİBƏSİ ZAMANI TÜRKİYƏ-NATO ƏMƏKDAŞLIĞI

H.A.HÜSEYNLİ

Bakı Dövlət Universiteti
huseynhuseynli@bsu.edu.az

Türkiyənin Avropaya açılan qapısı olan Balkan ölkələri ilə böyük bir tarixi əlaqələri var. Digər tərəfdən, xüsusilə Balkan müharibələrindən sonra eyniadlı yarımadaanın müxtəlif bölgələrindən Türkiyəyə köçmüş xeyli sayda insan var idi. Bosniyalı müsəlmanların etnik mənşəyi türk olmasa da, Türkiyə ictimaiyyəti onları Şərqi Avropada qalan son müsəlmanlar olaraq görürdü. XIX əsrdə Osmanlı dövləti, islamla Qərb xristianlığı arasında ziddiyətli bölgə olaraq gördükləri Balkanlardakı prosesləri diqqətlə müşahidə edirdilər. Türkiyənin dövlət xadimləri tez-tez Bosniyada yaşanan dramı, iki din arasında baş verən bir müharibə kimi deyil, bir insanlıq məsələsi olaraq görürdülər.

Açar sözlər: Türkiyə, Balkanlar, NATO, Bosniya və Hersoqovina, müharibə

Dünya tarixində böyük dövlətlərin hər zaman diqqət mərkəzində olan Balkanlar Türkiyənin xarici siyasəti üçün də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bunun əsas səbəblərindən biri Türkiyənin bir hissəsinin də Balkanlarda yerləşməsidir. Türkiyə əhalisinin təxminən 10%-nin Balkanlarla müəyyən bağlılığı var [1, 22]. Osmanlı imperatorluğunun keçmişdə qaldığını vurğulamalarına baxmayaraq, həmin keçmiş yaddaşlarından heç də silinmiş deyildi. 1993-cü ilin fevralında İstanbulun Taksim meydanında təşkil edilən bir nümayişdə Qərbin Bosniya siyasətinə etiraz edənlərin nümayiş etdirdikləri afişalarda “Bosniya Əndəlüs olmayacaq” yazılmışdı [2, 33]. Qeyd edək ki, bu afişanı nümayiş etdirməkdə əsas məqsəd hələ XV əsrdə İspaniyada yaşayan müsəlman və yəhudi icmasına qarşı icra olunan kütləvi soyqırım və sürgünlərin Bosniyada baş verməsinə icazə verməyəcəklərini xatırlatmaq idi. Bu etirazların daha da şiddətlənməsində müəyyən qədər islamçı və millətçi partiyaların da rolu vardı. Onlar 4 milyon türk vətəndaşının XIX və XX əsrlərdə Türkiyəyə gələn mühacirlərin soyundan gəlməsini iddia etməklə bu etirazların yüksələn xətlə inkişafına töhfə vermiş oldular. Digər tərəfdən də Türkiyənin iqtidar hökuməti, həm türk torpaqlarından uzaqda olduğu üçün, həm də qərblı müttəfiqləriylə, xüsusilə də ABŞ-la birlikdə icra etdiyi siyasətin çox xaricinə çıxma bilməyəcəyinə görə, Bosniyaya birbaşa müdaxilə edə bilməyəcəyini yaxşı başa düşürdü. Bu səbəbdən də Türkiyə hökuməti daha çox beynəlxalq aləmin diqqətini bu

hadisəyə Bosniya müsəlmanları lehinə yönəltmək üçün bu cür ictimai təzyiq vasitələrindən istifadəyə üstünlük verirdi [3, 198]. Bosniyada müsəlman çoxluğu qorunub saxlanması Türkiyə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Hətta TBMM-in iclaslarından birində “Bosniya və Herseqovina məsələsi ikinci bir Əndəlüsdür. Dəyərli yoldaşlarım İstanbul fəth ediləndən bu vaxta qədər 500 il keçib. Yəni İstanbul 500 ildir müsəlmandır. Lakin Əndəlüsdə hardasa 800 ilə yaxın mövcud olan bir müsəlmanlıq yaşamışdır. Daha uzun müddət yaşamışdır; amma bu gün orada müsəlmanlıq muzey kimi mövcuddur. Məhz Bosniya və Herseqovina üçün də xəyal edilən, Qərbin xəyalını qurduğu da budur; Bosniya və Herseqovinadakı bu tarixi həqiqəti, bu müsəlmanlıq həqiqətinin kökünü qazmaqdır” fikirləri səslənmişdi. Ümumiyyətlə, Balkanlardakı bu məsələ Türkiyənin “avropalı” olması ilə də birbaşa bağlı idi. Dünyəvi və Avropa mədəniyyəti ilə bağlı olan bosniyalı müsəlmanların Avropa tərəfindən qəbul edilməməsi Türkiyənin də avropalı kimi qəbul edilməsinin düyünə düşməsi demək idi. Bu səbəbdən də Türkiyə multikultural Bosniya modelini dəstəklədi.

Qərb dövlətlərinin bosniyalı müsəlmanları müdafiə etmək üçün faydalı bir iş görmədikləri 1992-1995-ci illər Bosniya problemi Türkiyədə xroniki bir hal aldı [4, 277]. Qeyd edək ki, 1992-ci ilin iyul ayında NATO-nun Dəniz Patrul Təyyarəsinin yardımı ilə NATO-nun İttifaqın Aralıq dənizi Daimi Hərbi Dəniz Qüvvələrinə məxsus gəmiləri BMT-nin bütün keçmiş Yuqoslaviya respublikalarına qoyduğu silah embarqosuna dəstək olaraq Adriatik dənizində monitorinq əməliyyatlarına başlamışdı [5, 256-257]. 1992-ci ildə Türkiyə Serbiyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etmək məqsədiylə NATO-nun Adriatik dənizinə donanma qüvvələri çıxarmasını dəstəklədi. Bundan başqa bu qüvvələrin bir hissəsi türk səlahiyyətli nümayəndəsinin komandanlığı altında idi. Əslində türk təyyarələri bölgədə fəal şəkildə istifadə olunmadan ehtiyatda saxlanıldığı halda, 1993-cü ilin aprelində Türkiyənin Bosniya üzərindəki uçuş üçün qadağan olunmuş bölgəni qorumaq məqsədiylə İtaliyada baza yaradan NATO qüvvələrinə qoşulması üçün “F-15” reaktiv təyyarələrini göndərdi. Belə bir şəraitdə siyasi cəbhədə də türk diplomatları və siyasətçiləri masa arxasından dəstəkləyirdilər. 1992-ci ilin iyulunda Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq konfransının Helsinkidə təşkil edilən zirvə iclasında həmin dövrdə Türkiyənin baş naziri olan Süleyman Dəmirəl Bosniya hökumətini dəstəkləmək məqsədi ilə Mərkəzi Asiya Respublikaları ilə Azərbaycanı ehtiva edən bir təzyiq qrupu yaratmağa və ABŞ prezidenti olan Corc Buşu, 1991-ci ildə İraqa edilən hərbi müdaxiləyə oxşar bir müdaxiləyə razı salmağa çalışdı. Bu fəaliyyətini reallaşdırmaq istəyini qəbul etdirməklə yanaşı Türkiyə hökuməti 1992-ci ilin avqustunda BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinə, serblərə qarşı quru qüvvələrinin, məhdud hava hücumlarının birbaşa müdaxiləsini reallaşdırmadan etməyi nəzərdə tutan bir “Bosniya üçün iki mərhələli fəaliyyət planı”nı qəbul etdirməyə cəhd etdi [6, 167]. Qərblilərin istədiyi planın icrasına razılıq almadıqda Turqut Özal hökuməti bu dəfə dəstək üçün müsəlman dünyasına üzünü tutdu. 1992-ci ilin dekabrında Türkiyə İslam Konfransı

Təşkilatının (İKT) digər üzvlərinə qoşularaq, 1993-cü il 15 yanvar tarixinə qədər BMT tərəfindən bosniyalı müsəlmanların müdafiəsi istiqamətində qanəedici tədbirlər görülməyəcəyi təqdirdə ordu göndərəcəklərinə dair xəbərdarlıq etdi. Lakin xəbərdarlıq müddəti bitəndə icrası istiqamətində hər hansı bir iş görülmədi. İKT-nın 1993-cü ilin aprel və iyul aylarında baş tutan iclaslarında Türkiyə, Bosniya və Herseqovinaya tətbiq edilən silah embarqosunun ləğvi qərarına zəmin olmasını bəyan etdi [7, 61]. Həm bosniyalılar, həm də serblər üçün silah embarqosunun qaldırılması Rusiyanın serbləri silahlandırması ilə nəticələnməyə ehtimalı yüksək idi. Bu səbəbdən qərb dövlətləri hər iki tərəfin silahlanmasına qarşı embarqonu dəstəklədilər [8, 497].

Türkiyə Bosniya məsələsində diplomatik və hərbi müdaxiləni beynəlxalq qurumlar çərçivəsində həyata keçirməyi üstün tutaraq və təkbaşına hərbi müdaxilə qərarını düzgün hesab etməyərək, BMT və NATO çərçivəsində yaradılan hərbi kontingentə qatıldı. Bu baxımdan Türkiyənin tədbirlərindən biri 1992-ci il 8 dekabrda Türkiyə Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən BMT-nin Bosniya üçün formalaşdırdığı UNPROFOR-a (United Nations Protection Force) daxil olmaq və BMT çərçivəsində həyata keçiriləcək beynəlxalq hərbi müdaxiləyə qoşulmaq üçün TBMM-nin hökumətə ölkə xaricinə hərbi qüvvələr göndərmək üçün icazə verməsinə nail oldu. Hətta 1993-cü il 31 mart tarixində BMT TŞ-nin tətbiq etdiyi uçuşa yasaq tədbirinin yoxlanılması üçün Türkiyənin 18 ədəd "F-16" qırıcı təyyarəsi əməliyyata qoşuldu [9, 141]. Bundan başqa türk hərbi gəmiləri embarqonun dənizdən həyata keçirilən hissəsinə qatılaraq Adriatik dənizində xüsusi əməliyyata başladılar. Əməliyyatlarda iştirak etsə də hər iki münaqişəli vəziyyətdə olan tərəflərlə tarixi və ya mədəni əlaqələri olan dövlətlərin bu qüvvələrə daxil edilməyəcəyi əsas gətirilərək UNPROFOR-a qoşulmaq tələbi rədd edildi. Lakin bu tələbin əsassız olması Serbiya ilə sıx və tarixi münasibətləri olan Rusiyanın bu qüvvələrə qoşulmasına icazə verilməsi ilə təsdiq olundu. Yalnız bundan sonra BMT baş katibi 1994-cü ilin martında bir türk birliyinin bu qüvvələrə qəbul ediləcəyini bəyan etdi. 1500 əsgərlik bir birlik 1994-cü ilin iyununda Bosniyanın qərbində yerləşən Zenitsaya yerləşdirilərək xorvatlarla bosniyalı müsəlmanlar arasında atəşkəsi təmin etmək məqsədi ilə fəaliyyətə başladı. Türk birliyinə Yunanıstan kəskin şəkildə qarşı çıxsa da xorvat və bosniyalı müsəlmanlar bunu böyük sevinclə qarşıladı. Bu hadisə ilə Türkiyə ictimaiyyəti Bosniyada Türkiyənin birbaşa və faydalı bir rol almasına inandırılmış oldu. Xorvatlarla Bosniya müsəlmanları arasında 1994-cü ilin martında Vaşinqton müqaviləsi çərçivəsində bir Müsəlman-Xorvat Federasiyası ilə nəticələnmənin razılığa vasitəçilik edən Türkiyə, diplomatik baxımdan qərbə kömək edən bir müttəfiq olması fikri təsəvvürünü gücləndirmişdi. Türkiyə və Xorvatiya, əsasən Serbiyaya qarşı nifrət bəslədiklərinə görə yaxın əlaqələri inkişaf etdirirdi, lakin əldə olunan razılıqda Türkiyənin iddia etdiyi kimi Bosniya və Herseqovina müharibəsinin bir xristian-müsəlman müharibəsi olmaması xüsusi olaraq vurğulanırdı. Dövrün baş qərargah rəisi Doğan Günəşin müharibədən sonra verdiyi açıqlamaların birində də bu fakt qeyd olunurdu [10, 78]. Hətta İran da ABŞ-ın razılığı ilə müharibə vaxtı

bosniyalılara silah yardımları etmişdi. Bosniyalı serblərə isə başda Serbiya olmaqla, Yunanıstan, Rumıniya və Rusiya tərəfindən silah göndərilirdi.

Bosniya böhranında ən mühüm dönüş nöqtəsi 1995-ci ilin iyulunda serblərin şərqə Bosniyada olan “təhlükəsizlik zonası” elan edilən iki ərazini - Srebrenitsa və Zepanı tutması və burada yaşayan müsəlmanları kütləvi şəkildə soyqırırma məruz qoyması ilə baş verdi. Avqustun 30-da NATO hava qüvvələri 14 sentyabra qədər davam edən “Qərarlı Güc” əməliyyatı ilə serb quru yollarına hava hücumları etdi [11, 25-29]. Bu hücumların ardınca xorvat qüvvələri serblər tərəfindən ələ keçirilən torpaqların böyük bir hissəsini geri qaytara bildilər və Belqrad hökuməti danışıqlar masası arxasına oturmağa məcbur oldu.

Türkiyənin Bosniyaya təkbaşına hərbi müdaxilə etməkdən çəkinməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Birincisi, Kıprda hərbi qüvvə saxlayan, vaxtaşırı şimali İraqda hərbi əməliyyatlar aparan Türkiyənin Balkanlara hərbi müdaxilə etməsi mümkün deyildi. İkincisi, Balkanlara təkbaşına hərbi müdaxilənin region ölkələri tərəfindən etirazla qarşılanacağı artıq aydın məsələ idi. SSRİ-nin süqutundan sonra Şərqi Avropa və Balkanlarda rejim dəyişikliklərindən sonra ortaya çıxmış “Adriatikdən Çin səddinə qədər türk dünyası” şüarı [12, 268] Balkanların ictimai-siyasi şüuruna öz təsirini göstərməyə başlamış və Türkiyənin bu bölgəyə hər hansı formada müdaxiləsi Osmanlı imperiyasının bərpasına cəhd kimi qiymətləndirilirdi. Belə olduqda Türkiyənin bu bölgəyə təkbaşına hərbi müdaxilə qərarı onsuz da diplomatik problemlərinin mövcud olduğu YFR, Yunanıstan, Rusiya kimi ölkələrlə yanaşı, diplomatik münasibətlərin yeni qurulduğu Bolqarıstan, Xorvatiya, Rumıniya və Makedoniya kimi ölkələrlə də problemlər yarada, bu isə Türkiyəni diplomatik cəhətdən zəiflədə bilərdi. Üçüncüsü isə, təkbaşına hərbi müdaxilə üçün Türkiyənin yetərli texniki imkanları da yox idi. Misal üçün qeyd etmək olar ki, Türk təyyarələrinə Yunanıstan hava sahəsini istifadə etməyə icazə verilmədiyini kimi, Bolqarıstan, Makedoniya və Albaniya da buna icazə verməyəcəklərini açıqlamışdılar. Türkiyə belə texniki imkan yalnız 1995-ci ildə tanker qırıcıları aldıqdan sonra əldə etdi.

1995-ci il noyabrın 21-də Ohayoda əldə edilən Deyton razılığı ilə, Bosniya və Herseqovina federasiyası və Serb Respublikası müstəqil dövlət olaraq yenidən qurulmuş oldu [13, 98-106]. Bosniyalı serbləri YFR-in prezidenti Miloşeviç, xorvatları Franyo Tuçman, bosniyalıları isə Aliya İzzetbeqoviçin təmsil etdiyi bu görüşdə Bosniya və Herseqovinanın ərazi toxunulmazlığı qəbul edilməklə yanaşı, xüsusilə serblərə geniş imtiyaz və güzəştlər verilmiş oldu. Türkiyə xarici siyasətini xeyli “məşğul edən” Bosniya və Herseqovina problemi başa çatdı.

ƏDƏBİYYAT

1. İkinci D. Turkey and the Balkans in the post-cold war era: Diplomatic, political, economic and military relations. In Partial Fulfilment of the Requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Ankara, 2009, 348 p
2. Dudman M. Hüzün ve Umudun Ülkesi-Gezi Rehberi Bosna. İstanbul: Kaynak yayınları, 2011, 159 s.

3. Yeniğün M.C. Soğuk Savaş sonrasında TBMM ve dış politika: belgeler-yorumlar. Ankara: Nobel, 2004, 567 s.
4. Hale W. Türk dış politikası 1774-2000. İstanbul: Mozaik, 2003, 413 s.
5. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996), Bakı: Azərbaycan, 1998, 371 s.
6. Sönmezoğlu F. Türk dış politikasının analizi. İstanbul: Der yayınları, 1994, 520 s.
7. Kut Ş. Balkanlar'da kimlik ve egemenlik. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 248 s.
8. Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. 3 ciltte. Cilt 2: 1980-2001/Editör: Baskın Oran. İstanbul: İletişim yayınları, 2001, 637 s.
9. Çağdaş Türk-Rus ilişkileri: sorunlar ve işbirliği alanları, (1992-2005). İstanbul: Tasam Yayınları, 2006, 344 s.
10. Yıldız A. Türkiye'nin Balkanlarda etkin bir politika izlemesinin Avrupa Birliği ile olan ilişkilere etkileri. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, 156 s.
11. Сергеев П. Н. Балканы: 1991-2000. ВВС НАТО против Югославии. М.: АРС, 2000, 71 с.
12. Aydın M., Erhan Ç. Beş deniz havzasında Türkiye. Ankara: Siyasal kitapevi, 2006, 476 s.
13. Dalar M. Dayton Barış antlaşması ve Bosna-Hersek'in geleceği//Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2008.

СОТРУДНИЧЕСТВО ТУРЦИЯ-НАТО ВО ВРЕМЯ БОСНИЙСКОЙ ВОЙНЫ

Г.А.ГУСЕЙНЛИ

РЕЗЮМЕ

Турция имеет большую историческую связь со странами Балканского полуострова, которая является дверью в Европу. С другой стороны, после балканских конфликтов в Турцию переехало множество людей из разных частей с одинаковыми именами. Хотя этническое происхождение боснийских мусульман не было турецким, турецкая публика видела в них последних мусульман в Восточной Европе. В девятнадцатом веке османское государство пристально следило за процессами на Балканах, которые рассматривались как противоречивая область между исламом и западным христианством. Турецкие государственные деятели часто рассматривали драму в Боснии как вопрос человечества, а не как войну между двумя религиями.

Ключевые слова: Турция, Балканы, НАТО, Босния и Герцеговина, война

TURKEY-NATO COOPERATION DURING THE BOSNIA WAR

H.A.HUSEYNLI

SUMMARY

Turkey has a great historic relation with Balkan countries, which is the door to Europe. On the other hand, after the Balkan conflicts, there were a great number of people who moved to Turkey from different parts of the conflict zone. Although the ethnic background of Bosnian Muslims was not Turkish, the Turkish public saw them as the last Muslims in Eastern Europe. In the nineteenth century, the Ottoman state was closely watching the processes in the Balkans seen as a controversial area between Islam and West Christianity. Turkey officials often saw the drama in Bosnia as a matter of humanity, not as a war between two religions.

Keywords: Turkey, Balkans, NATO, Bosnia and Herzegovina, war

UOT 94; 94”04/15”**BİR MEDENİYET TAŞIYICISI OLARAK
OSMANLI ŞEHRİNE BİR BAKIŞ****O.K.BAYRAKDAR*****Bakı Dövlət Universiteti******oguzkaganbayrakdar@outlook.com***

Şehirler, medeniyeti tanımlayıcı insan eserleridir. İnsanlığın bütün başarıları ve bozgunları şehirlerde yatar. Kamu binaları, anıtlar, arşivler, üniversiteler, tapınma alanları ve buna benzer içerisinde bulunan her türlü kurum kültür mirasımızı nesilden nesile aktaran unsurlardır. Şehir içerisindeki her türlü dinamik kültürün korunmasına ya da değişip yenilenmesine neden olurken, yeni bir medeniyet de meydana getirmektedir. Osmanlı şehir medeniyeti de bu perspektifte değerlendirilmektedir.

Osmanlı medeniyetinin ayrılmaz parçalarından biri de kurmuş olduğu ya da bir önceki siyasi teşekkülden miras aldığı şehirlerdir. Osmanlı şehir medeniyeti kendine has kültür bileşenlerine sahiptir. Selçuklu, Pers, Bizans, Anadolu Türk etkisiyle birlikte bir sentez olarak ortaya çıkan Osmanlı şehri kendine munhasır seciyeler de ortaya koymuştur. “Cuma kılınur, bazar durur” olarak kaynaklarda belirtilen osmanlı şehri, İslam medeniyetinin de bir parçasıdır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Medeniyet, Osmanlı Şehri

Şehirleri önemli kılan nedir, şehirler neden var, tarih içerisinde sürekliliğe sahipler mi, nasıl işliyorlar, 19.yüzyılın başında dünya nüfusunun sadece %10’u şehirlerde yaşarken ne oldu da tarımla uğraşan nüfus şehirlere göç etmeye başladı...Şehir denilince akla bir çok soru gelmekte, cevapları bölgeden bölgeye değişse de, şehre ait bazı şeyler hiç değişmeden varlığını devam ettirmiştir. İlk olarak nerede ortaya çıktığı tartışma konusu olan şehirler bir medeniyet temsilcisi olarak günümüzde anlam bulmaktadırlar. Çatalhöyük, Caral, Eridu, Ur, Uruk, Nippur, Babil, Tenoçtitlan gibi isimler dünya üzerinde kurulan ilk şehir medeniyetlerine örnek teşkil ederler. Farklı bölgelerde, birbirlerinden habersiz, temassız, tesirsiz kurulan bu şehirleri birleştiren hususiyetlerin başında nüfus fazlalığı, etrafındaki bölgelere nazaran “medeni” olarak addedilebilecek davranış bütünlüğü ve gelişmişlik düzeyi gelmektedir.

Şehir tanımı yaparken dikkat edilmesi gereken hususların başında tek yönlü yaklaşımlar gelmektedir. Tek bir disiplin ile ele alınan şehir,eksik kalacaktır. Bu yüzden şehir araştırmalarında disiplinler arası çalışmalar önem

adedmektedir. Farklı disiplinlerin yanı sıra, hakim düşünce yapısıyla da bir şehir tasnifi yapılmaz. 19.yüzyıldan itibaren algısal olarak medeniyetin Batı'da ortaya çıktığı ve Batı şehirlerinin örnek alınabilecek tek şehir tipi olması anlayışı, diğer şehirleri ötekileştiren bir yaklaşımı doğurmuştur.

Bir insan gibi her şehir kendi öz dinamiğini üretir. Bu dinamik toplumdandan, kültürden, dilden, dinden, gelenekten, insanların her türlü eylemlerinden beslenir. Bu nedenle şehirler diğerlerinden farklı olarak insanlar gibi bir kimlik edinmiş olurlar.

Bu çalışmada evrensel olarak şehir tanımı verilecektir. Max Weber ve oryantalist yazarların doğu medeniyet için iddia ettikleri şehir tezlerine karşı çıkılarak, her bölgenin kendi bağlamında şehir medeniyetine sahip olduğundan bahsedilecektir. Nihayetinde bir medeniyet ürünü olarak osmanlı şehrine odaklanılacak , osmanlı şehrini oluşturan etmenlere değinilecektir.

Şehir.

“İnsanın en büyük erdemi, şehir kurma erdemidir”

Eflatun

“Şehir bir ön irade ürünüdür”[5,510]

Yüzyılı aşkın bir süredir birçok çalışmaya konu olan “Şehirler” çoğu zaman içinde bulunduğu şartlar dışında değerlendirilerek farklı ve objektif olmayan teoriler ile ele alınmıştır. Varlığı hâlâ tartışmalara konu olan, hakkında yığınlarca yayın bulunan *Şehirler* ya da *Şehir Tarihi* araştırmaları çalışılması zaruri alanlardan biridir. Araştırmacılar sahip olduğu değerlere dayanarak bir şehir tanımı ortaya koymaktadır. Peki, geçmişten gelip günümüze kadar uzanan, kah yıkılıp kah yeniden üretilen, pek çok ideolojinin kurgulandığı mekan olan bu şehir neydi?

İngilizce *City* ya da *Urban* Fransızca *Urbain, Cite*, Almanca, *Stadt*, Latince *Urbem* olan Şehir/Kent bir medeniyet belirtisi olarak kabul edilmiştir. Etimolojik olarak Şehir ile medeniyet arasındaki ilişki literatürde yerini almıştır. Batı dillerinde *civilisation* (medeniyet) kelimesinin *civitas* (kent)'tan türediği, benzer şekilde Arapça'da bulunan *medeniyet* kelimesinin ise *Medine* (kent)'den türettiği bilinmektedir.[15,29]

Farsça şehir kelimesi çalışma yaşındaki nüfusunun çoğunluğu ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerle uğraşan büyük yönetim merkezlerini ifade eder. Bunun yanı sıra “insanların toplu olarak yaşadığı yerleşim yerlerinden yönetim bakımından köy ve kasabadan büyük olanı manasına da gelir. [12,57]

Türkçe'de 11. yüzyıldan itibaren halk dilinde şar biçiminde telaffuz edilen şehir Soğdca kökenli kent ile (kant) “kale ve saray” gibi anlamlara da gelen Balık kelimeleri kullanılmıştır. [18,441]

“Kent” sözcüğü İslamiyet öncesi pagan kabileler ile Uygur lehçesinde kullanılan bir sözcüktür. Soğdca'dan dilimize geçen bu kelimenin “kand” olduğu düşünülmektedir. Taşkent, Semerkant, Özkent gibişehir isimleri de

“Kent”¹ kelimesinin Orta Asya bölgesinde kullanımına örnek teşkil etmektedirler.

Doğu coğrafyasında “*van*” son ekinin de önemli şehir anlamına geldiği görülmektedir [3, 68]. “*Van*” son eki bulunan önemli merkezler arasında Şirvan, Nahçıvan, Yerevan (Erivan) vb. gibi şehirler bulunur. İki kelimenin birleşmesiyle, kaynaklarda Bakü² şehri için kullanılan Bagavan“Güneş Şehri” “Tanrı Şehri”olarak anlam bulmuştur.

Şehirler, sosyal hayatın her yönünü kapsayan, çeşitli faaliyetlerin görüldüğü, ekonomik ve kültür birikiminin olduğu, fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal hayatın merkezini teşkil eder.

Mezopotamya, Hindistan, Mısır Çin, Orta Amerika ve Peru’da dünyada ilk şehir örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu şehirler birbirinden bağımsız olarak meydana gelmiş, bulunduğu bölgenin medeniyet temsilcileri olmuşlardır. Mezopotamya ve İndus Vadisi’nde bulunan şehir medeniyetleri 6000 yıl önceye dayanırken, Çin’de ilk şehir örnekleri 4500 yıl önce görülmüştür [22, 25]. Bu örneklerin yanı sıra 1958 yılında İngiliz arkeolog James Mellart tarafından keşfedilen Çatalhöyük tarih boyunca keşfedilen en eski şehir kompleksinin numunesini oluşturmaktadır. 9000 yıl öncesine dayanan bu yerleşim yeri, 2000 civarında aileye ev sahipliği yaparak dönemin medeniyet merkezlerinden biri halindeydi [22, 31].

Max Weber’e göre şehir, yoğun bir şekilde yerleşimin olduğu, kişisel ilişkilerin fazla olamayacak kadar büyük alana kurulu, *İstihkâm*, *Pazar*, *Mahkeme* ve kısmi özerklikten meydana gelen bir sistemdir.[28, 73] Weber’in kendi bakış açısıyla yapmış olduğu bu tanımı tüm şehirlere indirgemek kolay değildir, nitekim Weber eserinde bu özellikleri taşıyan şehirleri/kentleri medeniyet çizgisi üzerinde tutarken, geri kalanları ötekileştirip, şehir kavramı dışında teşekkül eden merkezler olarak nitelendirmektedir. Bunun yanı sıra John Reader “Şehirler, medeniyeti tanımlayıcı insan eserleridir” şeklinde bir tanımlama yapmıştır [22, 17]. Ayrıca Tuncer Baykara “Şehir, sakinlerinin sınırları içinde gıda maddesi üretmediği bir iskân yeridir” diyerek bu tanıma eklemede bulunmuştur [4,528].

Önemli İslam mütefekkirlerinden İbn’i Haldun da Şehir – medeniyet ilişkisine dikkat geçmiştir. Şehirde yaşayanları *hadari*, kırsal ya da çöl bölgelerinde yaşayanları *bedevi* olarak isimlendiren İbn’i Haldun, şehir hayatının

¹ Makale kapsamında genel olarak Kent ve Şehir terimi birbirinin yerine kullanılmıştır. Bazı yerlerde kent teriminin kullanılmasının daha uygun olduğu düşünülmüştür. Literatürde ikisinin de birbirinin yerine kullanıldığı bilirse de bazı çalışmalar “Şehir” kelimesinin “Medeniyet” vurgusu yaptığını, “Kent” ifadesinin ise daha çok “Modernizm” ile bağlantılı olduğunu dile getirir. Bu çalışma kapsamında bu ayırmadan bağımsız olarak Kent ve Şehir kelimeleri eş değer olarak kullanılmıştır.

² Belirtmek gerekir ki Azerbaycan literatüründe “Kend” kelimesi köye karşılık gelmektedir. Kend-Şehir ayırımının ilk ne zaman başladığı, bu ekonomik ve gelişmişlik düzeyindeki farkı ifade ettiği bilinmemektedir.

döngüsel yapısına işaret eder. Bedevilikten başlayıp hadariliğe yani medeniyete giden bir toplum, dönüp dolaşp tekrar bedeviliğe dönmek zorundadır tezini ortaya atmaktadır. Bunun yanı sıra kültür ve medeniyetin gelişmesi için gerekli olan kurumların hadariler ile iç içe olduğunu savunur [23,114].

Görüldüğü üzere, birçok araştırmacı şehirler hakkında makul açıklamalarda bulunmaya çalışmışlardır. Yapılan incelemeler doğrultusunda odak noktası olarak şehrin, ticaretle ilgilenenlerin bulunduğu, belli nüfus yoğunluğuna sahip, içerisinde spesifik birimlerin (Mahalle, Pazar, Panayır, Kale) teşekkül ettiği merkez ve insanların kamusal-özel alana sahip olabildikleri yerleşim yeri olduğu görülür. Ayrıca *medeniyet* kavramına yapılan vurgu göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Şehir tarihinin tanımı yapılırken disiplinler arası ilişki önem arz etmektedir. Disiplinlerin 1960'lı yıllardan itibaren katı şekilde çizilmesi, bu alanların kendi alanında yüzeysel çalışmalara gitmesine neden olmakla birlikte ele alınan şehir kurumunun da daha basite indirgenerek açıklanmasına neden olmaktadır. Bu yüzden şehir tarihi çalışırken bir alanda uzmanlaşan araştırmacının, sadece kendi uzmanlık alanı çerçevesinde kalıp diğer disiplinleri (mimarlık, coğrafya, iktisat, siyaset, sosyoloji, psikoloji, tarih vb.) kullanmaması eleştirilmektedir [25, 12].

Bir Sentez Olarak Ortaya Çıkan Osmanlı Şehri.

“XIV. ve XV. yüzyıllarda erken dönem, XVI. yüzyılda sistem kenti, XVII. yüzyılda geçiş, XVIII. yüzyılda değişim ve XIX. yüzyılda dönüşüm kentidir”[16, 164]

Öncelikle vurgulanması gerekir ki, Türkiye’de şehir tarihçiliği bir ilgiden ziyade olurken Batı’da bu alan, metodlar kullanılarak, daha kapsamlı ve sistematik bir şekilde devam etmektedir. Yapılan incelemeler ve okumalarda şu görülmüştür ki; ilgi genellikle Osmanlı şehridir. Osmanlı şehri, Orta Asya Türk ve Moğol gelenekleri, Pers etkisi, Bizans kültürü ve İslam gibi etkenlerin birleşimi sonucunda ortaya çıkan heterojen bir yapıya sahip olduğu için, yapılan araştırmalar bu alt başlıklar ile temellendirilmek zorundadır.

Yapılan araştırmalar neticesinde **Osmanlı Şehri**, kimi zaman etrafındaki bölgelere nazaran, oran olarak daha fazla nüfusa sahip bir bölge şeklinde tanımlanırken [10, 42] bazen; yönetim birimi olarak pazarın etrafında gelişmiş olan mahalle [9, 75] bazen de İslam ve Orta Asya Türk uygarlığının etkilerinin bulunabileceği bir sentez olarak karşımıza çıkmıştır [8, 87]. Osmanlı belgelerinde ise bu tanım daha sade ve açıklayıcı bir hal alarak “Cuma kılınur, bazar durur” şeklindedir. Bu tanımların oluşmasına neden olan alt başlıklara daha kapsamlı şekilde bakılacak olursa, ilk olarak Osmanlı Şehri’nin bir sentez olarak ortaya çıkmasına neden olan Orta Asya Türk geleneklerinden bahsedilmesi gerekmektedir.

Bizans, özellikle Orta ve Doğu Anadolu’da *Tema* sistemiyle şehirleşme alanında yoğun çalışmalar yapmıştır. Fakat Türkler kendinden öncekilerin izlerini silecek kadar uzun süre devam eden gelişim içinde yol almışlardır [17,

53]. Türkistan havalisinde görülen, içinde aristokratların yaşadığı “*Şahrıstan*” veya asıl şehir: Şahrıstan’ın içinde, sarayla idari bölümleri ihtiva eden “*içkale*”, Şahrıstan’a bitişik olarak “*Rabad*”³ yerleşimin merkez unsurlarıdır. Bu teşkilatlanmanın benzer şekli İran’da da görülmektedir [17, 55]. Osmanlı İmparatorluğu’na bu düzenin intikalini somut bir şekilde XV. ve XVI. yüzyıl Ankara’sında görmekteyiz. Nitekim Özer Ergenç bunu ayrıntılarıyla izah etmiştir [8, 89]. Osmanlı tüm bu özellikleri alırken kendine münhasır yapılanmayı de teşekkül etmekten geri kalmamıştır. “Osmanlı döneminde fakirlere ve medrese talebesine sıcak yiyecek dağıtmak amacıyla kurulmuş hayır müessesesi” [24, 219] olarak tanımlanan imaret kendi içinde bir sistem meydana getirerek Osmanlı şehrinin özgün bir parçasını oluşturmuştur. İmaretler çoğu Osmanlı şehirlerinde büyük ve kalabalık semtler oluşmasına neden olmuşlardır. Açıkça söylenebilir ki Osmanlı şehir planında egemen öğeler câmî, bedesten ve imaret siteleridir [9, 88].

İslami inanç sonucunda merkeze kurulan cami, etrafında yerleşime neden olmaktadır. Caminin yanı sıra kurulan Pazar, Bedesten ve İmaret hem bu kuruluşu desteklemekte hem de sosyal-devlet anlayışına hizmet etmektedir.⁴

Osmanlı Şehri’nin kendine özgü bir başka yapılanması ise mahalle örgütlenmesidir. Belirtilmesi gereken hususlardan biri bu mahallelerin istisnalar haricinde gayrimüslim ve Müslüman karışımına engel olmasıdır. Vergi yükümlülüklerinin saptanması, merkezi otorite ve genel güvenliğin istenilen biçimde gerçekleştirilmesi mahalleyi şehirde temel yönetim birimi durumuna getirmektedir [9, 79]. Mahallede genel olarak uyulması gereken kurallar vardır. Gayrimüslimlerin istisna olarak Müslüman mahallelerinde kalabileceğinden yukarıda söz etmiştik. Fakat bunların aynı mahallede kalmaları, Müslümanlar gibi davranabilecekleri anlamına gelemmez. Nitekim ibadetlerini sesli yapamazlar, Müslüman evlerinden alçak evlerde oturmaları zaruridir, kıyafetleri onların gayrimüslim olduğunu belli edecek şekilde olmak zorundadır. Mahalleleri birbirinden ayıran duvarlar olabileceği gibi, dışarıdan bir yabancıya girmesini engellemeyi ve bunu engellemek için mahallenin geceleri kapatılan kapılarının bulunduğunu Özer Ergenç çalışmasında belirtmiştir [9, 79]. Anlaşılabileceği üzere, Osmanlı şehir ve kasabalarında, mahalle içinde mahremiyet sınırlarının çok daraldığına ve kişisel olarak en özel alanların mahalle cemaati tarafından bilinebileceğine dikkat çekilmektedir [30, 83-96].

Osmanlı şehirlerinde, yerleşim merkezlerinin içtimai ve iktisadi alanına etkide bulunan, organizmalardan biri de vakıflardır. Hiçbir vakıf yoktur ki

³ Rabad şehrin dış kısmını, varoşlarını içine alan kesimdir. Ticaret faaliyetleri, özellikle çevrenin tarımsal ürünlerinin pazarlanması burada yapılıyordu.

⁴ Camiler, Pazarlar, Bedestenler ve İmaretler sadece kendileri içinde özel bir iş kolunu temsil eden yapılar olarak kullanılmayıp, kamuoyu oluşturan; sosyal iletişim mekanları olarak da kullanılıyordu. Bir nevi devletin tebaasına ulaşmak için kullanılan iletişim araçlarıydı. Ayrıca bu merkezlerde yoksul olanlara, gücü yetmeyip imkân sahibi olamayanlara da yardım edildiği kaynaklardan görülmektedir.

içinde yer aldığı bölgeden, nahiyeden, sancaktan, şehirden bağımsız değerlendirilmesin. Kendi bünyesinde hem kamusal hem de şahsi görev ve uygulamaları barındıran “Vakıf Sistemi” özellikle şehirlerin gelişiminde kendini göstermiştir.

“*Mal odur ki sarfoluna*”Aşık Paşazade
“*Mescid ü mihrâb bünyad eyledi*
“*Bunca dâr-ı hayr abâd eyledi*”Ahmedi

Osmanlı devletinde şehirlerin oluşması ve gelişmesinde, önemli bir rol oynayan imaret sistemi, genellikle cami etrafında kümelenen tesislerden⁵, dini, kültürel ve sosyal yardım müesseselerinden, hizmetlilerin barınacağı konutlardan oluşur ve bunların devamını sürdürmek için belirli kurumlar vakfedilir ya da vakıflar kurulurdu [29, 19]. Buradan da anlaşıldığı gibi Vakıflar sadece kendi varlığını garantiye almamış, etrafında yer alan, imaret sistemi dâhilinde olan nice tesislerin devamına, onların işlerlik kazanmasına da ön ayak olmuştur.

Şehirlerin teşekkülünde veyahut gelişiminde bahsedilmesi gereken önemli unsurlardan biri de devlet politikasıdır. Devlet kendi iradesi ile birlikte bir bölgenin, “*Şen ve Abadan*”⁶ olmasını isteyebilir oraya iskân faaliyetinde bulunabilirdi [13, 40]. Osmanlı Devleti’nin özelde İstanbul’u genelde ise diğer şehirleri geliştirme ve şehirleştirmeyi yaygınlaştırma politikası II. Mehmet⁷ (1451-1481) ile başlatılmış ve sonraki padişahlar tarafından da benimsenmiş bir süreçtir [1,162]. Fatma Acun makalesinde, *Karahisar-ı Şarki*’nin ticari ve ekonomik bazı özelliğine dikkat çektikten sonra merkez tarafından müdahale ile gelişimini anlatmıştır. Buradan yola çıkarak merkezi otoritenin herhangi bir bölge ya da havalisinde gelişim için ne kadar önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Devlet otoritesiyle hem doğrudan hem de dolaylı olarak bağlantılı olan *Ayanlık kurumu* ve *Ayanların*, özellikle XVII. Yüzyıldan itibaren bozulan düzen ve artan şekavet karşısında konumlarının güçlendiği bilinen gerçektir. Bu

⁵ İmaret sistemi kapsamında Camii’nin etrafında medrese, yemek yapılıp, pişirilen ve dağıtılan yer, misafir yurdu (tâbhane), hastane (tımarhane, darüşşifa) hamam ve kervansaray gibi şehrin gelişimine direkt katkıda bulunacak yapılan yapılarıdır.

⁶ XVIII Yüzyıl başlarından itibaren Anadolu’da henüz iskân edilmemiş yerler bulunmaktaydı, nüfusun dengeli dağılımı ve konargöçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi amacıyla bu boş bölgelere iskân faaliyeti, o bölgenin yerleşime açılması demektir. Bu düzenlenmenin Osmanlı belgelerindeki kanuni tabiri “*Şen ve âbâdan eylemek*”tir. Daha detaylı bilgi için Bkz. Yusuf Hallaçoğlu: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*.

⁷ Fatma Acun, makalesinde bilinçli şehirleşme politikasının II. Mehmet tarafından başlatıldığını dile getirmiştir, lakin Osman Gazi tarafından gazilerine evler yaptırması için “Yeni-Şehir”i kurduğunu bilmekteyiz. Yapılan tartışmalar buranın şehir olup olmadığı yönünde olsa dahi, Osman Gazi’nin evler yaptırıp gazilerine sunması bir şehir kurucusu olarak karşımıza çıktığının bir göstergesidir. Yeni-Şehir adı, XV. Yüzyıl sonu ile XVI. Yüzyıl başlarına ait olan kaynakların çoğunda “Şehir” olarak bahsedilmiştir. Bu konuda daha kapsamlı bilgi için, Bkz.Tuncer Baykara: “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”

düzen ile birlikte ayanların şehirlerin gelişimi için püf noktası oluşturduğu söylenebilir. Özellikle idareciler ile birlikte bu seçkin grubun aldığı kararlar şehrin ve insanların geleceğini şekillendirmiştir [27,159].

“Şehir” denilince, akla hemen “Batı şehri” gelmektedir. Batı dışındaki şehir ise ayrıca bir kategoride değerlendirilip, genellikle kendi medeniyetlerinin isimlerini ön ad olarak literatüre girmektedirler. [2,536] *Çin Şehri, İslam Şehri, Arap Şehri* gibi.

Birçok tartışmaya, ötekileştirilmeye, araştırmaya ve alan çalışmasına konu olan *İslam Şehri*, henüz tam olarak teferruatlı bir analize tabi tutulmamıştır. Yapılan gözlemler sonucunda sadece belirli şehirler incelenip tüme varım yapıldığı görülür. Çoğu zaman batının oryantalist bakış açısına savunma olarak ele alınan İslam şehri, kendi bağlamında, içinde bulunduğu koşullar ile değerlendirilip anlam kazanmalıdır. Şüphesiz ki bir medeniyet timsali olan İslam, Karahanlılar’dan itibaren birçok Türk beyliğini etkilemiş ve fiziki görünümüne yön vermiştir. Bununla birlikte Osmanlı şehrinin dokusuna da damgasını vurmuştur.

“İslam şehri, cemaat ile iktidar arasındadurmaksızın yinelenen ve hiçbir zaman kurumsallaşamayan kavganın toprağa kazınmış kitabesidir.”

İslam Şehri kendine has özellikleri bulunan bir şehir yapılanmasıdır. Arapların şehir hayatına, Medine/Medeniyet arasındaki ilişkiyi⁸ anlamadan, sıradan ve önemsiz yaklaştıkları bilinir. İlk zamanlardan başlayarak, Arap dünyasından, Fas ve İspanya’ya kadar uzanan ülkelerde benzer bir şehir düzeni yaratılmıştır [17, 54]. Birbirine benzer bu şehirler, tıpa tıp aynı olmamakla birlikte, bulunduğu coğrafi havalinin de etkisi altında gelişimine devam etmiştir. Bundan ötürü *İslam Şehrinin* bir süre, özellikle Avrupa’nın Ortaçağ olarak isimlendirdiği ve kendi karanlık dönemini yaşadığı sıralarda, dışarıdan yoğun göç alıyor olması gerekmektedir. *Cuma Camii* veya *mescid* İslam şehrinin fiziki yapısını belirleyen ilk unsurdur. “Müslüman bir nüfusa sahip her şehir yahut kasaba, bir Cuma Camiine yani bir mescid’e sahip olmak zorundaydı ve Cumaları burada toplanmak, dini bir vecibe idi” [14, 249]. Bunun yanı sıra fiziki ve sosyal olarak İslam şehrinin asıl büyük özelliği onun çeşitli dinsel ve etnik gruplara göre mahallelere⁹ bölünmesiydi [17, 54]. Bu bölünme şehrin dokusunu belirler. Mahallenin Osmanlı kültüründe olduğu gibi kendine ait kaideleri ve özellikleri vardır. Bu özelliklerin başında onun cemaat duygusunu dışa vuran, birlik içinde hayatlarını idame ettiren ve birbirlerinden

⁸ Arapça Medine şehir demek olup medeniyet buradan türemiştir. Yani “Medine” medeniyetin bulunduğu yer olarak görülür. Nitekim İbn’i Haldun şehir hayatının tek medeni hayat olduğunu dile getirmiştir.

⁹ Birçok Osmanlı şehrinde de gördüğümüz mahalle yapılanması İslam medeniyeti ve şehircilik geleceğinin Osmanlı Devletine intikalinin bir göstergesi olduğu bariz şekilde ortadadır. Önemli olan bu şehirlerin yapılanmasını, ne ifade ettiğini çok iyi şekilde analiz edebilmek ve bu konuyu ele alırken sığ şekilde bakmamaktır.

sorumlu kişilerden oluşan, kimi zaman etnik olarak farklı, çoğu zaman aynı etnik kökene sahip bireyler bütünü olduğu dikkat edilmesi gereken husustur.

İslam kentinde kamu alanlarından söz edilmez. Cemaatin ortak mülkiyeti altında bulunan alanlar vardır. Cemaatin mülkü sayılan *çıkma sokak* bunun en önemli göstergesidir [2,542]. Millet bilincine, kentli (civities) anlayışına sahip olmayan bireyler kamu alanlarının yokluğunda kendi kamusal alanlarını oluşturup bir cemaat şeklinde hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Mahallelerde zanaatkâr grupları, ilgilendikleri meslek ile birlikte anılıp şehrin belirli yerlerine iskân edilmişlerdir. Bundan dolayıdır ki şehirde özel hayat ayrımı meydana gelir. Yani ticaret veyahut zanaât ile uğraşan erkekler şehrin dışına doğru tahsis edilen alanlarda toplanırken, kadınlar kendi mahrem alanında yani evlerde günlük işleriyle ilgilenmeye devam etmekteydiler [17, 66].

Weber Şehir (The City) adlı eserinde şehir tanımını yaparken, kendi teorisini destekleyecek bir Batı Şehri tanımı yapmış, geri kalanları ise şehir dışı kabul etmiştir. Weber'in izinden gidenler de İslam şehrinin hemen hemen bütün kurumlarını antik medeniyetten alarak bozduğunu ileri sürmüşlerdir [2, 540]. Max Weber'in dünya tarihindeki kent tiplemesine İslam şehir medeniyetini kabul etmeyişi Eldem, Goffman ve Masters' eleştirmiştir. [6] Birçok araştırmacıya konu olan, Batı'da ardından gelen tarihçilere esin kaynağı olup, oryantalist bakış açısını geliştiren Weber'in bu görüşü neydi? Bu görüşe karşılık olarak ne tür çalışmalar yapılmıştır?

Kelimenin tam anlamıyla kentsel topluluğun Avrupa'da teşekkül ettiğini ileri süren Weber, ortaya çıkan bu yapının ön koşulları olarak kale, Pazar, mahkeme ya da kanunlar, kısmi bir özerklik gibi etmenleri sıralar. [28,73] Bunun yanı sıra Weber, doğu şehirlerine eleştirel yaklaşarak, bu şehirlerin Avrupa şehirleriyle kıyaslanamayacak düzeyde basit bir yapılanması olduğunu vurgular.¹⁰ Weber'in şehri, Batı Avrupa merkezli olduğu, kentin özgünlüğü ve sahip olduğu vasıfların gelişmeye yön verici etkileri konusunda ısrarlı davrandığı ortaya konulmuştur [19, 59]. Weber'in Doğu-Batı medeniyetleri arasında, Batı'yı her zaman bir model olarak almış olduğunu, onun dışındaki ülkelerin, bu modelden ayrıldıkları ölçüde eksik, yetersiz veya sapmış örnekler olarak kabul ettiğini vurgulayan Armağan, Weber'in şehir teorisini, kapitalizmin ortaya çıkışıyla ilgili teorisine ilişkilendirmiştir [2, 539].

¹⁰ Weber kendi kapitalist teorisini desteklemek için yazdığı, oryantalist bakış açısını birçok defa kullandığını gördüğümüz "Şehir (the City)" adlı eserinde, doğuya özgü olan şehirleri, İslam Şehri, Osmanlı Şehri, Arap Şehri gibi ön isim vererek niteleyip, Bu doğu şehirlerinin, Batı'da bulunan karakteristik özelliklerin zerresine sahip olmadığını belirtir. Buna mükabil bir şehrin sadece inanç çerçevesinde oluşmayacak kadar karmaşık bir yapı olduğunu bilsek de, her yörenin kendine ait gelenek ve göreneklerine göre şekillendiğini de kabul etmemiz gerekir. Weber kendi ütöpik şehrini yaratırken, kültür, coğrafya, gelenek ve görenek, insanların düşünüş tarzı ve en önemlisi tarihi geçmişten yoksun olarak ele almış, tüm şehirleri, bir şemsiye altında değerlendirmiştir. Hiçbir şehir yoktur ki diğerinden, geçmişinden, esinlenmesin, kendi kültürü içinde homojen kendine özgü bir yapı oluşturmasın.

Sonuç. Şehirlerin hangi amaçla, ilk olarak nerede kurulduğu kesinlik kazanmamıştır. Bu konuda muhtelif araştırmalar söz konusudur. Kesinlik kazanan hususlardan birisi, tarih boyunca insanların kendilerini güvende hissedebileceği, etrafını çeşitli nedenlerden ötürü çevirdiği, etrafındaki kırsal bölgeye nazaran daha gelişmiş merkezler oluşturma eğiliminde olduklarıdır.

Etimolojik olarak Medeniyet kelimesinin Medine'den türemesi ve bunun gibi benzer örneklerin birçok dilde varlığı şehir-medeniyet ilişkisine bir örnek teşkil etmektedir. Şehirler bir medeniyet ürünüdür. Bir medeniyet ile inşa edilip, zamanla kendi medeniyetini üretip, insanları bu medeniyet halkası içerisinde homojenleştirmeye çalışan bir mekanizmaya sahiptirler.

Resmi olarak 1299'da tarih sahnesine çıktığı söylenen Osmanlı Devlet'i, zaman içerisinde bir geçiş bölgesinde kurulmasının verdiği avantajı kullanarak birçok kültürün birleşmesiyle birlikte yüksek bir medeniyet ortaya çıkarmıştır. Orta Asya Türk, Selçuklu, Anadolu, Bizans, İran etkisiyle birlikte Osmanlı sentez bir medeniyet ortaya çıkarmış ve kendine ait orijinal hususiyetler de ortaya koymuştur. İmarat, Vakıf, gibi Osmanlıya has sistemler bu orijinalitenin tezahürlerindedir.

Dini etki hem Doğu hem de Batı dünyasında güçlü şekilde hissedilmiştir. Şehirlerin simasına etki ettiği gibi, insanların yaşantısını da biçimlendirmiştir. Batı şehirlerinde sivri gotik katedraller daha görünürken, Doğu şehirlerinin merkezini Cuma camii oluşturmuştur. Bunun yanı sıra yaşam, evlerin yapısı dini yaşama uygun şekilde planlanmaktaydı. Dinin bir aracı olarak şehirleri, insanları ne derece etkilediği görülmektedir.

Aydınlanma felsefesi ile birlikte Batı, geleneksel bir kopuş yaşayarak seküler olana, rasyonel akla, eleştirel fikre, bilime daha çok daha önem vermiş olmuştur. Bu görüş ile birlikte modernizm ortaya çıkmış, Batı'nın düşünce dünyasını derinden etkilemiştir. Modernizm ile birlikte mükemmele uğraşma çabası, aynı hususiyetleri sergilemeyen diğerine karşı duyulan önyargıyı ve ötekileştirmeye doğurmuştur. Max Weber'in yaptığı gibi, çoğu bilim adamı ideal olanı Batı'da ortaya çıkan olarak dünyaya sunarken, diğer bölgelerde sadece ideale yakın örnekler olabileceği dile getirilmiştir.

Şehir ve medeniyet arasındaki özel bağ göz önüne alındığında, her bölgenin kendine ait kuralları, normları, gelenekleri, görenekleri, adet-ananeleri olduğu fikrinden yola çıkarak, medeni şehrin bir bölgeyle sınırlandırılmayacağı söylenilebilir. Her şehir kendi yolunu belirler ve bu yol kendi hususiyetleriyle donatılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Acun Fatma. Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği. // Belleten, 2001, c.LXV, sy. 242
2. Armağan Mustafa. Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım. Osmanlı, c.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
3. Aşurbeyli S. Bakü Şehrinin Tarihi. Sevinç Üçgül (Çev). İstanbul, Teas Press, 2017.
4. BaykaraTuncer. Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?. Osmanlı, c.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999

5. Cansever Turgut. Osmanlı Şehri. Osmanlı, c.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
6. Eldem Edhem, Goffmann Daniel, Bruce Masters. Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul, çev: Sermet Yalçın. İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012
7. Ergenç Özer. Osmanlı Şehrinde Çarşı Sistemi: Bursa Örneğinde “Sûk-ı Sultânî” // Şehir Toplum ve Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013
8. Ergenç Özer. Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri // Şehir Toplum ve Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013
9. Ergenç Özer. Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine // Şehir Toplum ve Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013
10. Faroqhi Suraiya. Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, çev.Emine Sonnur Özcan. 2. Baskı. Ankara, Doğubatu Yayınları, 2010
11. Faroqhi Suraiya, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, çev: Neyyir Berktaş. 5. Baskı. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011
12. Genim Sinan, Şehir ve Şehir Yaşantısı Üzerine // Doğu Batı Şehir Yazıları II, sayı: 68. Doğu Batı Yayınları, 2014
13. Hallaçoğlu Yusuf. XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi. 4. Baskı. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006
14. İnalçık Halil. İstanbul: Bir İslam Şehri. İslam Tetkikleri Dergisi. Cilt. 9. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul, 1995
15. Kılıçbay Mehmet Ali. Şehirler ve Kentler. İstanbul, Gece Yayınları, 1993
16. Koç Yunus. Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar) // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. Türk Şehir Tarihi, cilt.3, sayı.6, 2005
17. Kuban Doğan. Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Gelişmesi Üzerinde Bazı Gelişmeler // Vakıflar Dergisi, 7. 1968
18. Küçükbaşçı Mustafa Sabri. Şehir. İslam Ansiklopedisi. Diyanet vakfı, c.38. İstanbul, 2010
19. Öz Mehmet. Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. Türk Şehir Tarihi, cilt.3, sayı.6, 2005
20. Öz Mehmet. Osmanlı Toplumunu. İslam Ansiklopedisi. Diyanet vakfı, cilt: 33, sayfa: 532-538. İstanbul, 2010
21. Öz Mehmet. Reaya. İslam Ansiklopedisi. Diyanet vakfı, cilt: 34, sayfa: 490-493. İstanbul, 2010
22. Reader John. Şehirler. çev. Fatine Bahar Karlıdağ. İstanbul, YKY, 2007
23. Recepcan Şen. İbn'i Haldun'da Şehir ve Medeniyet. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010
24. Tarım Ertuğ Zeynep. İmaret. İslam Ansiklopedisi. Diyanet vakfı, c.22. İstanbul, 2010
25. Uğur Yunus. Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi, cilt.3, sayı.6, 2005
26. Uzun Ahmet. Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşesi. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi, cilt.3, sayı.6, 2005
27. Üstündağ Nagehan. Osmanlı'da “Şehir” ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (XVIII.Yüzyıl), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 2, Ankara, 2005
28. Weber Max. Şehir: Modern Kentin Oluşumu, çev.Musa Ceylan. İstanbul, Yarı Yayınları, 2012
29. Yedi yıldız Bahaddin. Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrat Sistemi. Osmanlı, c.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
30. Yılmaz Fikret. XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair. Toplum ve Bilim, 1999-2000

BİR MƏDƏNİYYƏT DAŞIYICISI KİMİ OSMANLI ŞƏHƏRİNƏ BİR BAXIŞ

O.K.BAYRAKDAR

XÜLASƏ

Şəhərlər sivilizasiyanı təyin edən insan əsərləridir . Bəşəriyyətin bütün nailiyyətləri və məğlubiyyətləri şəhərlərdədir. İçərisindəki ictimai binalar, abidələr, arxivlər, universitetlər, ibadət yerləri və hər cür qurumlar mədəni irsimizi nəsildən-nəsilə ötürən təməl daşlardır. Şəhərdəki hər cür dinamik mədəniyyətin qorunub saxlanılmasına və ya dəyişdirilməsinə və yenilənməsinə səbəb olsa da, yeni bir mədəniyyət də meydana çıxarır. Osmanlı şəhər mədəniyyəti də bu baxımdan qiymətləndirilir.

Osmanlı sivilizasiyasının ayrılmaz hissələrindən biri, qurduğu və ya əvvəlki siyasi formalaşmadan miras aldığı şəhərlərdir. Osmanlı şəhər mədəniyyətinin özünəməxsus mədəni komponentləri var. Səlcuqlu, Fars, Bizans və Anadolu Türk təsiri ilə bir sintez olaraq ortaya çıxan Osmanlı şəhəri də özünəməxsus xüsusiyyətləri nümayiş etdirmişdir. "Cümə qılınar, bazar qululur" kimi xatırlanan Osmanlı şəhəri də İslam mədəniyyətinin bir parçasıdır.

Açar sözlər: şəhər, mədəniyyət, sivilizasiya, Osmanlı şəhəri

ВЗГЛЯД НА ОСМАНСКИЙ ГОРОД КАК НОСИТЕЛЬ ЦИВИЛИЗАЦИИ

O.K.БАЙРАКДАР

РЕЗЮМЕ

Города - это человеческие артефакты, определяющие цивилизацию. Все достижения и поражения человечества лежат в городах. Общественные здания, памятники, архивы, университеты, культовые сооружения и всевозможные учреждения внутри них являются элементами, которые передают наше культурное наследие из поколения в поколение. Хотя это приводит к сохранению, изменению и обновлению всех видов динамичной культуры в городе, они также создают новую цивилизацию. Османская городская цивилизация также оценивается с этой точки зрения.

Одна из неотъемлемых частей османской цивилизации - города, которые она основала или унаследовала от предыдущей государств. Османская городская цивилизация имеет уникальные культурные составляющие. Османский город, возникший как синтез с сельджукским, персидским, византийским и анатолийско-турецким влиянием, также имел свои отличительные особенности. Османский город, который упоминается в источниках как «Джума Килинур, Базар Дурур», также является частью исламской цивилизации.

Ключевые слова: город, культура, цивилизация, османский город

A LOOKING AT THE OTTOMAN CITY AS A CARRIER OF CIVILIZATION

O.K.BAYRAKDAR

SUMMARY

Cities are human artifacts that define civilization. All the achievements and defeats of humanity lie in cities. Public buildings, monuments, archives, universities, places of worship, and all kinds of institutions within it are conerstones that transfer our cultural heritage from

generation to generation. While all kinds of Dynamics in the city cause the preservation and renewal of the culture, it also creates a new civilization. Ottoman urban civilization is also evaluated in this perspective.

One of the integral parts of Ottoman civilization is the cities that it founded or inherited from the previous political organization. Ottoman urban civilization has unique cultural components. The Ottoman city, which emerged as a synthesis with the Seljuk, Persian, Byzantine, and Anatolian-Turkish influence, also displayed its own distinctive features. The Ottoman city, which is mentioned in the sources as “Cuma Kılınur, Bazar Durur, is also a part of the Islamic civilization.

Keywords: city, culture, civilization, Ottoman city

UOT 94 (479.24)**AZERBAIJAN'DA 20 YANVAR (QARA YANVAR) KATLIAMI VE
TÜRK YURDU DERGISİ****F.B.AYDEMİR****Bakı Dövlət Universiteti****fbetulaydemir@gmail.com**

Sovyetler Birliđi'nin yönetimine Gorbaçov'un gelmesiyle birlikte yönetimde bazı köklü deđişikliklere gidilmiřti. Bunun neticesinde Glastnost (açıklık) ve Perestrojka (yeniden yapılandırma) kararları alınmış ve uygulanmaya başlamıştı ancak bu kararlar SSCB'nin çöküşünü hızlandırmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan'dan toprak taleplerinin olması ve bunun neticesinde Sovyet yönetiminin Ermenistan'a desteđi ile Dađlık Karabađ bölgesinde yaşayan Azerbaycanlılar kendi topraklarından çıkarılmıştır. Bu olayların gerçekleştiđi esnada Bakü'de de Ermenileri ve Rusları korumak iddiasıyla şehre giren Sovyet ordusu Ocak ayının 19'ndan 20'sine geçen gecede büyük bir katliam düzenlemiřtir. 140'tan fazla insan katledilmiş ve 800'den fazla insan ise yaralanmıştır. Bu olayın sorumluları cezalandırılmamıştır. Yakın tarihin büyük katliamlarından biri olan 20 Ocak katliamı, Azerbaycan halkının Sovyet yönetimine olan güvenini tamamen yitirmesine sebep olmuřtur. Yakın tarihin kara lekelerinden biri olan bu olay Türkiye'de geniş bir kamuoyu bulmuřtur. Türk yurdu dergisi de bu konu üzerine eğilmiş ve bir sayısını Azerbaycan'a ayırarak durumun önemini vurgulamıştır.

Anahtar kelimeler: 20 Ocak 1990, Bakü katliamı, SSCB, Azerbaycan, "Türk Yurdu" dergisi

1988 yılında SSCB'nin "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bađlı Dađlık Karabađ Özerk Bölgesi'nin Sosyal ve Ekonomik Kalkınmasının Hızlandırılması" kararının alınması ile bölgeye ciddi bir bütçe ayrılması neticesinde Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri kolaylaşmıştır. SSCB'nin bu kararından sonra Karabađ Ermenileri, Dađlık Karabađ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden ayrılarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanması için Ermenistan'da ve yurt dışında propagandalara başladı. Bu propagandaların ardından bölgeye gönüllü olarak savaşmak isteyenlerin gelmesiyle birlikte eylemlerine başlayan Ermenilerin bu saldırıları zamanla çatışmaya dönüřtü. Ermeni birlikleri tarafından yeni birlikler oluşturulup ardından Sovyet ordusuna ait alanlara saldırıp birçok cephaneliđi ele geçirdiler ve bunlarla Azerbaycan şehirlerine saldırılar düzenlediler. Ermenilerin bu saldırgan tutumlarına karşılık Azerbaycan'da ilk defa Komünist Parti yönetimine karşı muhalif gruplar ortaya çıkmaya ve yeni teşkilatlar kurulmaya

başlamıştı. Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorununda SSCB yönetiminin Ermenistan'ı destekler tutumu ise Azerbaycan'da bağımsızlık isteğini arttırdı. Bu isteğe bağlı olarak bağımsızlık hedefiyle kitlesel bir hareket olarak Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu. [1, 47]

23 Eylül 1989 yılında Sovyet Cumhuriyetleri arasında ilk olarak Azerbaycan'da "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin egemenliği hakkında" anayasa kanunu kabul edilmiştir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Parlamentosu'nun olağanüstü oturumunda alınmış bu karar tam egemenlik yolunda atılmış önemli bir adım oldu. Sovyet liderleri, sivil siyasi yöntemlerle, ülkede her geçen gün daha da güçlenen merkezden uzaklaşma eğilimlerin ilerleme sürecinin durdurulmasının mümkün olamayacağını gördüler. Bu durumda Sovyet liderliği, SSCB'nin kaçınılmaz çöküşünü önlemek için son çare olarak güç kullanımına karar verdi. Sovyet yönetimine göre, yerel askeri operasyonlar SSCB'den ayrılmak isteyen tüm birlik cumhuriyetlerini vazgeçiren bir önlem olacaktı. Ancak böyle bir operasyonun gerçekleştirilmesi için Azerbaycan'ın seçilmesi de tesadüfi değildi. Çünkü egemenlik mücadelesinin ön saflarında yer alan Birlik cumhuriyetleri zincirinin en "zayıf halkası" olarak görülüyordu. Diğerlerinden farklı olarak Azerbaycanlıların Batı'da nüfuzlu bir hamisinin olmadığı ifade ediliyordu. Diğer taraftan, Sovyet Cumhuriyetleri arasında nüfusunun çoğu Müslüman olanlardan biri Azerbaycan Cumhuriyeti idi. Dünyada yaşanan "İslami radikallik" kâbusu, Sovyet liderlerine uluslararası alanda sivil vatandaşlara karşı uygulanan askeri müdahaleye haklılık kazandırma fırsatı sunuyordu. Nitekim daha sonra M.S.Gorbaçov, Azerbaycan yönetimine "İslami köktendincilerin" gelmesini önlemek için Bakü'ye asker gönderildiğini öne sürmüştür. Oysa ki, Azerbaycan'da milliyetçi hareketin yükselmesinin en önemli sebeplerinden biri Karabağ'da yaşanan olaylardan kaynaklıydı. Çünkü, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ topraklarına saldırgan talepleri Moskova yönetimi tarafından hoş karşılanmasa da bu durumun önüne geçmek için herhangi bir girişimde de bulunmamışlardı [6,117].

20 Ocak Katliamı. Ocak ayına kadar parti ve devlet organları tarafından hayata geçirilen tedbirler, askeri müdahale ile sonuçlanmıştır. Bakü'ye askerlerin getirilmesi konusunda çeşitli hazırlıklar yapılmış, olayların yaşanmasından birkaç gün önce şehrin hastaneleri acil bir şekilde boşaltılmıştır. Bu durum hazırlık yapıldığının bir göstergesidir. Sovyet ordusu askerleri içinde ailesi Bakü'de yaşayanlar varsa acil olarak şehirden gönderilmiş, böylece ordunun şehre sokulabilmesi için uygun ortam yaratılmıştır. 20 Ocak faciası yaşanmadan önce Bakü'de gerginlik son haddine ulaşmış vaziyette idi [2, 76].

SSCB tarafından Bakü'ye asker sevk edilmesi, sözde halkın huzurunu bozanlara karşı Azerbaycan halkının menfaatlerini korumak ve hükümete karşı gerçekleştirilmesi planlanan darbeyi bertaraf etmekte. Ancak ordunun suçsuz halka karşı gerçekleştirdiği kıyım ordunun şehre giriş amacıyla çelişmekteydi. Şehirde olağanüstü hal ilan edilmesinden sonra Bakü'de ve 11 şehirde askeri

hava sahaları oluşturuldu ve bunlara herhangi bir tehlike durumunda “asayışı korumak” adı altında silah kullanma yetkisi verildi. Ancak bu durum halkın aleyhine işliyordu. Sovyet ordusunun Bakü’ye girişi tıpkı bir düşman ordusunun girişi gibiydi.

19 Ocak’ı 20 Ocak’a bağlayan gece Bakü’de birçok insanın korkunç şekilde öldürülmesine sebep olan olaylar meydana geldi. Azerbaycan halkını derinden etkileyen ve Sovyetler Birliği’ne olan güvenlerini tamamen yıkan bu olay SSCB hükümetinin kanunlara ve anayasal düzene, uluslararası hukuk kurallarına nasıl karşı geldiğinin bir göstergesidir [7, 62]. Şehrin sakinlerine olağanüstü hâlin ilân edileceği önceden haber verilmemiş, olaylar başladıktan ancak yedi saat sonra askeri yetkililer tarafından halka bilgi verilmiştir. 19 Ocak gecesi yaşanan olaylara Sovyet İttifakı’nın kara, deniz, hava birlikleri ile Sovyet Milli Güvenlik Komitesi ve İç İşleri Bakanlığı’nın özel birlikleri de katılmış, bu askeri birlikler, evleri ve hastaneleri ateşe tutmuş, yanlarından geçen ya da yolda duran araçların üzerinden tanklarla geçmiş, yaralı insanlara bile ateş ederek öldürmüştür. Azerbaycan halkı ise o esnada ordunun şehre yaklaşmasından rahatsızdı. Bu yüzden şehrin giriş çıkış yollarına barikatlar kurdular. Tam donanımlı askerlerin barikatlar karşısında izin isteyerek şehre gireceklerini düşünüyorlardı. Çünkü kendi ülkelerinin askerleri onlara kurşun atmazdı ancak beklenen olmadı. Sovyet ordusu şehre silahlar ve kurşun sesleri ile girdi. Azerbaycan halkı, SSCB’den ayrılmak ve ordunun şehre girişini engellemek için şehrin girişine barikatlar kurdu. Kamyon ve otobüslerle şehre giriş yollarını kesti. SSCB tankları ise barikatları yıktı, otobüs ve kamyonları altına aldı ve araçların arkasındaki insanları ezdi. Halk ise kendini savunmak için tanklara taş ve sopalarla saldırdı. Olayların farkına varamayan birçok insan tankların karşısına oturuyor ya da yere uzanıyordu. Bu sayede ordu müdahalesini durdurabileceğini düşünen halk büyük bir katliama uğruyordu. Halk, kendi ordumuz bizi ezip geçmez derken yanıldıklarını fark ediyordu. En kanlı olaylar ise Salyanski kışlasında ve bugünkü 20 Yanvar meydanında yaşandı. Bakü’de olağanüstü hâl ilân edildiği andan itibaren sokaklar, zırhlı arabalar, tanklar ve Kızıl Ordu askerleri ile doldu. Radyo ve televizyon haber yapamıyor, gazeteler çıkmıyordu. Bakü halkı ise olanlardan dolayı şaşkınlık içindeydi. Halk, kanlar içinde, Bakü ise dünyadan kopmuş vaziyette idi. Ülkede yaşanan olaylardan dolayı son zamanlarda yollardaki arabalar azalmıştı. Çoğu kişi şehre gitmek için arabasını değil toplu taşıma araçlarını kullanmaktaydı. Olay, 19 Ocak gecesi tahminen gece 03:00 sularında büyük bir gürültü duyulması ile başladı. Yol kenarında onlarca tank ve silahlı asker birbiri ardınca dizilmişti. Bu tanklar şehre halkın kurduğu barikatları aşarak gelmişti. Ordu kurşunlarının sesi “11.Kızıl Ordu” meydanı tarafından geliyordu [3, 28]. Askerlerin attığı fişeklerin ışığı görünüyordu. Biraz daha dikkatli bakıldığında ordunun adım adım şehre geldiği anlaşılıyordu. Kızıl Ordu’nun zırhlı tankları Karl Marks Caddesine girdi. O gece Kızıl Ordu, evlerinin balkonlarından meraklı gözlerle kendilerine bakıp ne olup bittiğini anlamaya çalışan halka dahi ateş etti. Sovyet

askerleri yalnızca halka değil, insanların yaşadığı binaların duvarlarına, yol kenarında park etmiş arabalara da ateş açmıştı. Tiflis Caddesi üzerinde ilerleyen tanklar buradaki araçları ezmiş karşısına çıkan insanları öldürmüştü. Olağanüstü hâl ilân edilmeden önce ise mevcut yönetime söz hakkı tanınmadı, şehir halkı konu hakkında bilgilendirilmedi. Bundan dolayı çok sayıda masum insan bu olaylar esnasında hayatını kaybetti. Olağanüstü hâl kararının uygulanmasından halka haber verilmesine kadarki geçen sürede ise Kızıl Ordu askerleri şehirde 82 kişiyi öldürdü, 20 kişiyi ise ağır yaraladı. Kararın halka duyurulmasından sonra ise ölenlerin sayısı daha da arttı. Olağanüstü hâl kararının uygulandığı şehirde 168 kişi öldü, 715 kişi yaralandı, 841 kişi ise kanunsuz olarak hapsedildi. Aynı gece, 80 otomobil, 200 ev, yaralılara yardım etmeye çalışan ambulanslar ve itfaiyeler hasar gördü, bu araçlarda çalışan ilk yardım ekipleri ise yaralandı ya da öldürüldü. Sovyet ordusu, halka karşı çok acımasız davranarak önüne çıkan bütün engelleri dağıttı. SSCB ordusu, bu müdahale sırasında çok acımasız davranmıştır. İnsanlara karşı kullanılmaması gereken 5.45 milimetrelilik toplar kullanılmıştır. Ölenler arasında ise sadece Azerbaycan Türkleri değil, Rus, Yahudi, Tatar, Çeçen, Gürcü ve diğer milletlerden kadın, yaşlı ve çocuklar da vardı. Azerbaycan'a giren SSCB ordusu, birçok masum insanı yakın mesafeden top ateşine tutmuş, tanklar ise önlerine çıkan her şeyin üzerinden geçmişti. SSCB ordusunun Bakü'ye girişine "darbe" adı verilmişti. Bu girişime liderlik eden kişi Sovyet Savunma Bakanlığı ordu generali D.Yazov, kendisine bağlı askerlerin yaptığı işleri ve işledikleri cinayetleri "onlar ortaya çıkabilecek ağır bir facianın, ölecek binlerce insanın önünde engel oldular" şeklinde bir savunmayla geçiştirmişti. Rus haber kaynağı İzvestiya gazetesinin haberine göre, Azerbaycan halkı SSCB ordusuna ateş açmıştı.

19 Ocak 1990 gecesi Sovyet askerlerinin Bakü'de ateş altında tuttuğu halk birleşmiş ve Sovyetlere karşı durmuştur [4, 36]. O gece acil yardım hastanesine 207 kişi silahla yaralanmış halde getirilmiştir. Telefonla bütün cerrahlar hastaneye çağırılmış, o hastanede çalışmayan doktorlar ise yardıma gelmiştir. Getirilen yaralılar arasında Azerbaycan halkının dışında Tatar, Rus ve diğer milletler de vardı. O gece Bakü'deki hastaneler yaralılarla, ölenlerle dolmuştu. Hastaneler bir nevi savaş zamanlarındaki hastaneleri anımsatıyordu. Miresedulla Mirkasimov adına Cumhuriyet Klinik Hastanesine altı şehidin cesedi, 40'tan çok yaralı getirilmişti. Aynı gece hastanenin üroloji servisi, 23 Ocak'ta ise hematoloji servisi ateşe tutuldu. Cerrahi odalarında gerçekleştirilen ameliyatları durdurmak içinse ışıklar söndürüldü ancak doktorlar ise ameliyatlara mum ve fener ışığında devam etti. Doktorlara yardıma gelen insanlar, kurşun yağmuruna tutuluyor yine de yardım etmekten vazgeçmiyorlardı. Askerler ise, hastaneye, yollara, ölüleri ve yaralıları taşıyan arabalara ve sürücülerine hatta ambulanslara dahi ateş etti. Öyle ki, ambulanslar dahi kurşunlardan delik deşik olmuştu. Çocukların yattığı hastanelerin duvarları da delik deşikti [5, 38]. Olay gecesinden sonra o gece yaşananların araştırılması

için bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun amacı o gece baskına maruz kalan yerleri incelemek ve bu olaylara şahit olan kişileri dinleyerek bir rapor yazmaktı. Ancak bu raporlar yazılsa bile bir sonuç alınamadı.

Türk Yurdu'nda 20 Ocak (Qara Yanvar) katliamı. Türkiye'de 1911 yılında yayın hayatına başlamış Türk yurdu dergisi dönem dönem kesintilere uğrasa da günümüze kadar yayın hayatına devam etmiştir. 1987'de (7. Devre) birçok kesintiden sonra yeniden yayınlanmaya başlayan Türk Yurdu dergisi SSCB'deki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Türk Dünyasına ayrı bir önem veren dergi hemen her sayısında Türk dünyasındaki gelişmelere özel bir yer ayırmıştır. SSCB'nin çöküşte olduğu bu dönemde yaşanan 20 Ocak hadisesi Türkiye'de yaşayan soydaşlarını da derinden etkilemiştir. Olayların gerçekleşmesinin ardından 15 gün süreyle Türkiye'de protestolar gerçekleşmiş ve milliyetçi tarafta olan insanlar Azerbaycan'ın arkasında olduklarını dile getirmişlerdir. Derginin Şubat ve Mart sayılarında bu hadise üzerine yazılar yayınlanmış ve siyah kapakla yayınlanarak Azerbaycanlı kardeşlerine karşı gerçekleştiren bu saldırının yasını tuttuklarını göstermek istemişlerdir. Özellikle 1990 Mart sayısı, Azerbaycan özel sayısı olarak çıkmış, bu sayısında Azerbaycan ile ilgili makaleler yayınlanmıştır. Şubat sayısında Nuri Gürgür, bu mesele üzerinde durmuş, Azerbaycan Katliamı başlığı altında SSCB yönetimini ve Ermenileri eleştirmiş, Batı kamuoyunun bu konuda sessiz kaldığını belirtmiştir. İsimler değişse de Rusya'nın tarihi emellerini gerçekleştirmek için bu topraklardan hiçbir zaman el çekmediğini belirtmiştir.

Türk Yurdu dergisinin Mart sayısı ise Azerbaycan özel sayısı olarak çıkmıştır. Bu sayıda yazarlardan Ayvaz Gökdemir, Dursun Yıldırım, Ahmet Karaca, Ender Gökdemir, Mehmet Kengerli makalelerini Azerbaycan üzerine yazmışlar ve 20 Ocak hadisesine dikkat çekmek istemişlerdir. Ayrıca Kafkasya Müslümanları Dini Lideri Allahşükür Paşazade'nin Bakü işgali üzerine Gorbaçov'a gönderdiği mektup tercümesi yayınlanmıştır. Bu mektupta Sovyet ordusunun insanları haksız suçlamalar ile katletmesi sert bir dille eleştirilmiş, Azerbaycanlılara karşı yapılan bu katliamın tüm dünyaya duyurulması için ellerinden geleni yapacaklarını belirtmiştir. Makalelerin genelinde ise Sovyetler Birliği yönetimi eleştirilmiş, her koşulda Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında olduklarını belirtmişlerdir.

Sonuç. 20 Ocak gecesi Azerbaycan halkı, bağımsızlık uğruna birçok kayıplar vermiştir. Türk, Rus, Tatar, Lezgi gibi birçok farklı milletten genç, yaşlı birçok vatandaşın ölümüne sebep olan olaylar SSCB ile Azerbaycan arasındaki uçurumun derinleşmesine neden olmuştur. Siyasi süreçte Azerbaycan Komünist Partisi'nin olaylara gereken önemi vermemesi, ülkesindeki olaylara müdahale etmesi için SSCB'den yardım istemesi halkın komünist sisteme olan inancını yitirmesine neden olmuştur. Bu sırada, elindeki maddi imkânsızlıklara rağmen halkın yanında olan Azerbaycan Halk Cephesi ise hızlı bir yükselişe geçmiş, bu durum AHC'ye bağımsız Azerbaycan'da iktidarın yolunu açmıştır.

Olayları incelemek için kurulan araştırma grubunun, olayla ilgili

topladığı materyalleri numaralandırmaması, kayıt altına almaması ve ciltlemeden, birbirindən bağımsız 100 dosya şeklinde Azərbaycan Cumhuriyeti Başsavcılığına gönderməsi, siyasi süreç içində olaylara gereken önemin verilmemesi, Bakü'nün dünyadan tecrit edilməyə çalışılması və olayın gizlənməsi olaraq yorumlanabilir. Üzerindən 30 yıl keçməsinə rağmen gerçək suçlular yargılanmamış və cezalandırılmamışdır.

Bu hadisə ilə Azərbaycan xalqı, Sovyet idarəsinə olan güvənini tamamilə itirmiş, bağımsızlığı üçün hərəkətə keçmişdir. Kanlı Ocak, Azərbaycan xalqının “milli uyanışını” sağlaması, bağımsızlığını qazanması yolunda bir dönüm nöqtəsi olmuşdur.

KAYNAKÇA

1. Akman Aslıhan. Azərbaycan Qədim Coğrafiyanın Gənc Ölkəsi. İstanbul, İHH İnsani Yardım Vəqfi, 2005, s.48.
2. Karaca Ahmet. Azərbaycan'da Bağımsızlıq Hərəketləri / Azərbaycan Birinci Uluslararası Sempozyum Bildirileri, haz. İmran Baba. Ankara, Atatürk Kültür Mərkəzi Başqanlıqı Yayınları, 2002, 304 s.
3. Karaca Ahmet. Azərbaycan Xalq Cəphəsi Hərəketi və Kaynakları. Türk Yurdu dergisi C.X, s.31 (377). Ankara, 1990, s. 27-31.
4. Kılıncqaya Dəriş M. Azərbaycan Xalq Cəphəsinin Doğuşu və Azərbaycan'ın Bağımsızlığı Yolundakı Faaliyyətləri. Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armaqan. Ankara, Yıldız Matbaası, 1995, s.307-341.
5. Məhərrəmov Vahid. Qanlı Gecə - Qanlı Tarix. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2011, 96 s.
6. Saray Mehmet. Azərbaycan Türkləri Tarihi. İstanbul, Nesil Yayınları, 1993, 150 s.
7. Sarıahmetoğlu Nesrin. Karabağ. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılıq, 2011, 336 s.
8. Taşkıran Cəmələtin, Gəçmişdən Günümüze Karabağ Məsələsi. Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih və Stratejik Etüt Başqanlıqı Yayınları Genelkurmay Basımevi, 1995, s.150.

AZƏRBAYCANDA 20 YANVAR FƏCİƏSİ VƏ “TÜRK YURDU” JURNALI

F.B.AYDEMİR

XÜLASƏ

Sovet İttifaqında hakimiyyətə Qorbaçovun gəlişi ilə rəhbərlikdə bəzi köklü dəyişikliklər edildi. Nəticədə aşkarlıq və yenidənqurma barədə qərarlar qəbul edildi və həyata keçirilməyə başlandı, lakin bu qərarlar SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi. Sovet idarəsinin dəstəyi ilə Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar torpaqlarından qovuldu və Ermənistan Azərbaycanından ərazilər tələb etdi. Bu hadisələr baş verən zaman erməniləri və rusları qorumaq iddiası ilə Bakıya daxil olan Sovet ordusu yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə dinc sakinlərə qarşı qırğın törətdi. 140-dan çox insan öldü, 800-dən çox insan yaralandı. Bu hadisədən məsul olanlar cəzalandırılmadı. Son tarixin ən böyük qırğınlarından biri olan 20 Yanvar qırğını Azərbaycan xalqının Sovet rəhbərliyinə olan etibarını tamamilə itirməsinə səbəb oldu. Yaxın tarixin ciddi hadisələrindən biri olan 20 Yanvar hadisələri Türkiyə mətbuatında geniş yer tapdı. “Türk Yurdu” jurnalı da bu məsələyə diqqət yetirdi və bir sayını Azərbaycana ayıraraq vəziyyətin vacibliyini vurğuladı.

Açar sözlər: 20 Yanvar, Bakı qırğını, SSRİ, Azərbaycan, “Türk Yurdu” jurnalı

ТРАГЕДИЯ 20 ЯНВАРЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ЖУРНАЛ “ТУРК ЮРДУ”

Ф.Б.АЙДЕМИР

РЕЗЮМЕ

С приходом Горбачева к власти в Советском Союзе произошли радикальные изменения в администрации. В результате были приняты и начали реализовываться решения о Гласности и Перестройке, но эти решения ускорили распад СССР. Азербайджанцы, проживающие в Нагорно-Карабахском регионе и Армении, были изгнаны со своих земель при поддержке советской администрации и правительства в Армении.

Во время этих событий советская армия, вошедшая в город Баку с требованием защитить армян и русских, в ночь с 19 на 20 января устроила резню. Более 140 человек погибли и более 800 человек получили ранения. Виновные в этом инциденте не понесли наказания. Резня 20 января, одно из величайших массовых убийств в новейшей истории, заставила азербайджанский народ потерять доверие к советской администрации. Это событие является одним из крупнейших массовых убийств в новейшей истории, о котором широко сообщалось в турецкой прессе. Журнал *Türk Yurdu* также обратил внимание на этот вопрос и подчеркнул важность ситуации, отведя один номер Азербайджану.

Ключевые слова: 20 января 1990 года, Бакинская резня, СССР, Азербайджан, журнал "Тюрк Юрду"

20 JANUARY TRAGEDY IN AZERBAIJAN AND JOURNAL "TURK YURDU"

F.B.AYDEMIR

SUMMARY

Since Gorbachev came to power, the Soviet Union began radical changes in administration. As a result, decisions were made and began to realize ideas of Glasnost and Perestroika, but these decisions accelerated the collapse of the USSR. Azerbaijanis living in the Nagorno-Karabakh region and Armenia were expelled from their lands with the support of the Soviet administration and the government in Armenia.

During Gorbachev ideas of Glasnost, the Soviet army, which entered the city of Baku with a demand to protect the Armenians and Russians, staged a massacre on the night of January 19-20. More than 140 people were killed and more than 800 people were injured.

The perpetrators of this incident were not punished. The January 20 massacre, one of the greatest massacres in recent history, caused the Azerbaijani people to lose confidence in the Soviet administration. This event is one of the largest massacres in recent history, widely reported in the Turkish press. *Türk Yurdu* magazine also drew attention to this issue and stressed the importance of the situation, assigning one issue to Azerbaijan.

KeyWords: January 20, 1990, Baku massacre, USSR, Azerbaijan, "Turk Yurdu" magazine

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 81

NİZAMİ GƏNCƏVİ “XƏMSƏ”SİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLİ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

P.A.ƏSƏDULLAYEVA

AMEA-nın akad.Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
parvin-03@mail.ru

Məqalə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin zaman münasibətlərinin ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış etməsindən bəhs edir. Zaman budaq cümləsi vasitəsilə, bir qayda olaraq, birzamanlılıq (eynizamanlılıq) və ardıcılıq kimi zaman münasibətləri ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bağlayıcılar və feil formaları zaman münasibətlərin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, zaman budaq cümləsi, birzamanlılıq, ardıcılıq, qrammatik üsul

Zaman münasibətlərinin ifadə olunmasında ən mühüm vasitələrdən biri zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə zaman münasibətlərini tamamilə fərqli müstəvidə ifadə edir. Hərəkətin zamanını heç bir vasitə bu qədər dəqiq ifadə etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə klassik fars dilində bu günə qədər araşdırılmamış problemlərdən biridir.

Fars dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə. Müasir fars dilində tabeli mürəkkəb cümlə içərisində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar mövcuddur. Bizim mövzumuz baxımından ən maraqlı tədqiqat işlərində biri Ə.Şəfainin “Müasir fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” doktorluq dissertasiya işidir. Ə.Şəfai zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni aşağıdakı şəkildə səciyyələndirir: “Zaman budaq cümləsi qrammatik cəhətdən baş cümləyə tabedir, məzmun etibarilə nisbi müstəqilliyini saxlayır. Bağlayıcılar müəyyən dərəcədə bu müstəqilliyi zəiflədir və baş cümlə daha müstəqil görünür. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında zaman münasibətləri öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bütün bu müxtəliflik ümumilikdə münasibətlərin iki əsas növünü əhatə edir: birzamanlılıq (eynizamanlılıq) və ardıcılıq. Birzamanlılıqda baş və

budaq cümlədə hərəkətin zamanı tamamilə və ya qismən üst-üstə düşür. Belə münasibətdə iki hərəkətin icrası zamanı üst-üstə düşən anları tapmaq olar və ya heç bir hərəkətlə bağlı olmayan anı tapmaq olmaz” [2, 109-111].

Müəllifin zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında dediklərindən görünür ki, zaman budaq cümləsi çərçivəsində zaman münasibətlərinin bir neçə növü öz ifadəsini tapır və əslində zaman budaq cümləsi bir forma olaraq zamanın ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Müəllif birzamanlılıq (eynizamanlılıq) münasibətini aşağıdakı şəkildə izah edir: birzamanlılıq münasibətində əsas olan paralel həyata keçirilən iki hərəkətin ifadəsidir. Birzamanlılıq münasibətinin iki əsas növü var: 1) tam birzamanlılıq; 2) qismən (natamam) birzamanlılıq. Tam birzamanlılığın əsas şərti ondan ibarətdir ki, komponentlərdə əksini tapan hərəkətlər və ya hal-vəziyyət daim baş verən proses şəklində özünü göstərir. Buna görə komponentlərin xəbərlərini zamanı belə münasibətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fars dilində tam birzamanlılığı ifadə etmək üçün komponentlərin xəbərlərini bitməmiş keçmiş zaman formasında (əgər hərəkət keçmiş zamana aiddirsə) işlətmək lazımdır. Digər tərəfdən, “budən və daştən” feilləri müasir fars dilində şühudi keçmiş zaman formasında davaedici hərəkət və ya hal-vəziyyəti bildirir və bitməmiş keçmiş zaman formasını əvəz edir. Deməli, “budən və daştən” feillərinin şühudi keçmiş zaman formaları da tam birzamanlılığı ifadə edə bilər. Bəzi hallarda indiki zamandakı feillər tam birzamanlılıq münasibətlərinin ifadəsi üçün işlənə bilər. İndiki zamanın əsas qrammatik mənası ondan ibarətdir ki, zamandan kənar istənilən şərt və vəziyyətdəki hərəkəti ifadə edir. İndiki zaman adı təbii və daimi hadisələri ifadə etmək üçün işlənir [2, 114].

Müəllif zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu növünü bir neçə varianta bölmür: birinci variantda hər iki komponentdə əks olunan faktlar eyni zamanda və paralel baş verir və onların arasında heç bir səbəb münasibəti yoxdur. Bu variantda bağlayıcı saxlayaraq (və ya onu vaxtı ke bağlayıcısı ilə əvəz edərək) budaq cümləni baş cümləyə baş cümləni isə budaq cümləyə çevirmək olar. Belə cümlələrdə “ke və vaxtı (ke)” bağlayıcıları işlənir. İkinci variantda da tam birzamanlılıq mövcuddur, lakin baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya vəziyyətin reallaşması budaq cümlədəki hərəkət və ya vəziyyətlə şərtlənir. Bu variantın birinci variantdan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, budaq və baş cümlələr arasında səbəb əlaqəsi olduğuna görə onlar bir-birini əvəz edə bilmir. Bu variantda aşağıdakı bağlayıcılar işlənir: “ke”, “ta”, “çun”, “vaxtı (ke)”, “hər vaxt (ke)”, “zəmn-e inke”. Üçüncü variantda da tam birzamanlılıq mövcuddur. Komponentlərdə ifadə olunan hərəkətlər və ya vəziyyətlər paralel baş verir. Müəyyən anda hər iki hərəkətin başlanğıcı əsasdır və leksik-qrammatik amillər hərəkətlər və ya vəziyyətlərin eyni zamanda başlanmasını vurğulamağa xidmət edir. Komponentlərin bir-birilə əvəzlənməsi mümkün deyil. Bu variantın bağlayıcıları içərisində “əz vaxtı ke” bağlayıcısı seçilir. Dördüncü variantda da tam birzamanlılıq yer alır. Bu variant üçüncü variantdan onunla fərqlənir ki, burada əsas diqqət komponentlərdə qeyd edilən hərəkət

kətlərin eyni zamanda bitdiyi an üzərində cəmləşir. Bu variantda “ta” bağlayıcısı ya müstəqil işlənir, ya da mürəkkəb zaman bağlayıcısının tərkibində çıxış edir. Baş və budaq cümlələr arasında daha çox səbəb əlaqəsi sezilir, buna görə də komponentlər bir-birini əvəz edə bilmir. Bu variantda ta və ta vəqti (ke) bağlayıcısı işlənir [2, 121-123].

Müəllif zaman ardıcılığı münasibətini belə izah edir: zaman ardıcılığı münasibətində hər iki hərəkətin həyata keçdiyi vaxt ərzində üst-üstə düşən anları tapmaq mümkün deyil. Fars dilində zaman ardıcılığını ifadə etmək üçün xəbər şəklinin münasib forması şühudi keçmiş zaman formasıdır. Burada adətən komponentlərdə haqqında danışılan faktlar zaman baxımından bir-birindən asılıdır. Buna görə də komponentlərin bir-birini əvəz etməsi mümkün deyil. Bu münasibətlərin də iki əsas qrupu vardır. Birinci qrupda budaq cümlədə haqqında danışılan fakt baş cümlədəki faktdan daha əvvəl baş verir. Birinci variantda əsas yalnız iki hərəkətin ardıcılığıdır, onlar arasında zaman fasiləsi önəmli deyil. Budaq və baş cümlələr bir-birinə keçə bilmir. Bu variantın bağlayıcıları bunlardır: “ke”, “çun”, “pəs əz anke”, “vəqti” (ke), “hər vəqt” (ke) (“vəqti ke” mənasında). İkinci variantda əsas iki hərəkətin sürətli və təcili ardıcılığıdır. Digər leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bu variant birinci variantla üst-üstə düşür. Bəzən baş cümlədə iki hərəkətin bilavasitə və ani ardıcılığının daha aydın uyğunluğu üçün foru zərfini və ya onun sinonimlərindən birini işlətmək olar. Bu variantda “həmin ke” bağlayıcı və onun sinonimləri “ta” (“həmin ke” mənasında), bəzən isə “ke” işlənir. Üçüncü variantda əsas iki hərəkətin ardıcılığını ifadə etməkdir, ardıcılığın tezliyi isə əhəmiyyət daşıyır. Bu, bağlayıcının tərkibinə leksik elementləri daxil etmək və baş cümlədə xəbərin inkar forması ilə həyata keçirilir. Bu variantda baş cümlədəki hərəkətin başlanğıcı budaq cümlənin hərəkətinin həyata keçməsindən asılıdır. Məhz bu yolla iki hərəkətin ardıcılığı öz ifadəsini tapır. Burada baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlir və xəbəri şühudi və bitməmiş keçmiş zamanların inkar formasında və ya indiki zamanda olur [2, 132-134].

Ümumi dilçiliyə nəzər saldıqda görürük ki, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin mənaya görə növləri müəyyən qədər fərqli şəkildə izah edilir. Zaman münasibətləri ifadə edən mürəkkəb cümlələr mənaya görə birzamanlılıq (eynizamanlılıq) və müxtəlif zamanlılıq münasibətləri ifadə edən cümlələrə bölünür. Mürəkkəb cümlədə zaman münasibətləri səbəb-nəticə və müqayisə-qarşılıq münasibətləri ilə mürəkkəbləşə bilər [1, 337-338].

Müxtəlifzamanlılıq münasibətləri ifadə edən mürəkkəb cümlələr iki növə ayrılır: bəzi cümlələrdən baş cümlədəki hərəkət budaq cümlədəki hərəkətdən sonra, bəzi cümlələrdə isə baş cümlədəki hərəkət budaq cümlədəki hərəkətdən əvvəl gəlir [1, 340].

Müqayisədən də görünür ki, müxtəlifzamanlılıq və zaman ardıcılığı münasibətləri arasında mahiyyətə fərq yoxdur, sadəcə olaraq bu münasibətləri ifadə edən terminlər fərqlidir. Bu da təbii ki məsələlərə yanaşma ilə bağlıdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində zaman budaq cümlələri. Nizami

Gəncəvinin əsərlərində də zaman münasibətlərinin zaman budaq cümləsi ilə ifadə olunduğunu görürük. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şeirdə, ümumiyyətlə tabeli mürəkkəb cümlənin hüdudlarını müəyyən etmək çətindir, belə ki, şeirdə müəyyən normalar pozula da bilər, lakin şair zaman budaq cümləsindən kifayət qədər istifadə etmişdir ki, bu da onun zaman, zaman münasibətlərinə geniş yanaşmasından xəbər verir, artıq qeyd etdiyimiz kimi, zaman budaq cümləsi vasitəsilə ifadə olunan zaman çalarları, demək olar ki, başqa vasitələrlə ifadə oluna bilmir. Əsərdə işlənən zaman budaq cümlələri ümumilikdə klassik fars dilindəki zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin strukturunu əks etdirir və məlum olur ki, klassik fars dilində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin yaranma üsulu müasir fars dilindəkindən o qədər də fərqlənmir və demək olar ki, bu növ tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşmasında eyni bağlayıcılar iştirak edir. X.Fərşidvərd zaman bağlayıcılarına aşağıdakıları aid edir: (بمعنى همينکه و از وقتیکه و تا وقتیکه)، چون، کجا (بمعنى وقتیکه)، چند (بمعنى همينکه)، وقتیکه، در وقتیکه، بوقتیکه، هنگامیکه، هرگاه که، هرگاه، وقتی، همينکه، راست که (بمعنى همينکه)، هر وقت، هر وقت که، حالیکه (بمعنى همينکه)، پس از آنکه، بعد از آنکه، از پس آنچه (بمعنى پس از آنکه)، پیش از آنکه، پیش که، زان پیش که، پیش تا (هر سه بمعنى پیش از آنکه)، پیشتر زانکه (بمعنى پیش از آنکه)، تا آنگاه که، از آن سال که، آن ساعت که، تا آن ساعت که، هرگه که، هر آن ساعت که، در آن ساعت که، یکبار، بهر وقت که، هر آنگاهی که، زان گه که، بهر آن گه که، از وقتیکه، تا وقتیکه، سحرگه که، فردا که [3, 312-313].

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində işlənən həm məzmun, həm də funksional cəhətdən maraqlı doğuran zaman budaq cümlələrini hərəkətin baş vermə zamanına görə aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmək olar:

1. Budaq və baş cümlədəki hərəkətlər eyni zamanda baş verir və belə cümlələrdə aşağıdakı bağlayıcılar iştirak edir.

(انگه [angəh (ke)], هرگه [hər gəh (ke)] . Bu bağlayıcılar beytin misralarında müxtəlif mövqələrdə yerləşir:

a) əvvəldə:

وانگه مژہ را پرآب کردی
[4, 91] باباد صبا خطاب کردی

(Gözləri doluxanda səhər küləyinə müraciət edirdi).

b) ortada

چنين گفت كانگه که بودم جوان
[7, 1258] نکر دم بجز خدمت خسروان

(Belə dedi: “ Gənc olanda şahlara xidmətdən başqa bir şey etmirdim”).

Yuxarıdakı misallarda qeyd etdiyimiz kimi, budaq və baş cümlədəki hərəkətlər eyni zamanda baş verir. Amma (وقتی [vəği (ke)]) bağlayıcısı ilə düzələn zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə, bir çox hallarda qismən eyni zamanda baş verən hərəkətlər ifadə olunur.

سگان وقتی که وحشت ساز کردند
[6, 275] زیکدیگر به دندان باز کردند

(İtlər vəhşiləşəndə bir-birini dişləyirlər).

2. Ardıcıl hərəkətləri ifadə edir, başqa sözlə, baş və budaq cümlədəki hərəkətlər

eyni zamanda baş vermir, budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətdən ya əvvəl, ya da sonra baş verir. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin sıralanması onlarda ifadə olunmuş hadisələrin ardıcılığına əsaslanır və bu növ zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı bağlayıcıların köməyi ilə formalaşır:

a) چون [çun] چو [ço]. Aşağıda təqdim olunan poetik nümunələrdən görüldüyü kimi, چون [çun] bağlayıcının beyt əvvəlində yerləşməsi “Xəmsə” üçün səciy-yəvi məqamdır.

چون دیو تو از زمین برآید
با دیو دگر برابر آید [8, 211]

(Sənin divin yerdən çıxanda, başqa divlə davaya başlar).

Qeyd edək ki, چون [çun] bağlayıcının beytin ikinci misrasında yerləşməsi “Xəmsə”də çox az təsadüf olunur.

زردرخ از چرخ کبود آمدی
چون تو به این چاه فرودآمدی [9, 264]

(Sən bu quyuya düşəndə göy səmadan sarı çıxdın).

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin چو [ço] bağlayıcısı ilə formalaşan növü də “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərdə öz işlənmə tezliyi ilə seçilir. Məxsusən, bu məqam “Leyli və Məcnun” əsəri üçün bu xarakterikdir:

مجنون چو حدیث خود فروگفت
بگریست پدر بدانچه او گفت [4, 107]

(Məcnun öz hekayəsini açıb danışanda, atası onun dediyinə ağıladı).

Aşağıdakı poetik nümunələrdə bəhs olunan bağlayıcı misra əvvəlində yerləşərək zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin strukturunu yaradır.

چو خسرو در شبستان آید از راه
شما را خود کند زین قصه آگاه [6, 171]

(Xosrov yoldan hərəmxanaya gələndə özü sizi bu əhvalatdan agah edər).

چو [ço] bağlayıcısı misra ortasında yerləşəndə.

خویشان چو از او خبر شنیدند
رفتن و ندیدنی بدیدند [4, 135]

(Düşmənlər onun səsinə eşidəndə sıraya düzüldülər və müharibəyə başladılar).

b) زان پیش [zan piş], زان پس [zan pəs] kimi bağlayıcılarla:

زان پیش کاجل گریز گوید
[8, 249] و آواز رحیل خیز گوید

(Əcəl qaç və ölüm qalx deməmişdən qabaq).

c) تا [ta] bağlayıcısı ilə:

نخسبم تا نخسبام سرت را
[6, 155] نیایم تا نیارم دلبرت را

(Səni rahat etməyincə yatmaq, sənin sevgilini gətirməyincə qədər gəlməmə).

Gördüyümüz kimi, bu beytdə ta bağlayıcısı iki dəfə işlənmişdir və hər iki mövqedə zaman ifadə edir.

تا [ta] bağlayıcısı çox vaxt misra əvvəlində işlənir.

Beytin birinci misrasının əvvəlində:

تا هست به چون خودی نیازت
[8, 225] بی ساز بود همیشه سازت

(Nə qədər ki (o vaxta qədər ki) özün kimilərə ehtiyacın var, həmişə işlərin qarışıq olacaq).

تا غنچه گل شکفته گردد
[4, 114] خار از در باغ رفته گردد

(Qönçə açınca tikan bağdan gedər).

Beytin ikinci misrasının əvvəlində.

نیست غم ملک و ولایت مرا
[9, 130] تا زیم این دانه کفایت مرا

(Mən mülk və vilayət haqqında düşünmürəm, nə qədər ki sağam bu bir parça mənə bəsdir).

ç) **انگه [angəh (ke)]:**

نظامی جام وصل انگه کنی نوش
[6, 132] که بر یادش کنی خود را فراموش

(Nizami, özünü unudandan sonra vüsala çatarsan).

d) zaman adlarının iştirakı olan digər temporal sintaktik birləşmələr:

آن روز [an ruz (ke)]:

آن روز که دل بتو سپردم
[4, 142] هرگز بتو این گمان نبردم

(Sənə könül bağladığım gün heç vaxt sənə şübhə etmədim).

تا بود آن روز که باشد بهی
[4, 24] گردنت آزاد و دهان تهی

(Xoşbəxt gün gələndə, boynun azad, ağız boş olana qədər).

روزی [ruzi (ke)]:

روزی که مرا ز من ستانی
[4, 52] ضایع مکن از آنچه مانی

(Məni məndən aldığın gün yerdə qalanı məhv etmə).

سحرگه [səhərgəh ke]:

سحرگه که سر بر گرفتم ز خواب
[7, 1306] برافروختم چهره چون آفتاب

(Səhər çağı ki, yuxudan oyandım günəş kimi üzüm açıldı).

شباهنگام [şəbbəhəngam ke]:

شباهنگام کز صحرای اندوه
[9, 230] رسیدی آفتابش بر سر کوه

(Qəm səhrasından günəşi dağın başına çatdığı axşam).

دی [dey ke]:

دی که ز پیش تو به نخجیر شد
[9, 205] نیزتگی کرد و عدم گیر شد

(Dünən sənin yanından ova gedəndə tələsdi və məhv oldu).

آن زمانی [an zəmani ke]:

پادشاهان که کینه کش باشند
[5, 169] خون کنند آن زمان که خوش باشند

(Kinli olan padşahlar (o zaman ki) məst olanda qan tökərlər).
آن لحظه که [an ləhze ke]:

گوینده داستان چنین گفت
[4, 86] آن لحظه که در این سخن سفت

(Dastanı danışan belə dedi (o anda ki) sözə başlayanda).
آن ساعت که [an saat ke]:

در آن ساعت که باشد نشو جانها
[6, 253] گل تسبیح روید بر زبانها

(Canlar peyda olan saatda dillərdə təsbih gülü bitər).

آن مدت که [an moddət ke]:

در آن مدت که شه فرهاد را دید
[6, 235] نه کوه آن قلعه پولاد را دید

(Şah Fərhadı gördüyü (o müddət) zaman ərzində o polad qalanı gördü, dağı yox).

آن شب که [an şəb ke], این شب که [in şəb ke]:

ای خنک آن شب که جهان بی تو بود
[9, 251] نقش تو بی صورت جان بی تو بود

(Dünyanın sənsiz olduğu, sənin rəsminin surətsiz, canın sənsiz olduğu o gecə
nə gözəl gecə idi).

کاین شب که ز رفتنش فراغیست
[8, 260] بر ناصیه سپهر داغیست

(Bu gecə ki getməsindən rahatlıq çöküb səma üzərində dağ qalıb).

Nəticə. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində işlənən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin təhlili belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki:

1. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində işlənən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr zaman budaq cümləsinin bütün mənalarnı əhatə edir;
2. Nizami Gəncəvinin Xəmsəsində işlənən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr klassik fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, onların növləri və formaları haqqında məlumat verir;
3. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr hərəkətlərdə eynizamanlılıq və zaman ardıcılığı münasibətlərinin ən dəqiq ifadə vasitələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М.: Высшая школа, 1978, 438 с.
2. Шафаи А.М., Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке, Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. док-ра филолог. Наук. Баку, 1967, 204 с.
3. فرشیدورد خسرو، جمله و تحول آن در زبان فارسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۲، ۵۵۶ ص.
4. لیلی و مجنون نظامی گنجوی، برات زنجانی، تهران، ۱۳۸۵، ۷۵۶ ص.
5. هفت پیکر نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۶، ۷۳۱ ص.
6. کلیات نظامی گنجوی، وحید دستگردی، جلد ۱، تهران، سمیر، ۱۳۹۲، ۸۴۸ ص.
7. کلیات نظامی گنجوی، وحید دستگردی، جلد ۲، تهران، سمیر، ۱۳۹۲، ۸۵۰ ص.
8. لیلی و مجنون نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، امیر کبیر، ۱۳۹۱، ۶۸۳ ص.
9. شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، مهتاب، ۱۳۸۹، ۴۹۲ ص.

СЛОЖНОПОДЧИНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ПРИДАТОЧНЫМИ ВРЕМЕНИ В ХАМСЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

П.А.АСАДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена к изучению сложноподчиненного предложения с придаточными времени как один из способов выражения временных отношений в “Хамсе” Низами Гянджеви. При помощи придаточного времени, как правило, выражаются некоторые временные отношения как одновременность и последовательность. Надо отметить, что временные союзы и глагольные формы играют главную роль в выражении временных отношений.

Ключевые слова: Хамса, придаточное времени, одновременность, последовательность, грамматические способы

THE CLAUSES OF TIME IN NIZAMI GANJAVI'S KHAMSA

P.A.ASADULLAYEVA

SUMMARY

The article is dedicated to the study of clause of time as one of the expression ways of time in Khamisa of Nizami Ganjavi. By using of the clause of time we can express the attitude of time as simultaneity and sequence. It should be noted that conjunctions of time and verb forms play a major role in the expression of time.

Keywords: Khamisa, clause of time, synchronism (simultaneity), sequence, grammatical ways

KİTABXANAŞÜNASLIQ

UOT 02

ELEKTRON KİTABXANALARDA
MÜƏLLİFLİK HÜQUQU PROBLEMLƏRİ

N.İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universiteti
nigarismailova@bsu.edu.az

Məqalədə elektron kitabxanaların yaradılması və fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi problemləri araşdırılmışdır. Kitabxanalarda mədəni irsin qorunması və onun daha geniş oxucu auditoriyasına ötürülməsi üçün rəqəmsallaşdırmanın zəruriliyi, faydaları, hüquqi bazası təhlil edilmiş, sənədlərin elektron nüsxələrinin yaradılmasında kitabxanaların və müəlliflərin müstəsna hüquqlarına aydınlıq gətirilmişdir. İntellektual və əqli mülkiyyətin qorunması zərurətinin yaranma tarixi nəzərdən keçirilmişdir. Elektron kontentin yaradılması istiqamətində xarici ölkələrin, xüsusilə Rusiyanın qanunvericiliyində müəlliflik hüququ problemləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: elektron kitabxanalar, rəqəmsallaşdırma, əqli və intellektual mülkiyyət, müstəsna hüquqlar, müəlliflik hüququ problemləri.

Vahid informasiya-bilik məkanının formalaşması yolunda prioritet tədbirlərdən biri informasiyanın qeyri-məhdud həcmdə toplanması, rahat emalı, etibarlı qorunması və operativ ötürülməsi imkanı verən elektron kitabxanaların yaradılmasıdır. Kitabxananın missiyasının deyil, onun mövcudluq formasının dəyişdirilməsi ilə yaranan elektron kitabxananın oxucuları artıq nəşrin çap variantı ilə deyil, onun elektron obrazı ilə tanış olur ki, bu da nəşrin rəqəmsallaşdırılması nəticəsində baş verir. Bu zaman kağız daşıyıcıda olan kitabxana fondları rəqəmsal formaya keçirilir, alınan elektron resurslar isə sistemləşdirilərək oxuculara təqdim olunur.

Maddi daşıyıcıların rəqəmsallaşdırılması nəticəsində tammətnli axtarış, daha dəqiqi, bu prosesi optimallaşdıran müasir metodlardan istifadə etməklə sənədin məzmununa görə verilənlər bazasında axtarış imkanı yaranır. Bu, lazımi informasiyanı əldə etmək üçün sərf olunan zamanı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, onun seçiminin səmərəliliyini artırır, hətta tədqiqatçının kataloq üzrə həyata keçirdiyi standart axtarış zamanı diqqət yetirmədiyi əlavə mənbələri üzə çıxarır. Üstünlüklərinə baxmayaraq, ənənəvi kitabxana fondlarının rəqəmsal-

laşdırılması prosesi çox ləng gedir və bir sıra hüquqi problemlərin həllini tələb edir.

Son illərdə azərbaycanlı müəlliflərin və tədqiqatçıların dünyanın müxtəlif elektron kitabxanalarından istifadə imkanları yaranmışdır. Bu səbəbdən də xarici ölkələrdə elektron kitabxanalarda mövcud olan müəlliflik hüquqlarına dair tədqiqatlar aktualıq kəsb etdiyi üçün məqalədə kitabxana fondunun rəqəmsallaşdırılmasının faydaları, problemləri və hüquqi bazası araşdırılır, bu sahənin tarixinə nəzər salınır, həmçinin Avropa İttifaqı və Rusiya Federasiyasının təcrübəsi təhlil edilir.

Kitabxana fondunun rəqəmsallaşdırılmasının faydaları və problemləri. Kitabxanaların rəqəmsallaşdırılması - nəşrin hər iki, yəni çap və elektron formatlarının ortaq məxrəcə gətirilməsinin ən optimal vasitəsidir. İstər təcrübə, istərsə də psixoloji baxımdan kitabxana fondunun rəqəmsallaşdırılması faydalıdır, çünki rəqəmsallaşdırma kitabxanaları və onun oxucularını vacib çap nəşrlərini lazımi anda əldə edilə bilməmək qorxusundan xilas edir. Digər tərəfdən, kitabxana öz daxili imkanları çərçivəsində fondunu rəqəmsallaşdırdıqda ciddi texniki, təşkilati və hüquqi problemlərlə üzləşir.

Fondun rəqəmsallaşdırılması müasir kitabxanaların iki əsas vəzifəsini yerinə yetirməyə kömək edən zəruri və vacib prosesdir. Birincisi, bu proses mədəni irsin qorunmasına, xüsusilə də zəngin ənənələrə və mədəniyyətə malik Azərbaycan kimi dövlətin mədəni irsinin qorunmasına yardım edir. Doğrudur, mədəni irsin qorunması məqsədilə rəqəmsallaşdırma zamanı nadir əlyazmalar, qədim foliantlar və təknüsxəli kitablar rəqəmsal nüsxədə qorunub saxlanıla bilməz. Çünki elektron format kağızın kövrəkliyini, illüstrasiyanın bədii dəyərini və s. əks etdirmir. İkincisi, rəqəmsallaşdırmanın digər vəzifəsi mədəni irsin daha geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunmasıdır.

Rəqəmsallaşdırma öz növbəsində iki problemi ortaya çıxarır:

- müəllif hüquqlarının qorunması problemi;
- istifadəçilər üçün mədəni irsə geniş giriş imkanının təşkili problemi.

Bunlar informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində meydana çıxan problemlərdir. Daha dəqiqi, müəlliflərin hüquqlarının qorunması uğrunda mübarizə eyni zamanda onların əsərlərində mövcud olan lazımi bilik və informasiyaya oxucuların sərbəst giriş imkanını məhdudlaşdırır.

İstənilən kateqoriyadan olan internet istifadəçiləri üçün elektron resurslardan sərbəst istifadə etmə imkanının verilməsi müəlliflik hüququ probleminin həll olunması zərurətini ortaya qoyur. Çünki elektron kitabxanaya daxil olan bütün sənədlər eyni zamanda müəlliflik hüququnun obyektəlidir.

Elektron kitabxanaların yaradılması yolunda əqli mülkiyyət institutu ilə əlaqədar olan çoxsaylı maneələr mövcuddur. Mədəni irsə aid olan elmi, ədəbi və incəsənət əsərləri intellektual fəaliyyətin nəticəsi sayılır və həm beynəlxalq, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində qanunla qorunur. Bu baxımdan elektron resurslarla bağlı hüquqi problemlər yalnız Azərbaycan üçün deyil, həm də ABŞ və Avropa ölkələri üçün də xarakterikdir.

Rəqəmsallaşdırmanın hüquqi bazası. Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunvericilik kitabxanalarda sənədlərin elektron nüsxəsinin yaradılması imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır. Xüsusi razılaşma və müqaviləsi olmayan kitabxanalar yalnız müəyyən kateqoriyalı sənədlərin elektron nüsxələrini yaratmaq hüququna malikdirlər. Bunlar dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının rəsmi sənədləri, qanunlar, digər normativ aktlar, məhkəmə qərarları, qanunvericilik, inzibati və məhkəmə xarakterli digər materiallar, beynəlxalq təşkilatların rəsmi sənədləri, habelə onların rəsmi tərcümələri; məhdudiyyət müddəti səbəbindən müstəsna hüquqları itirilmiş əsərlər; yaradıcılar və hüquq sahibləri tərəfindən ictimai aləmdə yayılmasına məhdudiyyət qoyulmayan mənbələr; ideyalar, anlayışlar, prinsiplər, metodlar, proseslər, sistemlər, texniki, təşkilati və ya digər problemlərin həlləri, kəşflər, faktlar, proqramlaşdırma dilləri; dövlət rəmzləri və işarələri; konkret müəllifi olmayan xalq yaradıcılığı əsərləri (folklor); hadisələr və faktlar haqqında informasiya xarakterli məlumatlardır (günün xəbərləri, televiziya proqramları, nəqliyyat vasitələrinin cədvəlləri və s.). Kitabxanalar qalan bütün digər kateqoriyalı sənədlərin elektron surətini yaratmaq hüququna yalnız hüquq sahibləri və müəlliflərlə xüsusi razılaşma və ya müqavilə əsasında malikdirlər.

Tarixi arayış. Əqli mülkiyyətin qorunması tədbirlərinin həyata keçirilməsi zərurəti ilk dəfə 1873-cü ildə ortaya çıxmışdır. Belə ki, həmin vaxt xarici nümayəndə heyətləri Vyanada keçirilən beynəlxalq ixtiralar sərgisində iştirak etməkdən imtina etmiş, bu addımı da onunla əsaslandırmışlar ki, sərgilənən qurğuların ideyaları oğurlana və digər ölkələrdə kommersiya məqsədilə istifadə oluna, nəticədə ixtiraçıya heç bir fayda gətirməyə bilər. Həmin il sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında Paris Konvensiyası da imzalanmışdı ki, bu da ixtiraçıların yaradıcı fəaliyyətinin məhsullarının digər ölkələrdə qorunmasını təmin edən ilk böyük beynəlxalq müqavilə idi [15, 224].

Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında müəlliflik hüququ sahəsində ilk və mühüm sənəd isə 9 sentyabr 1886-cı ildə qəbul olunmuş Bern Konvensiyası [3] hesab olunur. Konvensiyaya əsasən, üzv dövlətlərin vətəndaşlarının yaradıcılıq məhsulları - romanlar, nağıllar, poemalar, pyeslər, mahnılar, operalar, musiqili komediyalar, sonatalar, şəkillər, mənzərəli əsərlər, heykəllər və ya memarlıq tikililəri hüquqi baxımdan qorunur. Konvensiyanın iştirakçı ölkələrinin vətəndaşları əsərlərindən istifadə etmək və onun müqabilində mükafat almaq üçün beynəlxalq səviyyədə tanınan hüquqa malikdirlər. Azərbaycan Respublikası 27 noyabr 1998-ci ildə Bern Konvensiyasına (1979-cu ildə dəyişdirilmiş 1971-ci il 24 iyul tarixli Paris aktına) qoşulmuşdur [2].

Bununla belə, bu baza konvensiyası rəqəmsal texnologiyaların meydana çıxardığı bir sıra suallara, o cümlədən elektron əsərlərin informasiya şəbəkələrində yayılması məsələlərinə cavab vermirdi. Bu səbəbdən 1970-ci ildə əqli mülkiyyət problemlərinin həlli üçün BMT-nin mandatına malik olan və BMT-nin bütün üzv dövlətləri tərəfindən tanınan Ümumdünya Əqli Mülkiyyət

Təşkilatı (World Intellectual Property Organization - WIPO) yaradıldı. Problemin həlli Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatına (ÜƏMT) həvalə olundu. Nəticədə 20 dekabr 1996-cı ildə ÜƏMT-nin müəlliflik hüququna dair Müqaviləsi qəbul olundu və 6 mart 2002-ci il tarixində qüvvəyə mindi [13]. Bu saziş müəlliflik hüququnun qorunması məsələlərini tənzimləyən ilk beynəlxalq aktdır. O, yeni texnoloji nailiyyətləri nəzərə almaqla özünün əsaslandığı Bern Konvensiyasını tamamlayır və sazişi imzalayan ölkələrdən Bern Konvensiyasının müəlliflik hüququna dair əsas müddəalarına riayət etməyi tələb edir. Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 2005-ci ildə [14], Rusiya Federasiyası isə 21 iyul 2008-ci ildə bu müqaviləyə qoşulmuşdur [16].

Ölkəmiz, həmçinin 1996-cı ildən UNESCO-nun "Müəllif hüququ haqqında Ümumdünya Konvensiyası"nda iştirakını davam etdirmək barədə qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası MDB çərçivəsində "Müəlliflik hüququnun və əlaqəli hüquqların müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Sazişdə də iştirak edir.

ÜƏMT-nin müəlliflik hüququna dair Müqaviləsi milli səviyyədə müəlliflik hüququnun qorunmasının hüququ mexanizmlərinin işlənilməsinə tələb edirdi. Müəlliflik hüququna riayət etməklə qorunan əsərlərə sərbəst girişin qanunvericiliklə təmini sahəsində ABŞ və Avropa ölkələri xüsusi uğurlar qazanmışlar. Məsələn, 1998-ci ildə ABŞ-da "Rəqəmsal minillikdə müəlliflik hüququ haqqında" Qanun qəbul edilmişdir [12]. 2001-ci ildə Avropa İttifaqı ölkələrində "Elektron nəşrlərin yayılması ilə bağlı müəlliflik hüququ haqqında" Direktiv qəbul olunmuşdu.

Rusiyada müəlliflik hüququ problemi. Elmi, bədii və incəsənət əsərləri, o cümlədən monoqrafiyalar, dərsliklər, elmi məqalələr, məqalə toplusları, tərcümələr və s. həm beynəlxalq, həm də ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində hüquqi qorunma tələb edən əqli və intellektual fəaliyyətin nəticəsidir. Rusiyada müəllifin qorunan obyektlərdən istifadəyə müstəsna hüquqları onların yaranması anından başlayır və müəllifin bütün həyatı boyu davam edir. Müəllif dünyasını dəyişdikdə isə vəfat etdiyi ildən sonrakı ilin 1 yanvarından hesablanmaqla 70 il ərzində qüvvədə olur [10, m. 1281]. Müəllif müstəsna hüquqlarını digər şəxsə, o cümlədən nəşriyyata da verə bilər [10, m. 1255]. Əsərin elektron daşıyıcıda olan nüsxəsindən istifadə etmək də müəlliflik hüququnun obyektinə çevrilir [10, m. 1270]. Yəni kitabxanada qorunan kitabın və ya məqalənin elektron nüsxəsinin yaradılması müəllifdən və ya digər hüquq sahibindən icazə alınmasını tələb edir. Əsərin elektron nüsxəsinin internetdə və ya maşınla oxunan daşıyıcıda yerləşdirilib yayılması üçün də əsərin müstəsna hüquq sahibinin razılığı lazımdır.

Elm və ya tədris müəssisəsinin kitabxanası bütün əsərlərin rəqəmsallaşdırılması üçün hüquq sahiblərinin razılığını almalıdır. Əks halda, bu rəqəmsallaşdırma qeyri-leqal sayılacaq və hüquqi məsuliyyətə səbəb olacaq. Kontrafakt (qaçaqmal) hesab ediləcək həmin materiallar isə məhkəmə qaydasında dövrüydən çıxarılaçaq və kompensasiya ödənilmədən məhv ediləcək [10, m.

1252]. Müəlliflik hüququ obyektlərindən qeyri-qanuni istifadə edən şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər.

Müəlliflik hüququ obyektləri qorunan elektron kitabxanalarda hüquq sahiblərinin maraqlarını təmin etmək heç də həmişə mümkün olmur. Birincisi, kitabxanalar əsərlərin elektron nüsxələrinin yaradılması üçün müəllifləri, onların varislərini və hüquq sahiblərini axtarıb tapmaq imkanlarına faktiki və hüquqi baxımdan malik deyil. İkincisi, hətta hüquq sahibi məlumdursa belə, kitabxana ondan əsərin elektron nüsxələrinin yaradılmasına razılıq almaq üçün heç də həmişə hüquqi yardım ala bilmir. Üçüncüsü, kitabxanalar yetərinə maliyyə imkanına malik deyil ki, hüquq sahibi lisenziyanı təmənnasız bağışladığı halda onu mükafatlandırma bilsin [10, m. 1235]. Dördüncüsü, bir çox hallarda hüquq sahibi əsərin müəllifi deyil, nəşriyyatlar və digər subyektlər olur ki, onlar da əsərin çap versiyasının yayılmasından daha çox gəlir əldə etmək məqsədi güdürlər.

Müəlliflik hüququ ilə bağlı Rusiya qanunvericiliyi yerli mütəxəssislər tərəfindən natamam sayılır. 2015-ci il yanvarın 1-dən etibarən kitabxanaların rəqəmsallaşdırma üzrə imkanları nisbətən genişləndi. Kitabxanalar gəlir əldə etmək məqsədi güdməyərək hüquq sahibinin razılığı olmadan və ona mükafat ödəmədən əsərin müəllifinin adını və hansı kitabxanaya məxsusluğunu göstərmək şərti ilə əsərlərin elektron nüsxəsini yaratmaq hüququ əldə etdilər. Bədii əsərlərin elektron nüsxələri onların təhlükəsiz, etibarlı qorunması və istifadəçilər üçün əlçatan olması məqsədilə yaradılır. Çünki bu əsərlərin oxuculara verilməsi onların zərər görməsinə, itirilməsinə və məhvinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda müstəsna elmi və tədris dəyərinə malik əsərlərin çapından ötən 10 ildən çox müddət ərzində yenidən Rusiya ərazisində nəşr olunmaması onların elektron nüsxələrinin yaradılmasına səbəb olur. Vahid elektron nüsxələrin hazırlanmasına itirilmiş və ya korlanmış çap əsərlərinin əvəzlənməsi və yaxud bərpası, bu nüsxələri itirmiş digər kitabxanalara təqdim olunması məqsədilə də icazə verilir [10, m. 1275]. Kitabxanalar, həmçinin sənədlərin məcburi nüsxəsi haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq alınmış dissertasiyaların da vahid elektron nüsxəsini hazırlaya bilər [10, m. 1275]. Bütün hallarda kitabxana "elektron" əsərdən yalnız öz ərazisində heç bir ödəniş etmədən müvəqqəti istifadə hüququ verir [10, m. 1275].

Kitabxanalar və təhsil müəssisələrinin digər hüquqları da var. Məsələn, müəllifin və digər hüquq sahibinin icazəsi olmadan, onlara heç bir mükafat ödəmədən vətəndaşların sorğuları əsasında əsərlərdən qısa seçmələrin, ayrı-ayrı məqalələrin, kiçik həcmli əsərlərin vahid elektron nüsxəsini hazırlayıb təqdim etmək şərtləri elmi və tədris məqsədi daşımalı, gəlir əldə etmək istəyi güdməməli, müəllifin adı və əldə olunma mənbəyi göstərilməlidir [10, m. 1275].

Rusiyanın aparıcı kitabxanalarının əksəriyyəti elmi və bədii əsərlərin rəqəmsallaşdırılması üzrə bu və ya digər proqramlar həyata keçirirlər. Məsələn, "Elektron kitabxana" layihəsi Rusiya Dövlət Kitabxanasında təcrübə baxımından reallaşdırılmışdır. Layihə çərçivəsində 900 mindən artıq dissertasiyalar, həmçi-

nin Rusiya tarixi və dövlətçiliyi ilə bağlı çap nəşrləri rəqəmsallaşdırılmışdır. Bu proses hüquq sahibliyi müddəti bitmiş bədii əsərləri və müəllif hüquqları ilə qorunmayan sənədləri də əhatə etmişdir. Müasir əsərlərə gəlincə, onların müəlliflərinə təklif olunur ki, kitabxanaya əsərlərin rəqəmsallaşdırılması hüququnun verilməsi və elektron kitabxana fonduna daxil edilməsi, Rusiya Dövlət Kitabxanasının oxu zallarından onlara baxmaq imkanının verilməsi haqqında lisenziya müqaviləsi bağlasınlar.

Aydındır ki, bütün bunlar elektron kitabxanaların fəaliyyətini təmin etmək üçün müasir oxucuların tələbləri ilə müqayisədə kifayət etmir. Nə kitabxanalar, nə də elm və tədris müəssisələri ədəbi əsərlərin kütləvi rəqəmsallaşdırılması, onların elektron versiyalarının qorunması, kitabxanalararası elektron mübadilənin həyata keçirilməsi hüquqlarına hələ də malik deyillər.

Xarici təcrübə. Avropa İttifaqı ölkələrində də azad rəqəmsallaşdırma və elektron versiyaların yayılması imkanları məhdudlaşdırılır. Bu, hüquqi qorunma müddəti bitmiş, eləcə də sahibsiz (hüquq müəllifi ya varisi olmadan vəfat edib, ya varislər onun irsini qəbul etməyib, yaxud onlarla əlaqə saxlamaq mümkün deyil) əsərlərə aid edilir [5].

ABŞ-ın müəlliflik hüququ haqqında qanunu bu hüququn obyektlərindən azad şəkildə istifadə hallarını konkretləşdirir [11]. Qanuna əsasən, kitabxana və arxivlərə: vahid nüsxədə olan əsərin (çap sənədinin və ya səs yazısının) çoxaldılması; bu nüsxənin üçüncü şəxslərə verilməsi; çap olunmamış əsərin mətninin qorunması və digər kitabxanalarda tədqiqat aparılması məqsədilə əlyazmanın üç nüsxəsinin yaradılması; zədələnmiş, itirilmiş və ya qorunma formatı köhnəlmiş mətnin yenisi ilə əvəzlənməsi və s. hüquqlar verilir [11, m. 108). Bununla belə, kitabxana və arxivlərə əsərlərin rəqəmsallaşdırılması və elektron versiyalarının yayılması hüququ verilmir.

Normativ sənədlər müəllif hüququ ilə qorunan əsərlərin elektron nüsxələrinin yaradılması və kitabxanalararası istifadəsi prosesini də əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Xarici ölkələrdə elektron kitabxanaların imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə müəllif hüququ qanunvericiliyinin modernləşdirilməsinin zəruriliyi mütəmadi olaraq gündəmə gətirilir, bu problemin həlli üçün radikal vasitələr tətbiq olunur. Elektron kitabxanaların formalaşdırılması tez-tez dövlətlərin prioritet vəzifələri sırasına qaldırılır.

Azərbaycanda müəlliflik hüququ barədə qanunvericiliyin kitabxanaların fəaliyyətinə təsiri. Azərbaycanın əqli mülkiyyət hüquqları sisteminin 25 ildən artıq tarixi vardır. Müstəqillik dövründə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəlliflik hüququ və digər əqli mülkiyyət hüquqları dövlətin prioritet istiqaməti kimi qəbul edilmişdir. Konstitusiyanın 30-cu maddəsində hər kəsin əqli mülkiyyət hüququnun olması qeyd edilmiş və müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyətin digər növlərinə olan hüquqlar təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 51-ci maddəsində isə hər kəsin yaradıcılıq azadlığının olmasına və dövlət tərəfindən ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə tam hüquqi təminat verilmişdir.

Ölkədə hüquqların təminatı istiqamətində ardıcıl ciddi tədbirlər həyata keçirilmiş: hüquqi statusu mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının statusuna bərabər sayılan Müəllif Hüquqları Agentliyi yaradılmış, müəlliflik hüququ, əlaqəli hüquqlar və digər oxşar əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində hüquqi tənzimləməni təmin edən 5 qanun - “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” [9], “İnteqral sxem topologiyalarının hüquqi qorunması haqqında” [6], “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” [1], “Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında” [7], “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və pircatılığa qarşı mübarizə haqqında” [4] - qanunlar qəbul edilmişdir.

Adları sadalanan qanunlarda müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar obyektlərinin (audiovizual əsər, fonogram, kompüter proqramı, məlumat toplusu, kitab) nüsxələrinin yayılmasına nəzarət, onların pircatılıq yolu ilə istehsalına və yayılmasına qarşı müəyyən inzibati tədbirlərlə bağlı xüsusi maddələr əks olunsada, kitabxanalarda və arxivlərdə sənədlərin rəqəmsallaşdırılması, əsərlərin elektron nüsxələrinin yaradılması, yayılması və elektron kitabxanaların yaradılması zamanı əsərlərin hüquq sahibləri haqqında maddələr nəzərdə tutulmamışdır. Müəlliflik hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindəki boşluqlar yerli kitabxanaların qlobal elektron kontentin yaradılması və istifadəsi üzrə sosial mədəni missiyasını məhdudlaşdırır.

Nəticə. Araşdırmamıza yekun olaraq belə qənaətə gəlirik ki, müəlliflik hüququ sahəsində həm Avropa İttifaqı ölkələrinin, Rusiya Federasiyasının və həm də milli hüquqi bazanın təhlili və elektron kitabxanaların yaradılmasında təcrübi tətbiqi müəyyən ziddiyyətlərin uzlaşdırılmasını tələb edir. Bir tərəfdən, elektron əsərlərdən istifadə imkanlarının genişlənməsi istər-istəməz müəllif hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, müəllif hüquqları qanunvericiliyinin sərtləşdirilməsi isə elektron kitabxanaların istifadəçilərə lazımi səviyyədə xidmət göstərmək və beləliklə, oxucuların elektron əsərlərə çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır.

Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə müəllif hüquqları sahəsində qanunvericiliklər təkmilləşdiriləcək, hüquqların müdafiəsinin təminatına aid yeni mexanizmlər yaradılaraq normativ hüquqi baza daha da zənginləşəcəkdir. Bununla da intellektual və əqli mülkiyyətin potensialı hesabına biliklər sahəsinin və mədəni-elmi irsin kitabxanalarda daha səmərəli qorunub saxlanması, istifadəsi və yayılması təmin ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 may 2003-cü il, URL: <http://www.e-qanun.az/framework/2195>
Müraciət tarixi: 03.09.2020
2. "Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında Bern Konvensiyasına qoşulmaq barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - "Azərbaycan" qəzeti, 3 yanvar 1999-cu il. (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 31 dekabr 1998-ci il, № 12, maddə 709).

3. Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında 9 sentyabr 1886-cı il tarixli Bern konvensiyası (28 sentyabr 1979-cu ildə dəyişdirilmiş, 24 iyul 1971-ci il tarixli Paris aktı) URL: <http://copag.copat.gov.az/yeni/bern.az.pdf> Müraciət tarixi: 05.09.2020
4. Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22 may 2012-ci il, URL: <http://www.e-qanun.az/framework/23895> Müraciət tarixi: 05.09.2020
5. Hansen D. Orphan Works: mapping the possible solution spaces. Berkeley Digital Library Copyright Project: URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2019121 Müraciət tarixi: 03.09.2020
6. İnteqral sxem topologiyalarının hüquqi qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 31 may 2002-ci il, URL: <http://www.e-qanun.az/framework/915> Müraciət tarixi: 03.09.2020
7. Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 14 sentyabr 2004-cü il, URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5537> Müraciət tarixi: 05.09.2020
8. Müəlliflik hüququ və digər oxşar əqli mülkiyyət sahəsi üzrə Uzunmüddətli Milli Strategiya (<http://copat.gov.az/docs/Qanunvericilik/Milli%20Strategiya.PDF?t=1539367168>) Müraciət tarixi: 20.11.2020
9. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 5 iyun 1996-cı il, URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4167> Müraciət tarixi: 09.07.2020
10. Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsi. <http://gkodeksrf.ru/gkodeksrf.pdf> Müraciət tarixi: 12.08.2020
11. The Copyright Act of USA Pub. L. 94–553 (Oct. 19, 1976) (as amended).
12. The Digital Millennium Copyright Act (DMCA) December 1998, URL: <https://www.copyright.gov/legislation/dmca.pdf> Müraciət tarixi: 09.07.2020
13. ÜÖMT-nin müəlliflik hüququna dair Müqaviləsi, URL: <http://docs.cntd.ru/document/901817956> Müraciət tarixi: 08.07.2020
14. "ÜÖMT-nin müəlliflik hüququna dair Müqaviləsi"nə qoşulmaq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 30 sentyabr 2005-ci il, URL: http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/10/f_10888.htm Müraciət tarixi: 03.09.2020
15. Земсков А.И., Шрайберг Я.Л. Электронные библиотеки. Учебник для студентов вузов культуры и искусств и др. высших учебных заведений, М., Либерия, 2003, 352 с.
16. Распоряжение Правительства РФ "О присоединении Российской Федерации к Договору Всемирной организации интеллектуальной собственности по авторскому праву" от 21 июля 2008 года, URL: <http://docs.cntd.ru/document/902111466>. Müraciət tarixi: 12.08.2020

ЭЛЕКТРОННЫЕ БИБЛИОТЕКИ: ПРОБЛЕМА АВТОРСКОГО ПРАВА

Н.ИСМАЙЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема правового регулирования создания и функционирования электронных библиотек. Был дан анализ необходимости создания цифровых коллекций для сохранения научного и культурного наследия, обеспечения доступности образовательной литературы широкому кругу читателей. В статье говорится о необходимости использования опыта правовой защиты интеллектуальной собственности зарубежных стран и России.

Ключевые слова: электронные библиотеки, оцифровка, интеллектуальная собственность, исключительное право, вопросы авторского права

COPYRIGHT PROBLEMS IN ELECTRONIC LIBRARIES

N.ISMAILOVA

SUMMARY

Problems of creation of electronic libraries and legal regulation of activity are investigated in the article. Protection of cultural heritage and the need of digitization for transmission to wide reader audience, benefits, the legal basis has been analyzed, in creating electronic copies of documents of libraries and exclusive rights of authors have been clarified. History of creation the necessity of protection of intellectual property has been looked over. Towards the creation of electronic content copyright issues have been studied in foreign countries, mainly in Russian legislation.

Keywords: digital libraries, digitization, intellectual property, exclusive rights, copyright issues

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Həsənli-Qəribova Ş.	
XIII-XVI əsrlər türk dillərində cümlə quruluşunun inkişaf tendensiyaları	5
Abbasova Ü.	
Müasir bədii ədəbiyyatda leksik təkrar mətnin emotivliyini ifadə etmək üçün mühüm ifadə vasitəsi kimi	12
Mirzəyeva Ü.	
Yunan mənbələrində işlənən Azərbaycan hidronimlərinin leksik semantik təhlili	22
Tağiyeva K.A.	
Müasir erqonimlər və onların funksiyaları.....	30

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Seyidova S.	
Fenomen şəxsiyyət.....	38
Nəbiyeva A.V.	
Klassik epik ənənə və dastan yaradıcılığı	44
Qarayeva G.A.	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – simvolik polisemiya və sovet senzurası	51

TARİX

Hüseynova İ.	
İlham Əliyev – Azərbaycanı tarixin sınağından qalib çıxaran müdrik rəhbər, müzəffər Ali Baş Komandan.....	59
Musa İ.	
ATƏT-in Minsk Qrupunun Roma-Paris-Vyana “Cədvəl”ləri: problemlər və nəticəsizlik	74
Mustafayeva S.O.	
XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində Rusiya-ABŞ əməkdaşlığı	83
Əzizova E.	
XX əsrin əvvəlinə aid qumuqca bir məqtəl nümunəsi kimi Şihammat Baybolatoglunun “Hüseyyəni kitabı” əsəri	91
Xasayev N.N.	
Bosniya, Hersoqovina, Sancaq, Kasova, Makedoniya, Bolqarıstan və Yunanıstan-Qərbi Trakiya türklərinin XX əsrin 60-80-ci illərindəki ictimai-siyasi proseslərinə dair.....	100

Qurbanlı Ə.C.

Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-dən deportasiyasının
siyasi zəmini.....107

Məmmədova N.

Azərbaycanda ilk qadın ictimai təşkilatları
(XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində)115

Məhtizadə S.Ç.

Azərbaycanın toy adətləri orta əsr Avropa səyyahlarının məlumatlarında122

Hüseynli H.A.

Bosniya müharibəsi zamanı Türkiyə-NATO əməkdaşlığı127

Bayrakdar O.K.

Bir mədəniyyət daşıyıcısı kimi Osmanlı şəhərinə bir baxış132

Aydemir F.B.

Azərbaycanda 20 yanvar faciəsi və Türk yurdu jurnalı144

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Əsədullayeva P.A.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə.....151

KİTABXANAŞÜNASLIQ

İsmayılova N.

Elektron kitabxanalarda müəlliflik hüququ problemləri159

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Гасанлы-Гарибова Ш.

Тенденции развития структуры предложения в тюркских языках XIII-XVI веков 5

Аббасова У.

Лексический повтор в современной художественной литературе как важное средство выражения эмотивности текста 12

Мирзаева У.

Лексический семантический анализ Азербайджанских гидронимов, используемых из греческих источников 22

Тагиева К.А.

Современные эргонимы и их функции 30

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Сеидова С.

Феноменальная личность 38

Набиева А.В.

Классическая эпическая традиция и создание дастанов 44

Караева Г.А.

Азербайджанская Демократическая Республика – символическая полисемия и советская цензура 51

ИСТОРИЯ

Гусейнова И.

Ильхам Алиев - мудрый лидер Азербайджана, вышедший победителем из исторического испытания, победоносный Верховный главнокомандующий 59

Муса И.

Римская–Парижская–Венская «Таблицы» Минской группы ОБСЕ: проблемы и безрезультативность 74

Мустафаева С.О.

Российско-Американское сотрудничество в сфере борьбы с международным терроризмом в начале XXI в. 83

Азизова Э.

Пример кумыкского Мактала начала XX века: Хусаинни Китаби Шихаммата Байболатоглу..... 91

Хасаев Н.Н.

О социально-политических процессах тюрок из Боснии, Герцеговины, Санчага, Косовы, Македонии, Болгарии И Греко-Западной Фракии в 60-80-х годах XX века100

Курбанлы А.Дж.

Политические условия депортации азербайджанских тюрок из Армянской ССР107

Маммадова Н.

Первые женские общественные организации в Азербайджане (вторая половина XIX - начало XX вв.)115

Мехтизаде С.Ч.

Средневековые Европейские путешественники о свадебных традициях Азербайджана.....122

Гусейнли Г.А.

Сотрудничество Турция-НАТО во время Боснийской войны.....127

Байракдар О.К.

Взгляд на Османский город как носитель цивилизации132

Айдемир Ф.Б.

Трагедия 20 января в Азербайджане и журнал Турк юрду144

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Асадуллаева П.А.

Сложноподчиненное предложение с придаточными времени в Хамсе Низами Гянджеви151

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Исмайлова Н.

Электронные библиотеки: проблема авторского права159

CONTENT

LINGUISTICS

Hasanli-Garibova Sh.

Developmental Tendencies Of Sentence Structure
In XIII-XVI Centuries Turkic Languages 5

Abbasova U.

Lexical repetition in modern fiction as an important means
of expressing the emotivity of a text 12

Mirzayeva U.

Lexical semantical analysis of Azerbaijani hydronyms used from
greek sources 22

Taghiyeva K.A.

Modern ergonyms and their functions 30

LITERATURE

Seyidova S.

Phenomenon identity 38

Nabieva A.V.

Classical epichesic tradition and creation of epics 44

Garayeva G.A.

Azerbaijan Demokratik respublic – symbolics polysemy
and the soviet censorship 51

HISTORY

Huseynova İ.

İlham Aliyev - Wise Leader, supreme commander-in-chief, winner
of Azerbaijan from the test of history 59

Musa İ.

Rome–Paris–Vienna “Tables” of OSCE Minsk Group: problems
and ineffectiveness 74

Mustafayeva S.O.

Russian-American cooperation in the fight against international terrorism
at the beginning of the 21st century 83

Azizova E.

A Kumyk Maqтал example from the early 20th century:
The Husayinni Kitabi BY Shihimmat Baybolatoglu 91

Xasayev N.N. On the socio-political processes of the turks of Bosnia, Herzegovina, Sancak, Kosova, Macedonia, Bulgaria and Greco-Western Thrace in the 60-80s of the XX century	100
Gurbanlı A.J. Political grounds for the deportation of azerbaijani turks from the Armenian SSR.....	107
Mammadova N. The first women's public organizations in Azerbaijan (second half of the XIX century - early XX century)	115
Mehtizade S.C. Azerbaijani wedding traditions in the information of medieval European travelers	122
Huseynli H.A. Turkey-NATO cooperation during The Bosnia War	127
Bayrakdar O.K. A looking at the Ottoman city as a carrier of civilization	132
Aydemir F.B. January Massacre in Azerbaijan and journal Turk Yurdu	144

ORIENTAL STUDIES

Asadullayeva P.A. The clauses of time in Nizami Ganjavi's Khamsa	151
--	-----

LIBRARY STUDY

Ismayilova N. Copyright problems in electronic libraries.....	159
---	-----